

ISSN 2222-940X

DOI: 10.30546/155244

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

2024 № 1 (126)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İSSN: 2224-5529, 2224-0829, 2223-5124, 2222-940X
DOI:10.30546/155244

ELMİ ƏSƏRLƏR

№ 1(126)

- *Filologiya*
- *Psixologiya və pedaqogika*
- *Sənətsüinaslıq və memarlıq*
- *Tarix, antropologiya və siyasi elmlər*
- *Fəlsəfə və hüquq*
- *İqtisadiyyat*
- *Tibb və səhiyyə elmləri*
- *Riyaziyyat və mexanika*
- *Texniki elmlər*

Naxçıvan – 2024

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

TƏSİSÇİ:

Naxçıvan Dövlət Universiteti

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

ELSƏVƏR ƏSƏDOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elm və innovasiyalar
üzrə prorektoru, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

ƏLİ HƏŞİMOV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi fəaliyyətin təşkili və
təhlili şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

SAHƏLƏR ÜZRƏ REDAKTORLAR

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə sahə redaktoru:

Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli – tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Fəlsəfə və hüquq elmləri üzrə sahə redaktoru:

Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev – fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Təbiət elmləri üzrə sahə redaktoru:

Tariyel Hüseynəli oğlu Talıbov – biologiya elmləri doktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü

Riyaziyyat və mexanika elmləri üzrə sahə redaktoru:

Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov – riyaziyyat elmləri doktoru, professor

İqtisad elmləri üzrə sahə redaktoru:

Teymur Abbas oğlu Abbasov – iqtisad elmləri doktoru, professor

Tibb və səhiyyə elmləri üzrə sahə redaktoru:

İsa Əli oğlu Abdullayev – tibb elmləri doktoru, dosent

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə sahə redaktoru:

İnara Eldar qızı Məhərrəmov – sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent

Filologiya üzrə sahə redaktoru:

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova – filologiya elmlər doktoru, professor

Pedaqogika, psixologiya, metodika üzrə sahə redaktoru:

Taleh Fərman oğlu Xəlilov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Baytarlıq və kənd təsərrüfatı elmləri üzrə sahə redaktoru:

Mahir Musa oğlu Məhərrəmov – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın həqiqi üzvü

Muxtar Kazım oğlu İmanov

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın həqiqi üzvü

Kərim Kərəm oğlu Şükürov

Tarix elmləri doktoru, professor

Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın həqiqi üzvü

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın həqiqi üzvü

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın müxbir üzvü

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Arif Mamo oğlu Ağalarov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nicat Əsgər oğlu Yaqubov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

Filologiya elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Maltepe Universiteti)

Mişel Bozdəmir

Filologiya elmləri doktoru, professor

(INALCO - National Institut, Fransa)

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

İsmayıl İsrəfil oğlu Əliyev

Pedaqogika elmləri doktoru, professor

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,

AMEA-nın müxbir üzvü

Müseyyib İbrahim oğlu İlyasov

Pedaqogika elmləri doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

Pedaqogika elmləri doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhrüz Qibləli oğlu Məmmədov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Qadir oğlu Quliyev

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

Современные искусствоведческие и архитектурные науки:

Taryel Aydın oğlu Məmmədov

Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor

Aynur Elhan Nayir

Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Nəcməddin Erbakan Universiteti)

Səidə Müslüm qızı Məmmədova

Sənətsünaslıq professoru

Günay Abbas qızı Məmmədova

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülnarə Qəzənfər qızı Qənbərova

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaif qızı Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

History, anthropology and political science:

История, антропология и политология:

İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

Tarix elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın həqiqi üzvü

Şahin Fazil oğlu Fərzəliyev

Tarix elmləri doktoru, professor

İbrahim Ethem Atnur

Tarix elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Milli Müdafiə Universiteti)

Emin Arif oğlu Şıxəliyev

Tarix elmləri doktoru, dosent

Xəzər Allahverdi oğlu Hüseynov

Tarix elmləri doktoru, dosent

Elman Yusif oğlu Cəfərli

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şamxal Şükür oğlu Məmmədov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elçin Dağbəyi oğlu Zamanov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fəlsəfə və hüquq və siyasi elmlər elmlər üzrə:

Philosophy and law and political science in the sciences:

Философия и право и политология в науках:

Əmir İbrahim oğlu Əliyev

Hüquq elmləri doktoru, professor

Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Azər Xoşbəxt oğlu Mustafayev

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Yusif Hüseyn oğlu Hüseynov

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Timçenko Leonid Dmitriyeviç

Hüquq elmləri doktoru, professor

Cavid Sədulla oğlu Abdullahzadə

Hüquq elmləri doktoru, professor

Anar Ramiz oğlu Bağirov

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Qəhrəman Novruz oğlu Behbudov

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vüqar Gəncəli oğlu Rəhimzadə

Siyasi elmlər doktoru, professor

Elnarə İslam qızı Allahverdiyeva

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

İqtisad elmləri üzrə:

In economic sciences:

В экономических науках:

Ağarza Ağahəsən oğlu Rüstəmov

İqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim Hidayət oğlu Əhmədov

İqtisad elmləri doktoru, professor

Yuliya Vasiliyevna Cutceva

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

(Rusiya Dövlət Aqrar Universiteti)

Müslüm Əli oğlu Cabbarzadə

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əsrəf Umud oğlu Ələkbərov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cavadxan Yusif oğlu Qasimov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elton Yulət oğlu İbrahimov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tibb və səhiyyə elmləri üzrə:

On Medical Sciences:

По медицинским наукам:

Qalib Şolan oğlu Qarayev

Tibb elmləri doktoru, professor

Lalə İsmayıl qızı Allahverdiyeva

Tibb elmləri doktoru, professor

Cabbar Niyətulla oğlu Hacıyev

Tibb elmləri doktoru, professor

Çingiz Rəhim oğlu Rəhimov

Tibb elmləri doktoru, professor

Erkut Attar

Tibb elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Yeditepe Universiteti)

İlyas Yolbaş

Tibb elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Qaziantep Universiteti)

Cengiz Ara

Tibb elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Malatya Universiteti)

Məhbubə Nəbi qızı Vəliyeva

Əczaçılıq elmləri doktoru, professor

Müşviq Cəlal oğlu Həsənov

Tibb elmləri doktoru, dosent

İlhamə Rafiq qızı Mustafayeva

Tibb üzrə fəlsəfə doktor, dosent

Gültəkin Budaq qızı Əliyeva

Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rauf Mehralı oğlu Cəfərov

Tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Elmar İlqar oğlu Rzayev

Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Riyaziyyat və mexanika elmləri:

Mathematical and mechanical sciences:

Математика и механика:

Sabir Sultanağa oğlu Mirzəyev

Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Yaqub Yaqub oğlu Məmmədov

Riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Klaus Haenssger

Riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor

(Almaniya, Leypsik Texniki Universiteti)

Sahib Əli oğlu Əliyev

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məhəmməd İman oğlu Namazov

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məftun İsmayıl oğlu İsmayilov

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cabir Hüseyn oğlu Əsədov

Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

(Rusiya Dövlət Aqrar Universiteti)

Fizika və astronomiya elmləri üzrə:

On Physics and astronomy sciences:

По физике и астрономии:

Soltan Əli oğlu Əliyev

Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Qulu Əhməd oğlu Həziyev

Fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fərman Rza oğlu Qocayev

Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Billurə Təvəkkül qızı Hacıyeva

Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aygün Hacı qızı Sultanova

Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məftun Eynulla oğlu Əliyev

Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Biologiya və aqrar elmlər:

Biology and agrarian sciences:

Биология и аграрные науки:

Ələvsət Gülüş oğlu Quliyev

Aqrar elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın müxbir üzvü

Saleh Heydər oğlu Məhərrəmov

Biologiya elmləri doktoru, professor

AMEA-nın müxbir üzvü

Etibar Nəsrulla oğlu Məmmədov

Biologiya elmləri doktoru, professor

Daşqın Şahbaz oğlu Qənbərov

Biologiya elmləri doktoru, dosent

Sevgi Kolaylı

Biologiya elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Oktay Yıldız

Biologiya elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Həbib Təyyar oğlu Hüseynov

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kimya elmləri üzrə:

On Chemistry sciences:

По химическим наукам:

Tofiq Abbasəli oğlu Əliyev

Kimya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın müxbir üzvü

Yasin Nağı oğlu Babayev

Kimya elmləri doktoru, professor

Ələddin Dəyyan oğlu Abbasov

Kimya elmləri doktoru, dosent,

AMEA-nın müxbir üzvü

Hacalı Nəcəf oğlu Nəcəfov

Kimya elmləri doktoru, professor

Pərvin Heydər oğlu Quliyev

Kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Coğrafiya və yer elmləri üzrə:

Geography and soil science:

По географии и почвоведению:

Zakir Naim oğlu Eminov

Coğrafiya elmləri doktoru, dosent

Nəriman Əziz oğlu Paşayev

Coğrafiya elmləri doktoru, dosent

Lətifə Mədət qızı Novruzova

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Əli Allahverdiyev. Fransız və Azərbaycan dillərində mürəkkəb gələcək zaman formalarının düzəlməsi və işlənməsində oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəli təhlili	9
Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva). XIX əsrdə dini – mifoloji leksikanın ifadə imkanları	12
Elçin Mirzəyev. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı kalka metodundan istifadə edərkən yarana biləcək çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları	20
Dilbər Orucova. Konseptlərin linqvokulturologiyada tədqiqi	24

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Tehranə Xudaverdiyeva. Çarlz Dikens avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi kimi	30
---	----

PEDAQOGİKA, PSIXOLOGİYA VƏ METODİKA

Müslüm Nəzərov, Polad Mədədov, Nizami Quliyev. Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində İKT-dən istifadənin rolu	39
Ayxan Hüseynli. Dizatriyalı uşaqlarla aparılan işin spesifik xüsusiyyətləri	44
Günay İsmaylova. Qiymətləndirmə sahəsində şəxsiyyət məsələsi	50
Röya Zeynalova. Oxu verdişlərinin inkişaf etdirilməsi və oxuya verilən başlıca tələblər	54
Könül Salmanova. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətdə yerinə yetirdiyi rollar	59

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Səidə Məmmədova. Qara Qarayevin balet musiqisi	65
Sevda Xəlilova. Şagirdlərin sosial-emosional bacarıqlarının inkişafında musiqinin rolu	68
Günəl Talıblı. Dünya musiqi mədəniyyətində Şərq motivləri	73

TARİX

Hacıfəxrəddin Səfərli. Qərbi Azərbaycanın epiqrafik abidələrindən bəzi nümunələr haqqında qeydlər	78
Hacı Həsənov. Sürməli qəzasında inzibati-ərazi quruluşunun təkamülü barəsində (XIX əsrin axırları – XX əsrin başlanğıcı)	86
Abdulla Mustafayev. Müasir müəllimin peşəkar keyfiyyətləri	92

Əsəd Qurbanlı. Nüvədinin Ermənistana verilməsinin Naxçıvan bölgəsi üçün siyasi nəticələri və Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu tarixi səhvin düzəldilməsi məqsədilə göstərdiyi səylər	98
---	----

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

İsmayıl Qəribli. Apellyasiya instansiyası məhkəmələrində mülki işlərə baxılmasının əsas cəhətləri	105
--	-----

Nazlı Yaqubova. Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə əlaqələri (1990-1993).....	115
--	-----

İQTİSADİYYAT

Cavadxan Qasimov, Nubar Qənbərova. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri	119
---	-----

Əli Cabbarov. Qərbi Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun turizm ehtiyatlarının cazibə elementləri	123
--	-----

Nuriyyə İbrahimova. Sahibkarlığın innovativ inkişafının beynəlxalq təcrübəsi	127
---	-----

Eltun İbrahimov, Yadulla Zeynalov. Şərq-Qərb dəhlizində Cənubi Qafqaz regionunun önəmi	133
---	-----

Vüsal Novruzov. Şərqi Zəngəzurdə iqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyi	137
--	-----

Aysu Məmmədli. The effect of fdi on the economy in the case of Kazakhstan.....	142
---	-----

TİBB

Mətləb İbrahimov. NDU xəstəxanada allergik dəri prick testlərinin klinik-epidemioloji dəyərləndirilməsi	148
--	-----

TEXNİKİ ELMLƏR

Əli Səbzəliyev, Ənnağı Əsgərov. Müasir dünyada kibertəhlükəsizliyin aktual problemləri	151
---	-----

Səbinə Mahmudova, Fuad Babayev. Kibertəhlükəsizliyin inkişafı və tarixi	154
--	-----

CONTENTS

LINGUISTICS

Ali Allahverdiyev. Complex future tense in French and Azerbaijani languages comparative analysis of similarities and differences in the formation and development of forms.....	9
MEHRIBAN ASADULLASOY (GULIYEVA). Religious-mythological lexicon in the 19th century expressive possibilities.....	12
ELCHIN MIRZAYEV. Difficulties that may arise when using the tracing method during translation from English to Azerbaijani and ways to overcome them.....	20
DILBER ORUJOVA. Study of concepts in linguocultural studies.....	24

LITERATURA STUDIES

TEHRAN KHUDAVERDIYEVA. Charles Dickens Autobiographical and Social as an author of novels.....	30
---	----

PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND METODICA

MUSLIM NAZAROV, POLAD MADEV, NIZAMI GULIYEV. The role of ICT use in educational institution management.....	39
AYXAN HUSEYNLI. Specific features of work with children with dysarthria	44
GUNAY ISMAYILOVA. The question of identity in the field of assessment	50
ROYA ZEYNALOVA. Developing reading habits and reading the main requirements.....	54
KONUL SALMANOVA. Roles performed by personality in communicative activity	59

ART CRITICISM AND ARCHITECTURE

SAİDA MAMMADOVA. Kara Garayev's ballet music	65
EVDA KHALILOVA. Social-emotional skills of students the role of music in the development of.....	68
GÜNEL TALIBLI. Eastern motifs in the world music culture	73

HISTORY

HAJIFAKHRADDIN SAFARLI. Some of the epigraphic monuments of Western Azerbaijan notes on examples.....	78
HAJI HASANOV. About the evolution of administrative-territorial structure in Sürmeli district (The end of the XIX century - the beginning of the XX century)	86
ABDULLA MUSTAFAYEV. Professional qualities of a modern teacher	92

ASAD QURBANLI. It is political for the Nakhchivan region to give its nucleus to Armenia results and National leader Heydar Aliyev's correction of this historical mistake his efforts to..... 98

SOCIAL SCIENCES AND LAW

ISMAIL GARBLI. To civil cases in appellate courts the main aspects of viewing 105

NAZLI YAQUBOVA. Azerbaijan's relations with the western countries (1990-1993)..... 115

ECONOMY

JAVADKHAN GASIMOV, NUBAR GANBEROVA. Center of the Republic of Azerbaijan Issues of regulation of the Bank's activities 119

ALI JABBAROV. Tourism of Gorus district of Western Zangezur district attraction elements of resources 123

NURIYA IBRAHIMOVA. International experience of innovative development of entrepreneurship 127

ELTUN IBRAHIMOV, YADULLA ZEYNALOV. The importance of the South Caucasus region in the East-West Corridor..... 133

VUSAL NOVRUZOV. The efficiency of using the economic potential in East Zangezur..... 137

AYSU MAMMADLI. The effect of FDI on the economy; in the case of Kazakhstan.....142

MEDICINE

MATLAB IBRAHIMOV. Allergic skin prick tests at NDU hospital clinical-epidemiological assessment 148

TECHNICAL SCIENCES

ALI SABZALIYEV, ANNAGI ASGAROV. Cyber security in today's world current problems 151

SABINA MAHMUDOVA, FUAD BABAYEV. Development and history of cyber security 154

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Али Аллахвердиев. Сложное будущее время во французском и азербайджанском языках.сравнительный анализ сходства и различия в формировании и развитии форм.....	9
Мехрибан Асадуллахой (Гулиева). Религиозно-мифологическая лексика в выразительных возможностях XIX века.....	12
Эльчин Мирзаев. Трудности, которые могут возникнуть при использовании метода отслеживания при переводе с английского на азербайджанский язык, и пути их преодоления.....	20
Дилбер Оруджова. Изучение концептов в лингвокультурологии.....	24

ЛИТЕРАТУРОИЗВЕДЕНИЕ

Тегеран Худавердиева. Чарльз Диккенс «Автобиографический и социальный» как автор романов.....	30
--	----

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДИКА

Мусульмин Назаров, Полад Мадев, Низами Гулиев. Роль использования ИКТ в управлении образовательным учреждением.....	39
Айхан Гусейнли. Особенности работы с детьми, больными дизартрией.....	44
Гюнай Исмаилова. Вопрос идентичности в сфере оценивания.....	50
Роя Зейналова. Формирование привычек чтения и основные требования к чтению.....	54
Конул Салманова. Роли, выполняемые личностью в коммуникативной деятельности.....	59

ИСКУССТВЕННАЯ КРИТИКА И АРХИТЕКТУРА

Саида Мамедова. Музыка балета Кара Гараева.....	65
Сэвда Халилова. Социально-эмоциональные навыки учащихся, роль музыки в развитии.....	68
Гюнель Талибли.. Восточные мотивы в мировой музыкальной культуре.....	73

ИСТОРИЯ

Гаджифахраддин Сафарли. Некоторые эпиграфические памятники Западного Азербайджана примечания к примерам.....	78
Гаджи Гасанов. Об эволюции административно-территориального устройства Сюрмельского района (Конец XIX века – начало XX века).....	86

Абдулла Мустафаев. Профессиональные качества современного педагога..... 92

Асад Курбанли. Для Нахчыванского региона политически важно передать свое ядро Армении. результаты и исправление Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым этой исторической ошибки, его усилия..... 98

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ПРАВО

Смейл Гарбли. По гражданским делам в судах апелляционной инстанции основные аспекты рассмотрения..... 105

Назли Якубова. Отношения Азербайджана со странами Запада (1990-1993 гг.)..... 115

ЭКОНОМИКА

Джавадхан Гасимов, Нубар Ганберова. Центр Азербайджанской Республики Вопросы регулирования деятельности Банка 119

Али Джаббаров. Туризм Горусского района Западно-Зангезурского района привлекательные элементы ресурсов..... 123

Нурия Ибрагимова. Международный опыт инновационного развития предпринимательства..... 127

Элтун Ибрагимов, Ядулла Зейналов. Значение региона Южного Кавказа в коридоре Восток-Запад..... 133

Вусал Новрузов. Эффективность использования экономического потенциала Восточного Зангезура.....137

Айсу Мамедли. Влияние ПИИ на экономику; в случае Казахстана..... 142

МЕДИЦИНСКИЕ

Матлаб Ибрагимов. Аллергические кожные прик-тесты в условиях клинико-эпидемиологической экспертизы больницы НДУ..... 148

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Али Сабзалиев, Аннаги Асгаров. Кибербезопасность в современном мире текущие проблемы 151

Сабина Махмудова, Фуад Бабаев. Развитие и история кибербезопасности.....154

DİLÇİLİK

ƏLİ ALLAHVERDİYEV

alisem4952@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.11

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB GƏLƏCƏK ZAMAN
FORMALARININ DÜZƏLMƏSİ VƏ İŞLƏNMƏSİNDƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ
CƏHƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Məqalədə Fransız və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına aid olduqlarından bu dillərdə mürəkkəb gələcək zaman formalarının düzəlməsi və işlənməsində də bir sıra fərqlilik, istisnaların olması geniş və izahlı şəkildə verilir. Belə ki, Fransız dilində mürəkkəb gələcək zaman formaları kimi verilən “Futur dans le passé” (keçmişə nəzərən gələcək zaman); “Futur antérieur” (gələcəyə görə keçmiş) və eyni zamanda feilin şəkil formaları olan “Subjonctif passé” (feilin arzu şəklinin keçmiş zamanı); “Conditionnel passé” (Feilin şərt şəklinin keçmiş zamanı) formaları qeyd olunduğu kimi müxtəlif quruluşlarda düzəldiyi halda, Azərbaycan dilində isə bu zaman formasının, əsasən, “idi”; “imiş” və “isə” ədatlarının köməyi ilə düzəlməsi qeyd edilir. Bu zaman formasının düzəlməsində qeyd olunan fərqliliklərinə baxmayaraq, tərcümədə keçmişə nəzərən gələcək zaman kimi diqqətə çatdırılır. Bütün qeyd edilənlərin hamısı nümunələr əsasında məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: müxtəlif dil qrupları, feilin zaman kateqoriyaları, keçmişə nəzərən gələcək, fərqliliklər və istisnalar, köməkçi feillər, ədatlar, mürəkkəb gələcək zaman formaları

Fransız və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına aid olmalarına baxmayaraq, hər iki dilin qrammatikasında feilin mürəkkəb gələcək zaman forması tərcümədə hal və hərəkətin keçmişə nəzərən gələcəkdə icra olunduğunu bildirir. Lakin buna baxmayaraq, bu zaman formasının düzəlməsi və işlənməsində hər iki dildə çoxlu fərqliliklərin və istisnaların olduğu diqqəti cəlb edir. Fransız dilində bu zaman forması “Futur dans le passé” (keçmişə nəzərən gələcək zaman); “Futur antérieur” (gələcəyə nəzərən keçmiş zaman) forması kimi verilir. Eyni zamanda, mürəkkəb gələcək zaman feilin şəkil formalarında da “Subjonctif passé” (feilin arzu şəklinin keçmiş zamanı) və “Conditionnel passé” (Feilin şərt şəklinin keçmiş zamanı) özünü göstərir. Lakin yuxarıda qeyd edilən müxtəlif formalarda düzəlmələrinə baxmayaraq, hər dörd zaman forması Azərbaycan dilinə “keçmişdə gələcək” yaxud “keçmişə nəzərən gələcək” zaman kimi tərcümə olunur.

Mürəkkəb gələcək zamanı ifadə edən bu zamanların düzəlmə və işlənmələrinə diqqət yetirdikdə, çoxlu müxtəlifliklərin olduğu diqqəti cəlb edir. Belə ki, “Futur dans le passé” zamanını düzəltəndə, feil “Futur simple” (sadə gələcək) zamanında götürülür və ona “imparfait de l’indicatif” (bitməmiş keçmiş zaman) zamanın şəxs sonluqları artırılır.

Məsələn: j’ai entendu que le Président de la République d’Azerbaïdjan partirait pour Paris. Mən eşitdim ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Parisə yola düşəcəkdir.

“Futur dans le passé” zamanından fərqli olaraq, “Futur antérieur” zamanın düzəlməsi və işlənməsi ondan köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, bu zamanın düzəlməsində “avoir” və “être” köməkçi feilləri “Futur simple” (sadə gələcək) zamanında götürülür və onlara təsrif olunan feilin “participe passé” (keçmiş zaman feili sifəti) forması əlavə edilir.

Məsələn: Je vous préviendrai dès que mon père sera arrivé de Bakou.

Atam Bakıdan gələn kimi mən sizə xəbər verəcəyəm.

Eyni zamanda mürəkkəb gələcək zamanı ifadə edən, feilin şəkil formaları sayılan “Subjonctif

passé” və “*conditionnel passé*” formaları da düzəlmə və işlənmələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Belə ki, “*Subjonctif passé*” (feilin arzu şəklinin keçmiş zaman) forması “*avoir*” və “*être*” köməkçi feillərinin “*Subjonctif présent*”-də təsrif olunması və ona təsrif olunan feilin “*participe passé*” forması artırılması ilə düzəlir. Bu halda budaq cümlə baş cümləyə “*que*” bağlayıcısı ilə bağlanır.

Məsələn: il faut qu’il soit parti ce soir pour Bakou. (Subjonctif passé)

Lazımdır ki, o, bu axşam Bakıya yola düşsün.

Feilin “*Conditionnel passé*” formasını düzəltmək üçün isə “*avoir*” və “*être*” köməkçi feilləri “*Conditionnel présent*”-də təsrif olunur və onlara əsas feilin “*participe passé*” forması artırılır. Burada, budaq cümlənin qarşısında “*si*” şərt bağlayıcısı işlənir.

Məsələn: Si j’avais été à votre place, j’aurais refusé son invitation. (Conditionnel passé)

Sizin yerinizə olsaydım, mən onun dəvətini rədd edərdim.

Fransız dilinin qrammatikasıdan fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin qrammatikasında mürəkkəb gələcək zamanın düzəlməsi və işlənməsi köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasında bu zaman forması, əsasən, “*idi*”, “*imiş*”, “*isə*” ədatları vasitəsilə düzəlir. Bu mürəkkəb gələcək zaman forması iş, hal və ya hərəkətin keçmişdə icra olunacağını nəzərdə tutulduğunu bildirir.

Məsələn: Mən sabah laboratoriyaya gələcək, birinci hissənin ilk tədqiq yekunlarını gözdən keçirəcəkdim.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində mürəkkəb gələcək zaman aşağıdakı qayda üzrə düzəlir. Yəni, feil + şəkil əlaməti + (*idi*; *imiş*; *isə*) ədatlarından biri + şəxs şəkilçisi. Azərbaycan dilində feilin mürəkkəb gələcək zaman formalarının düzəlməsində feilin mövcud müxtəlif şəkillərinə istinad etməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur. Belə ki, feilin “*lazım*”, “*arzu*”, “*vacib*” və “*şərt*” şəkillərində mürəkkəb gələcək zamanın düzəlməsi və işlənməsinə diqqət yetirdikdə aşağıdakılar aşkar edilir. Belə ki, “*idi*” ədatının iştirakında mürəkkəb gələcək zamanın hekayə məzmunu, “*imiş*” ədatı iştirak edən zaman rəvayət məzmunu, “*isə*” ədatı iştirak edən zaman isə həmişə şərt məzmunu ifadə olunur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirdikdə, yuxarıda deyilənlər öz təsdiqini tapır.

1. Qarabağ haqqında geniş və əhatəli məqalə yazasıyamsa, tarixi faktlarla müraciət etməli idim (feilin lazım şəkli).

2. Mən də gərək sənənlə gedəydim, onun özü ilə görüşəydim (feilin arzu şəkli).

3. Azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlara məruz qalmaları haqqında ətraflı bir məqalə yazmağı planlaşdırıramsa, çoxlu tarixi sənədlərə istinad etməliyəm (feilin vacib şəkli).

4. Yağış yağmasaydı, yolumuzu davam etdirərdik (feilin şərt şəkli).

Mürəkkəb gələcək zamanda, feilin şərt şəkli o biri şəkillərdən fərqli olaraq, yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir və bir qayda olaraq, həmin cümlənin budaq cümlə komponentini təşkil edir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb gələcək keçmiş zamanın hekayəsi şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn: Mən bilirdim ki, siz bütün gördükləriniz haqqında böyük bir məqalə yazacaqdınız.

Mürəkkəb gələcək keçmiş zamanın rəvayəti isə nəqli keçmişdə işlənən şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn: Dostum dedi ki, onun valideynləri bu axşam bizə gələcəkmişlər.

Bütün qeyd olunanlara əlavə olaraq, bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb gələcək zamanın düzəlməsində feilin əsasına “*-acaq*”, “*-əcək*”; “*-yacaq*”, “*-yəcək*” şəkilçilərinin əlavə edilməsi və onlara “*idi*” və ya “*imiş*” ədatlarının artırılması yolu ilə də düzəlir.

Məsələn: Mən bilirdim ki, o, bu hadisələrdən sonra bizə gələcəkdi.

Yekunda deyə bilərik ki, Azərbaycan və Fransız dillərində mürəkkəb gələcək zamanın düzəlməsi və işlənməsi ilə bağlı bütün fərqliliklərə, izahatlara, bu haqda bütün verilmiş nümunələrə istinad edərək demək olar ki, hər iki dildə bu zaman formasının müxtəlif variantlarda, müxtəlif yollarla düzəlmələrinə və işlənmələrinə baxmayaraq, bu zaman forması keçmişdə gələcək və yaxud da keçmişə nəzərən gələcək zaman kimi tərcümə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Maïa Grégoire, Odile Thiévenaz. Grammaire progressive de français. CLE International, Paris: 1995.

2. Marie Claire Bayol, Marie Josée Bovencoffe. La grammaire française. Editions Nathan, Paris: 1995.
3. Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan dili. "Elm", 1980.
4. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya 3-cü nəşr. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
5. Edouard Bled, Odette Bled. Conjugaison. Hachette Livre. Paris: 1988.
6. Geneviève-Dominique de Sallins. Grammaire l'enseignement / Apprentissage du FLE. Les Editions Didier, Paris: 1996.
7. Martin Riegel, Jean Cristophe Pellat, René Rioul. Grammaire méthodique du français. Presses Universitaires de France. Paris: 1997.

SUMMARY

Ali Allahverdiyev

**COMPARATIVE ANALYSIS OF SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS IN THE
CORRECTION AND PROCESSING OF COMPLEX FUTURE TENSE FORMS IN
FRENCH AND AZERBAIJAN LANGUAGES**

Since French and Azerbaijani languages belong to different language groups, the article presents a number of differences and exceptions in the construction and processing of complex future tense forms in these languages in a wide and explanatory manner. Thus, in French, "Futur dans le passé" (future tense from the past) given as complex future tense forms; "Futur antérieur" (past according to the future) and "Subjonctif passé" (past tense of the wish form of the verb), which are also forms of the verb; While the "Conditionnel passé" (past tense of the conditional form of the verb) forms in different structures as mentioned, in Azerbaijani, this tense form is mainly "was"; It is marked with the help of the adverbs "imish" and "ise". Despite the differences noted in the correction of this tense form, in the translation it is emphasized as the future tense rather than the past tense. All of the above are reflected in the article based on examples.

Key words: *different language groups, tense categories of the verb, future from the past, differences and exceptions, auxiliary verbs, habits, complex future tenses*

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СХОДНЫХ И РАЗЛИЧНЫХ АСПЕКТОВ В
ИСПРАВЛЕНИИ И ОБРАБОТКЕ СЛОЖНЫХ ФОРМ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ВО
ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Поскольку французский и азербайджанский языки относятся к разным языковым группам, в статье в широкой и пояснительной форме представлен ряд различий и исключений в построении и обработке сложных форм будущего времени в этих языках. Так, во французском языке «Futur dans le passé» (будущее время из прошлого) представлено в виде сложных форм будущего времени; «Futur antérieur» (прошлое согласно будущему) и «Subjonctif passé» (прошедшее время желаемой формы глагола), которые также являются формами глагола; Хотя «Conditionnel passé» (прошедшее время условной формы глагола) образуется в разных структурах, как уже упоминалось, в азербайджанском языке эта форма времени в основном «была»; Обозначается с помощью наречий «имиш» и «исэ». Несмотря на отмеченные различия в исправлении этой формы времени, в переводе на нее подчеркивается будущее время, а не прошедшее. Все вышесказанное отражено в статье на примерах.

Ключевые слова: *разные языковые группы, временные категории глагола, будущее от прошлого, отличия и исключения, вспомогательные глаголы, привычки, сложное будущее время.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmlər doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA)

quliyeva.mehriban@list.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.14

XIX ƏSRDƏ DİNİ – MİFOLOJİ LEKSİKANIN İFADƏ İMKANLARI

Quranın təsiri ilə yaranan ümumislam ədəbiyyatı bütöv bir sistem təşkil edən əsərlərin yaranmasına yol açdı. Dini təəssürlərə həssas münasibəti təlqin edən, emosiyaları orijinal şəkildə üzə çıxarmağı bacaran şairlər poetizmin üslubi istiqamətini düzgün müəyyən edərək bədii tərənnümdə dini lirik əhvali-ruhiyyəni qüvvətli şəkildə ifadə etmişdirlər. Bu əsərlərin mövzu, məzmun, ideya, dil və üslub xüsusiyyətləri, poetik təhkiyə sistemi, obrazlar aləmi, ədəbiyyatımızda özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir.

XIX əsr ədəbiyyatında dini yönlü lirikanın ədəbi təsir dairəsi olduqca genişlənmiş, özünəməxsus sənət keyfiyyətləri qazanmışdır. Bu mənada insanın mənəvi keyfiyyətini, əhvali-ruhiyyəsini müəyyən edən, etik normaları tənzimləyən, mənəviyyatını formalaşdıran, ictimai şura təsir edən dini-mənəvi dəyərlər hər zaman klassik ədəbiyyatın aktual mövzularından olmuşdur. Şairlər İslam dini ilə əlaqəli terminləri poeziyalarında ustalıqla işlətməmiş, eyni zamanda dini obrazların psixoloji xarakterini, dünyagörüşünü, mənəviyyatını, hiss və duyğularını obrazlı şəkildə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə əks etdirə bilmişdirlər. Araşdırılan dövrdə demək olar ki, əksər ədiblərin yaradıcılığında dini dünyagörüş bədii dildə tərənnüm olunmuş, estetik qiymətini almışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, klassik dil, dini lirika, dini termin, dil və üslub

XIX əsrdə poetik üsluba malik olan, eyni zamanda real həyat cizgilərinə məcazi sözlərlə yeni məna qazandıran, poetik tərəvəti gücləndirən şairlər dini lirikanın bədii ədəbiyyatda uğur qazanmasına zəmin yaratmışdılar. Həm fərdi, həm də ictimai davranış normalarını müəyyənləşdirməyə yönələn din insanların həyatında mühüm olan tarazlığın qorunmasını təmin etdiyinə görə, şairlər ictimai əhəmiyyət kəsb edən şeirlərini bəlağətli ifadə tərzilə dolğun şəkildə ifadə etmişdirlər. Demək olar ki, tarixi inkişafın bütün mərhələlərində dini ictimai-mənəvi həyatın bütün sahələri ədəbiyyatda layiqli yerini almışdır. Bu mənada insanın mənəvi keyfiyyətini, əhvali-ruhiyyəsini müəyyən edən, etik normaları tənzimləyən, mənəviyyatını formalaşdıran, ictimai şura təsir edən dini-mənəvi dəyərlər hər zaman klassik ədəbiyyatın da aktual mövzularından olmuşdur. Şairlər XIX əsrdə klassik Şərq mədəniyyəti kontekstində poeziyada dini üslubun sferasını yarada bilmişdirlər. Bu cür təsirlər vasitəsilə islamdan sonrakı dövrlərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, dini-fəlsəfi münasibətləri, ədəbi-tarixi, bədii-estetik dəyərləri, mənəvi-əxlaqi prinsipləri formalaşmışdır. Klassik ədəbiyyatda dini mövzuların yer alması şairlərin doğulduğu torpaq və yaşadığı cəmiyyətlə sıx bağlılığını ifadə etmiş, dini görüşlərinin fəlsəfi yöndən formalaşmasını təmin etmişdir. Övvəlki əsrlərdə bu ədəbi nümunələr yalnız ərəb dilində yaranmış, lakin sonrakı dövrlərdə ana dili Azərbaycan ədəbiyyatında bədii düşüncənin təsiri ilə milli dildə yazılmağa başlamışdır. “Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı” kitabında Azərbaycan-türk ədəbi dilinin tarixi inkişaf mərhələsindən söz açılmış, zaman keçdikcə dilimizin ərəb, fars təzyiqlərinə məruz qalması, həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi-mədəni əlaqələrində bu dillərlə təmasda olduğu diqqətə çəkilmişdir: “Belə ki, Azərbaycanın yerli əhalisi, xüsusilə də ziyalılar və qələm sahibləri: şair və yazıçılar, tərcüməçilər adı çəkilən əlaqələrin nəticəsi olaraq istər-istəməz dini anlayışları bildirən bir çox söz və ifadələri ərəbcədən və farscadan ya olduğu kimi qəbul etmiş, ya da onlara qarşılıq taparaq, öz

yazılı ədəbi dillərini daha da təkmilləşdirmişdir” (10, s.76). Xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə təsirini göstərən ərəb və fars mənşəli terminlərin böyük əksəriyyəti İslam dini ilə əlaqəli olmuş, dilimizdə bu gün də işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Qəzəllərdə İslamın iki müqəddəs şəhəri olan Məkkə və Mədinənin adı ilə yanaşı digər mücərrəd məkan adlarının keçməsi, eyni zamanda, huri, pəri, cin, şeytan kimi mücərrəd varlıqların, Qiblə, Kəbə, hacı, bismillah, vallah, inşallah, əcəl, fələk, kəlməyi - şəhadət, abdəst, namaz, təsbəh kimi dini məzmunlu söz və terminlər üstünlük təşkil edir. Şəliyin daha qabarıq şəkildə təsvir və ifadə edildiyi şeir nümunələrində Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Zeynəb, Fatimə, eyni zamanda digər dini ad və ləqəblər böyük məhəbbətlə təsvir və tərənnüm olunmuş, ən yüksək mənəvi dəyərlər ehtiramın ifadəsinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyat nümunələrində də işlənən *Yədullah* (12, s.54), *Əsədullah* (12, s.54), *Heydəri-Kərra* (12, s.125), *Əhmədi-Muxtar* (12, s.48) və s. kimi dini ləqəblərin əksəriyyəti antroponimik birləşmənin komponenti kimi çıxış edərək, bu adın daşıyıcıları haqqında əlavə məlumat verməklə yanaşı, xarici görünüşü, zəkani, fiziki xüsusiyyətləri də ifadə etmiş, hər iki tərəfi böyük həsrətlə yazılmışdır:

*Adəm övladiyam gürühum məci,
Ağam Şahi – Mərdan doyurur acı* (13, s.43).

Farscadan mərdlərin şahı kimi anlaşılan *Şahi-Mərdan* İmam Əlinin bədii nümunələrində daha çox rast gəlinən ləqəblərindən biridir. Qəzəllərdə, eyni zamanda Kərbəla müsibətində, Əhli-beytin qətlini həyata keçirən *Yezid*, *Maviyə*, *Ziyad* kimi düşmənlərin adının keçməsi baş verən hadisələrin ağırlığı, mənəvi vəziyyəti, qəddarlığı, kədəri ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur (9, s.281).

Müqəddəs İslam dini insanların mənən yenilənməsində və saflaşmasında, cəmiyyətdə əxlaqi meyarların, dostluq və humanizm prinsiplərinin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Qiyamət günündə dünyadakı haqların sorulacağı inancı, Allaha xidmət edən mələklərin üzərinə düşən vəzifələrə istinad, cənnət, cəhənnəm kimi mövzular XIX əsr poeziyasına qəzəl üslubu vasitəsilə nüfuz edə bilmişdir. Poeziyada yüksək mənəvi dəyərlər təbliğ olunduğundan bu sahəyə dair mövzularda Allaha inanc, Peyğəmbərlərə sevgi, Quranın ayrı-ayrı surələrinə istinad üstünlük təşkil etmişdir. Şairlərin poetik nitqində yer alan bədii - funksional çalarlar - yalvarış, heyrət, itaət, dua, alqış ifadə edən xitablar, müxtəlif emosional vəziyyətlər intonasiyanın köməyi ilə üslubi dəqiqliklə ifadə edilmişdir. Buna görə də klassik şairlərin hər birinin yaradıcılığında effekt yaratmaq naminə bu və ya digər dərəcədə dinlə əlaqəli elementlər yer almışdır. Şairlərin dini-fəlsəfi görüşlərinin həddlərini müəyyənləşdirərkən, qələmə aldıkları əsərlərdə poetik qüdrəti artıran çoxlu rəmz və simvollarla rast gəlinir. Rəmz və simvolların alt qatındakı mənalara üzə çıxarmaq tarixi proseslərin qaranlıq guşələrinə işıq salmaq baxımından olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. Bədii lövhələrin arxasındakı sosial-ictimai münasibətlərin mahiyyətini öyrəndikcə, şairlərin dindən poeziyalarında qaynaqlanma mənbəyi kimi istifadə etdikləri məlum olur. Dosent Mehriban Əsədullayeva (Quliyeva) *“XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ənənəvi klassik şeir dilinin bədii xüsusiyyətləri”* adlı elmi məqaləsində XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin İslam dini, islamla bağlı görüşləri, müsəlman mədəniyyəti, ayrı-ayrı peyğəmbərlərin və imamların adları ilə bağlı ibrətamiz süjetlərə geniş şəkildə müraciət etdiklərini diqqətə cəmlərək yazır: *“İctimai-fəlsəfi, dini-təsəvvüfi görüşlərin yüksəlişini, anadilli ədəbiyyatın inkişafının şahidi olduğumuz hər iki yüzillikdə Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi, Hafiz kimi klassik ədəbiyyatın sələflərinin yaradıcılığından təsirlənən, onların yaradıcılıq ənənələrinin xələfləri tərəfindən söz sənətinə gətirilməsi müşahidə edilmişdir”* (4, s.18).

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dini-təsəvvüfi görüşlərin yer aldığı şeir nümunələri Azərbaycanın qədim torpaqlarından olan Naxçıvanda geniş yayılmışdır. Ədəbi mühit nümayəndələrinin poeziyasında əsas aparıcı ideya istiqamətini dini mövzuları əks etdirən, həsr olunan əsərlər təşkil edir. İslami yaşamın həm mənəvi, həm praktiki yönünə tamamilə sadıq qalan, qəzəl üslubunda şeirlər yazan Heyran xanım, Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi görkəmli ədiblərin yaradıcılığının ana xəttində əsas aparıcı motivin insanın Allaha dərin inam və sevgisi olduğunu müşahidə edirik. Ədiblərin mədrəsədə aldıkları təhsil və təlim, İslam dininə ənənədən, ürəkdən gələn bir vurğunluq onların yaradıcılıqlarına təsirsiz ötürməyə bilməzdi. Məhəbbət mövzusu bu baxımdan

dövrün şairlərinin yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilmişdir. Yaranan bu mühafizəkar sevgi dindar sevgisindən çox fərqlənirdi. İstər İlahiyə, istərsə də insana olan dərin sevgi fəlsəfi və ictimai-məzmun daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvanda dini məzmunlu poeziyanın yayılma səbəblərindən başlıcası onu geniş təbliğ edən ədiblərin dini təhsili, ailələrində dinə olan dərin ehtiram hissi, bir sözlə əhalinin dinə bağlılığından qaynaqlanırdı.

Dini lirikada inanc, etiqad məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Orta əsrlərdən üzü bu tərəfə dinin hakim ideologiya olduğu dövrlərdə qəzəllərdə hökm sürən belə bir vəziyyət tamamilə təbii idi, belə ki, ümumilikdə Şərq ədəbiyyatı İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurandan çox təsirlənmişdir. Dini lirik şeirlərin yazılma ənənəsi klassik şairlərin yaradıcılığından başlamışdır. Şərq poeziyasında elə böyük şair tapmazsan ki, İslam dinindən yaradıcılığında istifadə etməsin. Bütün səmavi və dini kitablar, mifologiya, nağıl kitabları, dastanlar, kitabələr, rəvayət və əfsanələr bədii ədəbiyyatın əbədi mövzularından olmuş və olmaqdadır. Qəzəllərdə şüurlara nüfuz edən dini motivlər təfəkkür və qavrayış əsasında yarandığına görə özünəməxsus işlənmə məqamları ilə diqqəti cəlb edir. Hüseyn Nadim Naxçıvaninin, Qüdsi Vənəndinin, Salik Ordubadinin qəzəllərində yer alan dini motivləri izləmək xüsusi maraq doğurur.

XIX əsrdə yazılmış qəzəllərdə dini motivlər içərisində Allahın varlığı, insanın yaradana sonsuz inamı və dərin bağlılığı aparıcı motivlərdəndir. Qüdsi Vənəndinin də yaradıcılığında dini şeirlər çoxluq təşkil edir. Əhli - beyt aşiqi olan Qüdsi Vənəndi Fatimənin (ə) qızı Zeynəbin (ə) qardaşı Hüseynin başına gələn müsibətin ağır bir dərd kimi bacısını sarsdığını, onun ah - nalə ilə qardaşı Hüseynin (ə) bədəninin kənarından keçməsi səhnəsini göz önünə gətirərək bu hadisəni dini lirikasında əks etdirə bilmişdir:

*Şimr öldürməsə gər Zeynəbi, dərd öldürəcək,
Kaş dərd öldürə qoy, düşməyə miminnət olur (9, s.291).*

Qüdsi Vənəndi hədisi - şəriflərdə müqəddəs şəhər kimi vəsf olunan Kufə və Şamın adını çəkməklə, burada Hüseynin (ə) əhli-əyalının rastlaşdıqları ağır-acıları diqqətə çəkmək istəmişdir:

*Gah çəkər Kufəyə eşqin məni, gah Şamə, Hüseyn,
Sənə aşiq olan, əlbəttə ki, biizzət olur.
Məni zəncirə çəkib vermişən ağyar əlinə,
Bəs deyərlər ki, ərəblərdə hanı, qeyrət olur? (9, s.291).*

Klassik ədəbiyyatda poetik vasitələr, istər hərflər və istərsə də rəqəmlər vasitəsilə poetik fikir yürütməklə istifadə etmişdirlər. Hərflər və rəqəmlər vasitəsilə poetik fikir söyləmək dərin bilik və yüksək istedad tələb etdiyindən demək olar ki, hər klassik şairin yaradıcılığında buna rast gəlmək mümkün deyil. Klassik ədəbiyyatda yer alan dini ifadələrin, hərflərin, rəqəmlərin mənalarına vardığıca onların həm səsin, sözün, həm də rəqəmlərin ilk anını, başlanğıcını ifadə etdiklərini aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür:

*Yalqız nə "Taha", "nun" də, "Qol ennəma" məzundə,
"Vəttinü vəzzeytun" də müztər olan mənə mənəm (9, s.251).*

Qurani əzbər bilən, qəzəllərində tez-tez müqəddəs kitablarda yer alan ayrı-ayrı dini söz və ifadələrə müraciət edən klassik şairlər müəyyən fikri, ideyanı, fəlsəfi nəticəni açıqlamaq, təbliğ etmək məqsədilə müqəddəs surə və ayələrə istinad edərək ərəb əlifbasındakı hərflərin, rəmzi-simvolik işarələrin köməyi ilə diqqətə çatdırmağa çalışmışdılar. Dini biliklərini mükəmməl şəkildə əks etdirən Qüdsi Vənəndinin "Divan"-ında istənilən sayda dinə aid söz və terminlər yer almışdır. Yuxarıdakı misralarda şair Quranda adı keçən, 135 ayədən ibarət olan, Məkkədə nazil olan *Ta-ha* surəsinə diqqəti çəkmiş, *Nun* və ya *Əlqələm* surəsinin ilk hərfi *nun*-a işarə vurmuş, hərflərin kəsb etdiyi bədii dəyəri diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Şair ayələrdə yer alan dini terminləri, məsələn, *qul ennəma* (de ki, ona), *vəttinü vəzzeytun* (əncirə və zeytuna) və s. adi danışq şəkildəki kimi işlədərək onlara poetik funksiya bəxş etmiş, eyni zamanda ərəb sözlərinin fonetik düzülüşündəki yaxınlığı nəzərə alaraq qafiyə yaratmışdır.

Fəqir Ordubadinin lirikasının əsas hissəsini məhəbbət və dini mövzularda yazdığı müxtəlif janrlardan ibarət poeziya təşkil edir. Şair klassik təsəvvüf elminə dərinliklərlə bələdçiliyi divan ədəbiyyatına

rəng və dəyər qazandırmış, bu isə onun yaradıcılığında dini lirikanın güclənməsinə səbəb olmuşdur:

*Ləblərin şəhdin içən aşiq həyatı - Xızr alır,
Meyli - şəhdi - şəkkər etməz, abi-heyvan istəməz (5, s.280).*

Qəzəldə bal sözü *şəhd*, dirilik suyu isə *abi-heyvan* şəklində işlənərək, müxtəlif məqamlarda Fəqir Ordubadinin fikirlərinin izahında xüsusi rol oynamışdır. Qəzəllərdə tez-tez rast gəlinən dirilik suyu ifadəsi haqqında Musa Adilov "Niyə belə deyirik" kitabında poetik yanaşaraq düşüncələrini dilə gətirərək yazır: "dirilik çeşməsi", "həyat suyu" və klassik ədəbiyyatımızda "abi - həyat", "abi - heyvan", "çeşməyi - heyvan", "abi - zindəgani", "abi - Xızr" və s. ifadələr də işlədilir (1, s.267).

Kərbəla əhvalatı xeyir və şər qüvvələrin, işıq ilə qaranlığın əksi və mübarizəsinin təcəssümü kimi tarix boyu bədii əsərlərin əksəriyyətində böyük kədərlə yer almışdır. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri də müdrikliklə cəhalətin bu mübarizəsində öz inam və ehtiramını bədii dillə ifadə edərək dini lirikanın zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdılar. Hüseyn (ə) və onun tərəfdarlarının göstərdiyi müqaviməti haqqın, ədalətin, insanlığın mübarizəsi və özünütəsdiqi kimi qiymətləndirən ədiblər hüznü hadisələrin təsvirinə ətraflı yer verərək qəzəllərdə müsibət, faciənin öz mükəmməl bədii ifadəsinin ümumi şəkildə canlandırma bilmişdirlər. Böyük kədərin emosionallıqla təsvirinin yer aldığı əhvalatların təsir gücünü müxtəlif janrlı lirik şeir parçaları ilə daha da qüvvətləndirmişdir. Bu dövrdə şairlərin qələmə aldıkları bədii nümunələrdə fars, ərəb sözləri əvvəlki əsrlərin klassikləri ilə müqayisədə nisbətən azdır, şairlər bu ziddiyyətli mühitdə bacardıqca öz doğma dillərindəki sözlərdən istifadəyə üstünlük vermişdirlər. Hüseyn Nadim Naxçıvani poeziyasında obrazlılığa xidmət edən, emosionallıq və ekspressivlik yaradan dil vahidlərinə yerli - yerində müraciət etmişdir:

*Yasə batub Fatimə, çünki Peyğəmbər ölüb,
Ağlayar aləm bu gün, Şafiyi - məhşər ölüb,
Qarə geyüb ümməti, çünki o rəhbər ölüb,
Dutmuş əza ağlayar, ümməti Peyğəmbərün (7, s.98).*

Nadim ənənəyə sadıq qalaraq *yasə*, *qarə* sözlərindəki *a>ə* əvəzlənməsini, eyni zamanda *ın* şəkilçisinin dialekt və şivələrdə işlənən şəkildə, məişət üslubuna istinadən *ün* kimi tələffüzünə uyğun olaraq *peyğəmbərün* kimi işlətməmişdir. Ümumiyyətlə, klassik şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında şəkilçilərin bir çoxunun fonetik dəyişikliyə uğramış variantı yazılı nitqə gətirilərək qafiyə yaratmağa nail olmuşdurlar. Dini lirikaya müraciət edən Qüdsi Vənəndinin dilindəki kamillik onun poetik təfəkkürünün zənginliyi ilə bağlı olmuş, dini biliklərinin poeziyasında yüksək səviyyədə əks olunmasına köməklik etmişdir. Şairin nitqində adi danışq dili və ya yerli şivəyə uyğun şəkildə tələffüz şəklinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, qəzəldə *i* saiti əvəzinə *ü* saitinin işlənməsi, *i>ü* hadisəsinin Naxçıvan dialekt və şivələrində də çox rast gəlinməsi müşahidə olunur:

*Çün atan rehlət edəndən sora çox ömr etmədün,
Həsəneyni şad edüb, kami - məramə yetmədün,
Rehlət edüb əhli - kinün zülmünə tab etmədün,
Heç səni şad etmədi ömri - fəna, ya Fatimə (7, s.116).*

Dini-təriqət şeirinin tərənnümü Azərbaycanın qədim torpaqlarından olan Naxçıvanda da XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühit nümayəndələrinin əsərlərində özünəməxsus şəkildə yer almışdır. Naxçıvanda dini məzmunlu poeziyanın yayılma səbəblərindən başlıcası onu geniş təbliğ edən ədiblərin dini təhsili, ailələrində dinə olan dərin ehtiram, eləcə də əhalinin dinə bağlılığının olmasıdır. İslami yaşamın həm mənəvi, həm praktiki yönünə tamamilə sadıq, imanlı bir mömin, sevgili bir Əli aşiqi, kamil bir şəxsiyyət kimi tanınan Heyran xanım, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Salik Naxçıvanlı kimi ədiblərin dini-təsəvvüfi şeirləri içərisində əsas aparıcı motiv insanın Allaha inamıdır. Onların poeziyasının əsas ideya istiqamətini dini və təsəvvüfə dair mövzuda olan əsərləri təşkil edir. Bu mövzuda yazılan əsərlərin dil-üslub keyfiyyətləri, lüğət ehtiyatı, yeni söz-ifadə yaradıcılığı olduqca rəngarəngdir.

XIX əsr aşiq yaradıcılığında təsəvvüf deyimlərindən və terminlərdən istifadəyə geniş yer verilir

ki, bu ənənədən gələn bağlılıqdan, İslam dininə olan daxili sevgidən qaynaqlanırdı. Aşıq yaradıcılığında dini simvol və elementlər daha çox insanların pis əməllərindən, şər və böhtandan uzaq tutmaq, onları düz yola çağırmaq üçün, habelə dövrün siyasi rejiminə etiraz olaraq istifadə etmişdir. Aşıq yaradıcılığında dini lirikanın izləri sonrakı dövr ədəbiyyatına da təsirsiz ötürməmişdir. Fatih Çevik “Azərbaycan və Türkiyə yazılı aşıq ədəbiyyatında dini motivlər” adlı dissertasiyasının avtoreferatında yazılı aşıq ədəbiyyatında dini motivlərin inkişaf dinamikasından bəhs edərək yazır: “Bu dövrdə sufi görüşlərin aşıq poeziyasında sürətlə artan əksi, aşıqlıyın yeni tarixi şəraitdə aşıqlığı üstələmə cəhdi, bu yaradıcılığın mərsiyə, növhə, dərviş ifadəliliyi təsiri altına düşmə, onların içərisində assimilyasiya olunma, dünyəvi dəyərlərdən, real xüsusiyyətləri əksətdirmə imkanlarından məhrum olma xüsusiyyətlərini meydana çıxardı” (6, s.10).

Aşıq şeirlərində dini məzmunlu ərəb sözlərinin işlənmə tezliyi özünü müxtəlif fəlsəfi fikirlərin ifadəsində üzə çıxarmaqla yanaşı, alqış və duaların ifadəsində də özünü tamlığı ilə göstərmişdir. Aynur Qarayeva “*Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksika*” adlı dissertasiyasının avtoreferatında hər bir xalqın dilinin zənginliyi, qədimliyi, obrazlılığı, təbii ki, folklor nümunələrində daha aydın və sadə şəkildə ifadə edildiyindən bəhs edərək yazır: “Alqışlarda, dualarda eşitdiyimiz və tez-tez işlədilən dil vahidlərinin əksəriyyəti dini və mifoloji görüşlərlə bağlıdır və ya başqa sözlərlə ifadə etsək, bu söz və ifadələrin böyük bir qismi inancların aynası olan mifologizmlərin və teonimlərin dildə işləkliyinin təminatçısı, dayaq nöqtəsidir (8, s.19). Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, dini termin, termin səciyyəli ad, anlayışları aşağıdakı qəzəl başlıqları adı altında da incələmək mümkündür: “Mövlamız Sahibəzzəmanın (ki, Allah onun zühurunu yaxın eləsin) mədhində qəsidə” (12, s.128), “Qəsidə fi Mədhi - əmirəlmöminin (ə) (Həzrət Əli (ə) - ın mədhində qəsidə” (12, s.125), “Bu gecə Kərbübelədə necə tufan olacaq” (12, s.150), “Əfv eylə bizi ayeyi - Quranə, İlahi” (12, s.129) və s. Klassik şeirlərdə dini-təsəvvüfi mətləblərdə duyğu və hissiyyatı artırmaq üçün dini termin, termin səciyyəli söz birləşməsi və cümlələrə də rast gəlmək olur: *təharət* (14, s.89), *azan* (14, s.51), *ehsan* (14, s.104), *ixlas* (14, s.202), *xeyratı*, *ehsanatı* (14, s.177), *əmmamədən Kəfənə* (14, s.168). Dini üsluba dair: yazılı kəfən, səndəl, kündür, sidr-kafir və s. (11, s.111). Klassik şairlərin işlətdikləri dini terminlərin ən qalizi və hətta mənası belə xalq tərəfindən tam aydın olmayanı dilimizə sabit ifadələr vasitəsilə daxil olmuşdur: *Behəqqi Məhəmməd və aləhu tahirin. Amin!* (14, s.65), *Əliyən vəli!* (14, s.21) və s.

Ordubadlı Kərim, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi, Aşıq Cəlil, Aşıq Əli Xanxanimoğlu, Aşıq Məmmədcəfər, Çobankərəli Aşıq Cəfər, Aşıq Abbas Dəhri, Aşıq Fətulla, Ululu Kərim kimi haqq aşıqları poeziyalarında dini-mənəvi dəyərlər, bəşəriyyət üçün dini-mənəvi dəyərləri böyük hörmətlə poeziyalarında hikmətli, əxlaqi-didaktik fikirlərə təqdim etməyə nail olmuşdurlar. Haqqa qovuşmaq, ruhu qidalandırmaq, şəriət hökmlərinə riayət etmək, Allahın dərğahına üz tutmaq, mənəvi cəhətdən təmiz və pak olmaq aşıq ədəbiyyatında yer alan mövzulardandır. Sufi düşüncəsində olduğu kimi sevinc ayrı-ayrılıqda ruhi və maddi dünyada təşəkkül tapa bilməz, sevinc onların birliyində hər iki dünyada təsdiqini tapmalıdır. Şeirlərində dini-fəlsəfi görüş və düşüncələrini əks etdirən aşıqlar həyat və kainat haqqında düşüncələrini məntiqi dildə yığcam şəkildə ifadə etmişdirlər. Aşıq Əli Xanxanimoğlu *Kəbə qəndili, püstani-rəna* kimi orijinal bənzətmələrdən istifadə etmişdir:

*Kəbə qəndilidi püstani – rəna,
Qoynu içi cənnət bağı gözəlin* (13, s.39).

İnsan Tanrıya doğru gedən yolda pillə-pillə yüksəlir, ona qovuşaraq əbədilik qazanır. Bu mükəmməl prosesin mayasında Tanrı sevgisi durur ki, insanda nəcib hissələr və duyğular yaradır. Sufi ayinləri də poeziyanın imkanlarından olduqca mükəmməl şəkildə istifadə etmək bacarığını sərgiləyən, sufizm tələbləri daxilində poeziyalarında dərin fəlsəfi fikirlərə yer verən aşıqlar insanı haqq dünyasına bağlayaraq gözəl nümunələr ərsəyə gətirmişdilər. Allah, təbiət və insanla bağlı mistik görüşlər, abstrakt və real düşüncə, tarixə zərif toxunuşlar, poetik duyğu və düşüncələrin ədəbi-bədii nümunələrdə yer alaraq, aşıq poeziyasını mövzu rəngarəngliyi baxımından daha da zənginləşdirmişdir. İslam dininin yaranması ilə bərabər yeni mənəvi-əxlaqi dəyərlər sisteminin əsası qoyulmuş, İslam əxlaqından qaynaqlanan dini-mənəvi dəyərlər ədəbiyyatımıza təsirsiz ötürməmişdir. İnsanların imanını kamilləşdirən, əxlaqi keyfiyyətlərini gözəlləşdirən, zəkasını nurlandıran İslam dini

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan aşıqların qoşma, gəraylı və təcnislərinə də təsirsiz ötürməmiş, dini-irfani fikirlərin meydana çıxmasında müstəsna rol oynamış, *dini-fəlsəfi* və bədii qaynaq kimi tərənnüm olunmuşdur.

Ululu Kərim klassik şairlərin əksəriyyəti kimi Hz.Məhəmmədin (s.a.v) peyğəmbərlik missiyasından əvvəl və sonra dünyanın ilk yaradılışından ilham qaynağı kimi istifadə etmişdir. Şair yerin, göyün Allahın qüdrətindən yarandığını, dünyanın əvvəlindən sonunadək baş verəcək hadisələrin, əməllərin, savab və günahların hamısından Yaradanın xəbəri olmasından bəhs etmiş, “Qurani-Kərim”in ayələrində bunlardan yeri gəldikcə bəhs olunduğunu *Molla Sadığa* müraciətində diqqətə çəkmişdir. Ululu Kərim müqəddəs kitabda yer alan mövzuları əhatə edən şeirini Ululu Kərim suallar üzərində qurmuş, məişətdə daha çox işlənən Quran, namaz, salavat və zəkat və s. kimi dini sözlərə müraciət etmişdir. Aşıq klassik ədəbiyyatda alt-üst etmək, əvvəl-axır mənasında işlənən söz birləşməsi şəklində *zirü-zəbər* də *etmək* feilini ixtisar edərək sinekdoxadan istifadə etmiş, fonetik dəyişikliyə uğramış variantından *zər*, *zəbər* şəklində işlətməmişdir. Qabaqca, əvvəlcə mənasını ifadə edən, sifət ismini isə *sifdə* danışmaq dilindəki şəklində səsləndirərək şeirin poetik intonasiasını qüvvətləndirmişdir:

*Səndən xəbər alım, ay Molla Sadıx,
Sifdə bu dünyaya gələn kim idi?
Quranın yox, yetmiş iki quranın,
Zərin, zəbərin hər bilən kim idi?*

*Sənə nəşib olsun bu fitrə-zəkat,
Məni lağa qoyub eyləmə zəkat,
Hansı namaz altmış iki salavat,
Halalı, haramı bölən kim idi? (13, s.119).*

Yaradıcılığında dini mövzuya dair sözlərə, ifadələrə, terminlərə yer verən şairlərin dili özünəməxsusluğu, ifadə tərzinin asanlıq ilə seçilir. Adilov Vahid “XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu” kitabında dini-təbliğ üslub adı ilə təqdim etdiyi yarımbaşlıqda dini xarakter daşıyan əsərlərin dili məsələsinə toxunur: “XIX əsrdə yazılmış dini-təbliğ xarakterli əsərlər dilinin sadəliyi və anlaşıqlılığı, dini anlayışlar və hadisələrlə bağlı sözlərin işlənməsi, ümumxalq danışmaq dilinə məxsus leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların üstün yer tutması ilə seçilir” (2, s.15). Şairlərin bu məzmununda yazdığı şeirlər bir qayda olaraq islami xarakterdə olmuş, İslam dini, müqəddəs saydığımız dəyərləri ifadə etmişdir. XIX əsrdə fəaliyyət göstərmiş şairlərin şeirlərinin lüğət tərkibinin ana xəttini İslamın müqəddəs kitabı “Quran”, peyğəmbər Məhəmməd rəsuləleyhüssəlam, on iki imam, xüsusilə Həzrət Əli və imam Hüseyn adlarına intensiv olaraq rast gəlinmiş, dini personajları cəfəkeş bir obraz kimi təqdim edilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin möcüzəsinin yazı nümunəsi şəklində Quranda əks olunduğu kimi, poetik nümunələrdə də bədii dildə müxtəlif şəkildə əks olunmuşdur:

*Ələsgər agahdı etiqadından,
Yer də xəbərdardı göy büsatından.
Haqq ilə peyğəmbər əhvalatından,
İslamam deyənə nə xəbər oldu? (13, s.104).*

İngilis alimi Con Dyon Potun XIX əsrdə yazdığı “Məhəmməd və Quran” adlı kitabında Quran haqqında ədəbiyyatşünaslığa dair qiymətli fikirləri olduqca maraqlıdır: “Quran bədiilik baxımından Şərfin ən şairanə əsəridir və onun əsas hissəsi (mənsur şeirlər) vəznələnmiş, daxili həmqaflı (məsəccə) nəslədir (3, s.59).

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri də sələfləri kimi Azərbaycan klassik ədəbiyyatına qiymətli əsərlər bəxş etmiş, klassik şeirinin dil və üslub ənənəsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, əsrin tələbinə uyğun mövzulara üz tutaraq yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmişdirlər. Şairlər qəzəl, qəsidə, məsnəvi qoşma və s. şeir şəkillərində “Qurani-Kərim”də yer alan surə, qissə, dini simaların adları, eləcə də simvolik motivlərə istinad edərək, bədii-estetik zövq mənbəyi kimi oxucusuna tərbiyə vasitəsi kimi yüksək mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlər qazandırmışdır. Estetik zövqü formalaşdırən ədəbi mühit

nümayəndələri dini-mifoloji terminlər, leksik vahidlər vasitəsilə dini üslubun poetik tələblərini təbii danışq dilinə uyğunlaşdıraraq yaradıcılıqlarında istifadə etmişdirlər.

Göründüyü kimi, ədəbi mühit nümayəndələrinin dini lirika ruhunda yazdıqları mərsiyə, növhə, eləcə də qoşmaları sadə, canlı danışq dili və üslubuna uyğun bir şəkildə yazıldığı halda, qəzəl və məsnəvilər, onun müxtəlif şəkillərini (müxəmməs, müsəddəs, müəşşər, tərkiqbənd, tərəcibənd, müstəzad və s.) dövrün yenə çətinlik yaradan ənənəvi klassik şeir dili və üslubunda yazıldığı diqqətdən yayınmır. Beləliklə də, nəzərdən keçirdiyimiz dövrlərdə yaşayan şairlərin yaradıcılığında bir-birinə bənzəməyən müxtəlif keyfiyyətli iki dil, üslubun özünü göstərdiyini qeyd etmək mümkündür. Göründüyü kimi, klassik şairlərin yaradıcılığı sayəsində üzə çıxan dövrün dil tarixində mövcud olan konkret dil faktları və hadisələrinin izlənilməsi indiki dilçilik nöqteyi-nəzərindən araşdırılmasına şərait yaratmışdır.

Cəmiyyətin mənəvi həyatını özündə cəmləyən din həm mənəvi, həm də əxlaqi meyarları özündə ehtiva edir. Çünki din ədəbiyyatın əsas təsvir obyektı olan insanı həyatı boyu tam olaraq əhatə edən dəyərlər sistemi kimi fəaliyyət göstərmiş, onun şüurlu həyatında mühüm yer tutduğundan bəşər övladını dinsiz təsəvvür etmək belə çətinlik yaradır. İnsanın təbii yardışından meydana gələn bu ehtiyacın ödənilməsində sözsüz ki, ədəbiyyat da mühüm rol oynayır. Cəmiyyətdə, həyatda müstəsna yer tutan, mənəvi sərvət olan din fəlsəfi görüşlərin ədəbiyyatda da əks olunmasına şərait yaratmışdır. Bütövlükdə dünya xalqlarına nəzəri - estetik motivlər, dini dəyərlər doğmalığ hissinə ifadə edir. Ədiblər həqiqəti və gözəlliyi yalnız dini dəyərlər baxımından deyil, həm də ümumbəşəri dəyərlər nöqteyi-nəzərindən də qiymətləndirmişdirlər. Onların yaradıcılığında tərənnüm olunan Allaha sonsuz inam, Vətənə məhəbbət, insanlara, həyata münasibətə də müsbət mənada təsir edir. Mənəviyyata olduqca təsir edərək formalaşdıran bu əsərlər insanın varlığının, arzu və düşüncəsinin tənzimlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov Musa. Niyə belə deyirik (IV cild). I, II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 s.
2. Adilov Vahid. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, "Nurlan", 2002, 136 s.
3. Con Dyon Pot. Məhəmməd və Quran. 2007, 149 s.
4. Əsədullasoy (Quliyeva) Mehriban. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ənənəvi klassik şeir dilinin bədii xüsusiyyətləri. "Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2021, 167 s.
5. Əsgərli Zaman. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, "Şərq - Qərb", 2005, 424 s.
6. Fatih Çevik. Azərbaycan və Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2016, 24 s.
7. Hüseyn Nadim Naxçıvani. Divan. Bakı, 2011, 713 s.
8. Qarayeva Aynur. Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksika: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2017, 32 s.
9. Qüdsi Vənəndi. Divan. 2 cildə, I cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 424 s.
10. Nağısoylu Möhsün, Sadıqova Sayalı. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı. Bakı, "Elm", 2020, 416 s.
11. Ordubadi M.S. Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı, Azərnəşr, 1951, 182 s.
12. Ordubadi Salik. Gülşəni-vəhdət. Divan. Naxçıvan, "Əcəmi", 2010, 248 s.
13. Səfərov Yusif. Naxçıvan aşığıları və el şairləri. Naxçıvan, "Əcəmi", 2011, 152 s.
14. Sidqi Məhəmməd Tağı. Əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004, 280 s.

SUMMARY

Mehriban Assadullasoy

POSSIBILITIES OF EXPRESSION OF RELIGIOUS-MYTHOLOGICAL
LEXICON IN THE 19TH CENTURY

The general Islamic literature formed under the influence of the Koran paved the way for the creation of works that make up a whole system. Poets who instill a sensitive attitude to religious feelings and are able to reveal emotions in an original way, correctly defined the stylistic direction of poeticism, and powerfully expressed the religious lyrical mood in artistic singing. The theme, content, idea, language and stylistic features of these works, the system of poetic development, the world of images, were chosen for their uniqueness in our literature. In the literature of the 19th century, the sphere of literary influence of religious lyrics has expanded considerably, and it has acquired unique artistic qualities.

In this sense, the religious and moral values that determine the moral quality and mood of a person, regulate the ethical norms, shape the morale, and influence the public council have always been one of the relevant topics of classical literature. Poets skillfully used the terms related to the Islamic religion in their poetry, and at the same time, they were able to reflect the psychological character, worldview, spirituality, feelings and emotions of religious images figuratively with the help of artistic description and means of expression. In the researched period, it can be said that in the works of most writers, the religious worldview was glorified in artistic language and received aesthetic value.

Key words: *Nakhchivan, classical language, religious lyrics, religious term, language and style*

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Асадулласой

ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РЕЛИГИОЗНО –
МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В XIX ВЕКЕ

Общеисламская литература, возникшая под влиянием Корана, привела к созданию произведений, образующих целую систему. Поэты, привносящие чуткое отношение к религиозным впечатлениям и умеющие оригинально раскрывать эмоции, правильно определили стилистическое направление поэтики, мощно выразили религиозно-лирическое настроение в художественном воспевании.

Тема, содержание, идея, языковые и стилистические особенности этих произведений, система поэтического развития, мир образов были отличались в нашей литературе своеобразием. В литературе XIX века значительно расширилась сфера литературного влияния религиозной лирики, она приобрела уникальные художественные качества.

В этом смысле религиозно-нравственные ценности, определяющие нравственные качества и настроение человека, регулирующие этические нормы, формирующие моральное состояние, влияющие на общественное мышление, всегда были актуальными темами классической литературы. Поэты умело использовали в своей поэзии термины, связанные с исламской религией, и в то же время умели образно с помощью средств художественного описания и выразительности отразить психологический характер, мировоззрение, духовное состояние, чувства и эмоции религиозных образов. В исследуемый период в произведениях большинства писателей религиозное мировоззрение воспевалось художественным языком и получало эстетическую ценность.

Ключевые слова: *Нахчыван, классический язык, религиозная лирика, религиозный термин, язык и стиль*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmlər doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ELÇİN MİRZƏYEV

exfriend2005@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.22

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI KALKA METODUNDAN İSTİFADƏ EDƏRKƏN YARANA BİLƏCƏK ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Hərfi tərcümə kimi də tanınan kalka metodundan istifadə etməklə İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə dil fərqləri və mədəni variasiyalar səbəbindən mürəkkəb problemlər yaradır. Bu məqalə kalka metodundan istifadə edərəkən dəqiqliyi və mədəni orijinallığı qorumaqda qarşıya çıxan çətinlikləri araşdırır. Dil fərqlərindən tutmuş, mədəni nüanslara qədər kalka metodu uğurlu tərcümə üçün strategiya və təcrübə tələb edir. Məqalədə, həmçinin ümumi səhvlər, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün strategiyalar, peşəkar tərcüməçilərin əhəmiyyəti və ingilis dilindən azərbaycancaya dil tərcüməsi üçün mövcud alətlər və resurslar müzakirə olunub.

Açar sözlər: kalka tərcüməsi, hərfi tərcümə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə, linqvistik variasiyalar, mədəni nüanslar, peşəkar tərcüməçilər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, idiomatik ifadələr, tərcümə strategiyaları, tərcümə alətləri

Bir dildən digərinə tərcümə etmək dil və mədəni nüansların dərinədən dərk edilməsini tələb edən mürəkkəb bir işdir. Hərfi tərcümə kimi də tanınan kalka metodu söz və ifadələrin bir dildən digərinə hərfi tərcüməsini nəzərdə tutur. Bu texnika mətni hədəf dilə uyğunlaşdırarkən orijinal mənasını qoruyub saxlamağı hədəfləyir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka metodundan istifadə etməklə tərcümə etməyə gəldikdə, tərcüməçilər diqqətlə nəzərdən keçirmə və təcrübə tələb edən çoxsaylı problemlərlə qarşılaşırlar.

Kalka metodu hər bir fərdi sözün və ya ifadənin mənbə dildən hədəf dilə tərcüməsini, çox vaxt orijinal dilin sintaktik strukturunu qoruyub saxlamağı nəzərdə tutur. Bu yanaşma orijinal məzmunun mahiyyətinin qorunmasında faydalı ola bilər, lakin o, eyni zamanda tərcüməçilərin dəqiqlik və bacarıqla hərəkət etməli olduğu potensial çətinliklər yaradır. Dil fərqlərindən tutmuş, mədəni variasiyalara qədər kalka metodu dəqiq və kontekstə uyğun tərcüməni təmin etmək üçün həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir (9, s.39).

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində kalka metodundan istifadəyə gəldikdə, bir sıra çətinliklər ön plana çıxır. Əsas çətinliklərdən biri iki dil arasındakı linqvistik variasiyalardadır. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə aiddir və fərqli sintaktik quruluşa, söz sıralarına və qrammatik qaydalara malikdir. Tərcüməçilər bu fərqləri diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər ki, kalka tərcüməsi orijinal konteksti təhrif etmədən nəzərdə tutulan mənanı dəqiq çatdırsın. Mədəni nüanslar da kalka tərcüməsinin çətinliklərində mühüm rol oynayır. İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərinin başqa dildə birbaşa ekvivalenti olmayan unikal ifadələri, idiomatik ifadələri və kontekstual mənalı var. Tərcüməçilərin qarşısında Azərbaycandilli regionlarda tərcümənin hədəf auditoriyası ilə rezonans doğurmasını təmin etməklə yanaşı, məzmunun mədəni orijinallığını qorumaq vəzifəsi durur. Bu, mədəni nüansların dərinədən dərk edilməsini və tərcümə edilmiş məzmunu effektiv şəkildə uyğunlaşdırmaq bacarığını tələb edir.

Tərcümənin orijinal mətnin mənasına və kontekstinə verdiyi təsiri nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Kalka metodu mənbə dilin hərfi mənasını saxlamağı hədəflərsə də, o, həmişə orijinal məzmunun nüanslarını, tonunu və özünəməxsus xüsusiyyətlərini saxlamaya bilər. Tərcüməçilər linqvistik fərqlər və mədəni kontekstlər arasında körpü yaradan strategiyalardan istifadə etməklə bu problemin öhdəsindən gəlməli, tərcümə edilmiş mətnin nəzərdə tutulan mesajı və kontekstə sadıq qalmasını

təmin etməlidirlər (3, s.85).

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka tərcüməsi ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tərcüməçilər bir neçə effektiv vasitədən istifadə edə bilirlər. Birincisi, hər iki dili dərindən başa düşmək vacibdir. Tərcüməçilər ingilis və Azərbaycan dil strukturlarını, idiomatik ifadələri və mədəni konnotasiyaları hərtərəfli başa düşməlidirlər ki, kalka tərcüməsinin mürəkkəbliklərini dəqiqliklə idarə edə bilsinlər. Bundan əlavə, kalka tərcüməsində kontekst əsaslı uyğunlaşma çox vacibdir. Tərcüməçilər tərcümə olunan məzmunun daha geniş kontekstini, o cümlədən hədəf auditoriyanı, mədəni həssaslıqları və orijinal mətnin xüsusi niyyətini nəzərə almalıdırlar. Tərcüməni Azərbaycan dili və mədəniyyəti çərçivəsində kontekstləşdirərək, tərcüməçilər kalka metodunun auditoriyada rezonans doğurmaqla, nəzərdə tutulan mənası effektiv şəkildə çatdırmasını təmin edə bilirlər. Eyni zamanda, peşəkar tərcüməçilər kalka tərcümə problemlərinin həllində mühüm rol oynayırlar. Təcrübəli dil mütəxəssislərinin təcrübəsindən yararlanmaq tərcümə prosesinin dəqiqlik, mədəni orijinallıq və linqvistik səlisliklə idarə olunmasını təmin edir. Peşəkar tərcüməçilər zəngin bilik və bacarıqlarını masaya qoyaraq, onlara zəriflik və dəqiqliklə kalka tərcüməsinin mürəkkəbliklərində manevr etməyə imkan yaradırlar.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka tərcüməsində peşəkar tərcüməçilərin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Peşəkar tərcüməçilər zəngin təcrübə, linqvistik bacarıq və mədəni anlayışı ortaya qoyaraq, kalka tərcüməsinin mürəkkəbliklərinin dəqiqlik və ustalıqla idarə olunmasını təmin edirlər. Peşəkar tərcüməçilərin bacarıqlarından istifadə etməklə, müəssisələr, təşkilatlar və şəxslər ingilis və Azərbaycan dilləri arasında linqvistik və mədəni boşluqları effektiv şəkildə aradan qaldıra, qüsursuz ünsiyyəti və mədəniyyətlərarası anlaşmanı asanlaşdırmağa bilirlər.

Peşəkar tərcüməçilər tərcümə edilmiş məzmunun orijinal niyyətinin, mənasının və kontekstinin qoruyub saxlanmasını təmin etmək məqsədilə, kalka tərcüməsinin çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər bilik və təcrübəyə yiyələniblər. Onların bu metodu, Azərbaycan dilinin linqvistik və mədəni nüanslarına uyğunlaşdırmaq bacarığı tərcüməçilərə orijinal məzmunun həqiqiliyini qorumaqla hədəf auditoriyaya rezonans yaradan tərcümələr çatdırmağa imkan verir. Tərcümə sahəsində peşəkar tərcüməçilər əvəzolunmaz sərvət kimi xidmət edir, bu prosesa təcrübə və incəliklə rəhbərlik edirlər.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka tərcüməsi sahəsində bir neçə ümumi səhv tərcümə edilmiş məzmunun düzgünlüyünə və effektivliyinə xələl gətirə bilər. Geniş yayılmış səhvlərdən biri də Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmayan idiomatik ifadələrin və danışqda işlənən ifadələrin hərfi tərcüməsidir. Tərcüməçilər idiomatik ifadələri tərcümə edərkən diqqətli olmalı, ifadəni Azərbaycan dilinin linqvistik və mədəni nüanslarına uyğunlaşdırarkən nəzərdə tutulan mənanın qorunmasını təmin etməlidirlər.

Kalka tərcümədə daha bir aldatmaca ingilis və Azərbaycan dilləri arasında linqvistik variasiyalara və sintaktik fərqlərə məhəl qoymamaqdır. Tərcüməçilər hər iki dildə fərqli qrammatik strukturlara və söz sıralarına diqqət yetirməli, kalka metodunun yöndəmsiz və ya qeyri-təbii tərcümələrə səbəb olmamasını təmin etməlidirlər. Tərcüməçilər linqvistik nüanslara və sintaktik uyğunsuzluqlara ciddi diqqət yetirməklə, hərfi tərcümənin tələlərindən qaça və Azərbaycan dilində qüsursuz axıcılıq verən kalka tərcümələr hazırlaya bilirlər.

Bununla yanaşı, müəyyən söz və ya ifadələrin mədəni konnotasiyalarına məhəl qoymamaq kalka tərcüməsində yanlış şərhələrə və qeyri-dəqiqliklərə səbəb ola bilər (5, s.103). Tərcüməçilər Azərbaycan dilinin və cəmiyyətinin mədəni həssaslıqlarını və nüanslarını əks etdirmək üçün kalka metodunu uyğunlaşdıraraq tərcümə olunan məzmunun mədəni təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Mədəni cəhətdən həssas yanaşmanı mənimsəməklə, tərcüməçilər kalka tərcüməsində ümumi səhvlərdən qurtularaq, Azərbaycan auditoriyası ilə orijinal rezonans doğuran məzmun təqdim edə bilirlər.

Rəqəmsal dövrdə ingiliscədən Azərbaycancaya tərcüməni asanlaşdırmaq üçün çoxsaylı alətlər və resurslar, o cümlədən kalka tərcüməsi də mövcuddur. Tərcümə proqramı və platformaları tərcüməçilərə keyfiyyətli yardım təklif edərək, onlara tərcümə prosesini sadələşdirməyə, linqvistik məlumat bazalarına daxil olmağa və avtomatlaşdırılmış tərcümə alətlərindən istifadə etməyə imkan verir. Bu resurslar tərcümə prosesini sürətləndirə bilsə də, düzgün və kontekstə uyğun kalka tərcümələrini təmin etmək üçün peşəkar tərcüməçilərin təcrübəsi ilə yanaşı onlardan ehtiyatla istifadə edilməlidir.

Həmçinin ingiliscədən Azərbaycancaya tərcüməyə xas linqvistik məlumat bazaları və lüğətlər kalka tərcüməsinin mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək istəyən tərcüməçilər üçün əvəzolunmaz

resurslar rolunu oynaya bilər. Bu resurslar linqvistik nüanslar, idiomatik ifadələr və mədəni konnotasiyalar haqqında hərtərəfli anlayışlar təqdim edərək, tərcüməçilərə öz tərcümələrini dəqiqlik və mədəni orijinallıqla zənginləşdirməyə imkan verir. Bu alətlərdən və resurslardan istifadə etməklə tərcüməçilər öz tərcümələrinin keyfiyyətini və dəqiqliyini artırır, Azərbaycan auditoriyası ilə effektiv rezonans doğuran məzmun təqdim edə bilərlər.

Nəticə olaraq, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka tərcümə prosesi bacarıq, təcrübə və həm dilləri, həm də mədəniyyətləri dərinlən başa düşməyi tələb edən çoxsaylı problemləri masaya qoyur. Tərcüməçilər linqvistik variasiyaları, mədəni nüansları və kontekstual incəlikləri dəqiqliklə nəvqasiya etməklə kalka tərcümənin çətinliklərini dəf edə və Azərbaycan auditoriyası ilə orijinal rezonans doğurmaqla, orijinal mətnin mahiyyətini saxlayan məzmun təqdim edə bilərlər. Peşəkar tərcüməçilərin təcrübəsini mənimsəmək və mövcud alətlər və resurslardan istifadə etməklə dil həvəskarları və peşəkarlar mədəniyyətlərarası səmərəli ünsiyyəti və anlaşmanı asanlaşdıraraq, onların kalka tərcümə bacarıqlarını artırır bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bassnett S. (2014). Translation Studies. Routledge.
2. Catford J.C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. Oxford University Press.
3. Newmark P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
4. Nida E.A. (1964). Toward a Science of Translating. Brill.
5. Baker M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
6. Venuti L. (1995). The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge.
7. Hatim B., & Mason I. (1997). The Translator as Communicator. Routledge.
8. Holmes J.S. (1972). The Name and Nature of Translation Studies. In James S. Holmes, "Across the Board: The Journal of the Literary Translators' Association of Canada" 7(1), 1–17.
9. Munday J. (2001). Introducing Translation Studies: Theories and Applications. Routledge.
10. Pym A. (2010). Exploring Translation Theories. Routledge.
11. Summers D., & Gadsby A. (Eds.). (1995). Longman dictionary of contemporary English.
12. Hornby A. S. (1995). Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford: Oxford University Press.
13. L.Molina and A.H.Albir, "Translation Techniques Revisited: A Dynamic and Functionalist Approach" Meta, Vol. 47, No. 4, P. 498, 2002.
14. M.Ordudari, "Translation Procedures, Strategies and Methods" Translation Journal, Vo l. 11, №. 4, 2007.
15. <https://translathoughts.com/2016/05/calque/>

SUMMARY

Elchin Mirzayev

DIFFICULTIES THAT MAY ARISE USING THE KALKA METHOD DURING TRANSLATION FROM ENGLISH TO AZERBAIJAN AND THE WAYS TO ELIMINATE THEM

Translating from English to Azerbaijani using the calque method, also known as loan translation, presents intricate challenges due to linguistic disparities and cultural variations. This article explores the difficulties encountered in maintaining accuracy and cultural authenticity while employing the calque method. From linguistic differences to cultural nuances, the calque method demands strategies and expertise for successful translation. The article discusses common mistakes, strategies to overcome challenges, the importance of professional translators, and available tools and resources for English to Azerbaijani calque translation.

Key words: *calque translation, loan translation, English to Azerbaijani translation, linguistic variations, cultural nuances, professional translators, cross-cultural communication, idiomatic expressions, translation strategies, tools for translation*

РЕЗЮМЕ

Эльчин Мирзаев

**ТРУДНОСТИ, КОТОРЫЕ МОГУТ ВОЗНИКНУТЬ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ
МЕТОДА «КАЛКА» ПРИ ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА
АЗЕРБАЙДЖАН, И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ**

Перевод с английского на азербайджанский с использованием метода калка, также известного как дословный перевод, создает сложные проблемы из-за языковых и культурных различий. В этой статье исследуются проблемы сохранения точности и культурной аутентичности при использовании метода отслеживания. От языковых различий до культурных нюансов-метод отслеживания требует стратегии и практики для успешного перевода. В статье также обсуждаются распространенные ошибки, стратегии преодоления проблем, важность профессиональных переводчиков, а также инструменты и ресурсы, доступные для перевода с английского на азербайджанский язык.

Ключевые слова: перевод калка, дословный перевод, перевод с английского на азербайджанский, лингвистические вариации, культурные нюансы, профессиональные переводчики, межкультурная коммуникация, идиоматические выражения, стратегии перевода, инструменты перевода

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmlər doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

DİLBƏR ORUCOVA

dilber_orucova@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.26

KONSEPTLƏRİN LİŇQVOKULTUROLOGİYADA TƏDQİQİ

Dini terminlərin ümumişlək leksik qata daxil olması, onların ifadə etdikləri əsas mənanın konnotasiyadan asılı olaraq yeni konnotativ mənə almasına təkan verir. Dildəki sözlərin semantikasi əşya və predmetləri, real həyatda baş verən və ya baş verə biləcək hadisələri və insanların bu hadisələrə olan münasibətini əks etdirir. Din mədəniyyətin baza mental kateqoriyalarından biridir və konsept təşkil edir. Konseptuallaşma insanın idrak fəaliyyətinin vacib proseslərindən biri olub, onun qəbul etdiyi informasiyanı dərk etməsini və konseptlərin, konseptual strukturların, eləcə də insan beynində konseptual sistemin yaranmasını əhatə edir.

Açar sözlər: din, konsept, konseptuallaşma, semantika, linqvokulturoloji

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, dildə dini strukturlar, dini leksika və terminologiyada, dini frazeologizmlərdə, dini kontekst, dini mətn və dini diskurslarda ifadəsini tapır. Dini təfəkkür dinə aid təsəvvürləri, təlimləri, inanc və inancları, doktorinaları və başqa komponentləri özündə birləşdirir. Din insanın mənəvi özəyini, əsasını təşkil edir, özünü dərk etmə qabiliyyəti və psixoloji hadisə rolunu oynayır.

Dünyanın dil konseptuallaşması prosesində gerçəklik çevrilmiş formada özünü göstərir və dilin semantikasına proyeksiyalanır. Belə proyeksiyalanmaya konseptualizatorlar təsir göstərir. Konseptualizator funksiyasında insan, onun hadisələrə baxışı, həmçinin, hər bir dilin arxasında duran konkret mədəniyyət çıxış edir. Koqnitiv linqvistikanın əsas anlayışları konseptuallaşma ilə kateqorilləşmədir. İnsanın bütün dərk etmə fəaliyyəti onu əhatə edən dünyanı qavramağa, əldə edilmiş biliklər əsasında bu dünyada yaşamaq bacarığı və vərdislərini formalaşdırıb inkişaf etdirməyə istiqamətləndirmişdir. Bu, obyekt və hadisələri ayırmaq və müqayisə etmək (eyniləşdirmək və fərqləndirmək) zərurətini doğurmuşdur.

Konseptuallaşma proses və nəticə kimi *verbal* və *qeyri-verbal* ola bilər. Şübhəsiz ki, səs (qrafik) substansiyalar konseptual proses və nəticələrin əsas tədqidmediciləridir. Verbal konseptuallaşdırmanın altı tipini ayırmaq mümkündür:

- 1) integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma;
- 2) qeyri-integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma;
- 3) integrativ leksik kateqorial konseptuallaşma;
- 4) semantik kateqorial konseptuallaşma;
- 5) predmet-əlamət konseptuallaşması;
- 6) situativ konseptuallaşma.

Belə hesab olunur ki, şərhətmə sahəsi konseptin təşkilədicisi kimi tədqiqat üçün daha geniş əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə strukturlaşmamış xarakteri ilə fərqlənir, qiymət, konseptə dəyər münasibəti konseptin məzmununu milli, qrup və fərdi şüur səviyyəsində aydınlaşdırmağa əsas verir. Sahə konseptin ensiklopedik əlamətlərini və məzmun informasiyasını özündə birləşdirir. Beləliklə, konseptin sahə strukturu sözün mənə strukturu ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Denotativ və konnotativ mənanı, eləcə də sözün semantikasındakı assosiasiyanın implisit təqdimatını, presedent və koqnitiv, yaxud sosial təcrübə baxımından fərdin şərhini bu modeldə izləmək mümkündür.

Freym strukturunu aydınlaşdırmaq üçün konseptin nüvə və periferiya qatlarına bölünməsi nəzərə alınmalıdır. Nüvə komponentində konsept haqqında ən vacib informasiya yer alırsa, periferiya bir neçə assosiativ sıradan təşkil olunur. Burada da leksemin semantik strukturu ilə birbaşa əlaqə nəzərə çarpır. Konseptin nüvəsi prototip koqnitiv laylardan təşkil olunur, daha mücərrəd obrazlar

konseptin periferiyasını əmələ gətirir.

Mədəniyyətin əsas mental kateqoriyaları dil materialında konseptuallaşır. İnsan təfəkkürünün müəyyən strukturlarının dil vasitəsilə tədqiqatında milli-mədəni dəyərlər xüsusi yer tutur. Din belə dəyərlərdən biridir. İnsanın dinə münasibətinin birmənalı formalaması uzun tarixi yol keçmişdir.

Tədqiqat işini yerinə yetirərkən qarşımızda qoyduğumuz məqsədə çatmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə məsələsi çox mühüm amil olmuşdur. Bu səbəbdən, bu tədqiqat işini yerinə yetirərkən, biz, müşahidə, təsviri, komponentlərin təhlili və məntiqi metodlarından istifadə edilmişdi.

İş metaforanın koqnitiv və semantik konsepsiyasına əsaslandığı üçün onda klassik metodoloji üsul və metodlardan istifadə edilir. İşdə təsviri, kontent təhlili, kontekst təhlili, modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

“Konseptuallaşma insanın idrak fəaliyyətinin vacib proseslərindən biri olub, onun qəbul etdiyi informasiyanı dərk etməsini və konsentlərin, konseptual strukturların, eləcə də insan beynində konseptual sistemin yaranmasını əhatə edir”.

“Konseptuallaşma” müxtəlif elm sahələrində - fəlsəfədə, məntiqdə, iqtisadiyyatda, lingvistikada istifadə olunan anlayış və bu anlayışı ifadə edən termdir. Anlayış elmi bilikləri müəyyən formada strukturlaşdırmanı bildirir. Dilçilik nəzəriyyəsində “konseptuallaşma” müxtəlif şəkildə izah və təyin olunur. Konseptuallaşma insanın təkamül prosesində ətraf aləm, dünya haqqında əldə etdiyi bilikləri sistemləşdirməsini və strukturlaşdırmasını, eləcə də obraz və assosiasiyaları verballaşdırmasını əhatə edir. Bilavasitə dil mövqeyindən konseptuallaşmaya müxtəlif izahlar verilmişdir. Məsələn, S.Q.Vorkaçevin fikrinə görə, konseptuallaşma müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli olan leksik vahidlərin məzmun planlarının semantik təqdimatı üsullarının toplusudur.

Linqvistik ensiklopediyada konseptuallaşma dilçilik termini kimi gerçəklik predmeti haqqında sistemli təsəvvür yaratmağa istiqamətlənmiş fəaliyyət şəklində izah edilir.

K.Ş.Jarkınbekova konseptuallaşmanı konseptlərin konfiqurasiyası üsulu kimi təqdim etmişdir (Жаркынбекова 2004, s.13).

Konseptuallaşma probleminə yanaşma müxtəlifliyi lingvistikada konseptuallaşma məsələsinin qoyuluşu ilə də bağlıdır. Hər cür konseptuallaşmada dil öz rolunu oynayır. Bununla yanaşı, dilin konseptuallaşmasının lingvistik problemləri də ayrıca bir sistem təşkil edir.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə konseptuallaşdırma və konseptuallaşdırmanın müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə diqqət xeyli dərəcədə artmışdır. Bu ənənə dilçilikdən də yan ötməmişdir. Gerçəkliyin dil vasitəsilə konseptuallaşması dünya mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın konseptual mənzərəsi kimi problemlərlə sıx bağlıdır. Göstərilən problemlərə dünyanın tanınmış dilçiləri müraciət etmişlər və bəlkə də bu səbəbdəndir ki, qeyd olunanların öyrənilməsinə maraq da xeyli güclənmişdir. Qeyd olunduğu kimi, konseptuallaşma müxtəlif elmlərin tədqiqat sahəsinə daxil olan spesifik anlayışdır.

Rus və Qərb dilçiliyində dünyanın bu və ya digər fraqmentinin lingvistik konseptuallaşdırılmasına aid çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır (Рыбникова 2001; Буянова, Коваленко 2004; Ерошенко 2007 və s.).

Dünyanın konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırma koqnitologiyasının, o cümlədən, koqnitiv lingvistikanın aparıcı problemlərindəndir.

Tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, XXI əsr lingvistikasındakı antroposentrizm dilçiliyin istinad etdiyi bir çox prioritet mövqeləri dəyişdirir. Dilin insanyönümlülüyünün əsasında insanın müxtəlif tarixi, mədəni, etik, əxlaqi-mənəvi sahələrlə bağlılığı və bu sahələr daxilindəki fəaliyyəti durur.

Konseptuallaşmaya konseptlərin yaranması prosesi kimi baxsaq, mədəniyyətdə, eləcə də ayrıca bədii yaradıcılıq nümunəsində eyniadlı konseptlərin yaranması mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü problemi ilə üzləşmiş oluruq. Traxovanın bu fikrində tədqiqatçıların konseptlərin törəməsi zamanı insan şüurunda baş verən proseslərə ciddi diqqət yetirmədiyi vurğulanır. Konseptlərə bu cür yanaşma psixolingvistika ilə əlaqədardır.

Gerçəkliyin dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması və onun xüsusiyyətləri problemi bu günə qədər birmənalı həllini tapmamışdır. Bu da qeyd edilən lingvistik hadisənin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Görünür, insan idrakının təbiətini və mahiyyətini başa düşmək üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib olan

koqnitiv mexanizmləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Son dövrlərdə öz xüsusiyyətlərinə görə ən fərqli olan bilik strukturları və onlarla əlaqəsi olan idrak prosesləri haqqında işlərdə *konseptuallaşma* terminindən istifadə edilir. Lakin konseptlərlə idrak formaları olan kateqoriyalar, yaxud təsəvvür, ideya və ya obraz arasındakı münasibət, həmçinin konseptuallaşma prosesinə ümumi münasibətin eksplikasiyası baş vermir. Konseptuallaşma prosesinin yaxşı işlənmiş təsəvvürlər sistemi və nəzəriyyəsi yoxdur. Konseptuallaşma tədqiqat mövzusu kimi hələ yeni-yeni formalaşır. İstinad olunan mənbənin nəşr tarixinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, bu fikir 30 il bundan əvvəl ortaya atılmışdır. Ötən müddətdə konseptuallaşma və konseptlərlə bağlı aparılmış tədqiqatların sayı kifayət qədər çox artmışdır. Ona görə də, XXI əsrin birinci iyirmi ilində aparılan tədqiqatların da dildə konseptuallaşma probleminin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıdığını nəzərə almaq vacibdir.

Konseptləşdirilən sahə dil şüurunda mənimsənilmişdirsə, onda konseptin bir sözdən ibarət adı olur. Gerçəkliyin konseptləşdirilməsi ad, ifadə və təsvir yolu ilə həyata keçirilir. Konseptuallaşma onunla yaxın olan konsept anlayışı ilə bağlıdır.

Konseptuallaşma insanın dərk etmə fəaliyyəti prosesinin tədqiqi və təsvirində istifadə olunan analitik üsullar, əməliyyatlar çoxluğu olub, insanın dünyanın bu və ya digər fraqmenti, dərk etmə obyektini haqqında aldığı informasiyanı anlaması və şərh etməsini əhatə edir. Konseptuallaşma dilin müxtəlif səviyyəli sistemlərindən olan dil vahidləri vasitəsilə konsept və konseptual sistemlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir (Бужнова, Коваленко 2004).

Konsept həmişə bilikdir və freym şəklində strukturlanmışdır. Bu, o deməkdir ki, konsept obyektin yalnız əhəmiyyətli əlamətləri ilə deyil, verilmiş dil kollektivində mahiyyət haqqında biliklərlə doldurulur. Fikrimizcə, konseptin yalnız freym strukturu ilə əlaqələndirilməsi anlayışın mənasını daraldır. Freym konsept nümunələrindən biridir. V.V.Krasnıx da konsepti dar mənada təyin etmişdir. Onun fikrinə görə, konsept yüksək mücərrədləşdirmə dərəcəsinin vahididir və milli-mədəni spesifikaya malikdir, sözlə adlandırılır və bu adla söz assosiasiyası əmələ gətirir.

Konseptlə anlayış arasında müəyyən münasibətlər vardır. Konsept anlayış deyil, anlayışın mahiyyətidir. Forma almamış mənadır. Konsept mahiyyətdir, özünün məzmun formalarında, obrazda, anlayışda və simvolda təzahürünü tapır (Колесов 2004, s. 19). Konseptlə anlayış arasındakı münasibəti aydınlaşdırarkən Y.S.Stepanov belə bir qənaətə gəlir ki, konsept və anlayış fərqli elmlərin terminləridir. Anlayış məntiq və fəlsəfədə istifadə olunur. Konsept isə riyazi məntiqin termini olub mədəniyyətşünaslığa aiddir. Konsept və onun xüsusiyyətlərinin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən verilmiş izahlarında oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Konsept anlayışının başa düşülməsi üçün aşağıdakı konseptual məqamları qeyd etmək lazım gəlir.

- konsept təfəkkür vahidi olub, gerçəkliyin predmet və hadisələrini əks etdirir və şərh edir, koqnitiv prosesdə müəyyən rol oynayır;

- konsept bilik kvantıdır. Bilik insanın idrak fəaliyyətinin mövcudluq forması və nəticələrinin sistemləşdirilməsidir. Ona görə də, təfəkkür vahidi kimi konsept biliklər sistemində həmişə ifadəsini tapır, onun kvantı olur;

- Konsept kollektiv şüur və fərdi təcrübə ilə bağlılığa malikdir. Dünyanın dərk prosesində yaranan konsept müəyyən kollektiv üçün ümumiləşmiş məzmunla malikdir və eyni zamanda hər bir şəxs üçün fərdi xüsusiyyətlər daşıyır;

- konsept milli-mədəni xüsusiyyətlər və ya dəyər təşkilediciləridir;
- konsept müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir;
- konsept anlayış terminindən fərqlənir.

Onu da qeyd edək ki, konseptin aydın şəkildə başa düşülməsi üçün verilmiş 6 konseptual əlamət də kifayət etmir. Bəzi əlamətlərin özlərinin şərhində ziddiyyətli məqamlar müşahidə olunur.

Konsept mürəkkəb quruluşlu olduğuna görə onun strukturu məsələsi də mübahisəlidir. Tədqiqatçılar konsept strukturunun müxtəlif modellərini təklif edirlər. Dörd əsas modeldən daha çox bəhs olunur:

- 1) qatlı (Stepanov 1997);
- 2) komponentli (Карасик 2006);
- 3) sahə (Sternin 2006);

4) freymli (Прохоров 2008; Alefirenko 2006).

Y.S.Stepanovun təklif etdiyi qatlı model üç qatı özündə birləşdirir:

1) aktiv qat-verilmiş mədəniyyət təmsilçilərinin qavradıqları əsas əlamətlər;

2) passiv qat-bəzi sosial qruplar üçün aktual olan əlavə əlamətlər,

3) daxili forma və ya etimoloji əlamət-yalnız tədqiqatçıların aşkara çıxardıqları əlamətlər (Stepanov 1997).

Göründüyü kimi, daxili strukturlaşdırma konseptdaxili subyekt münasibətlərinə əsaslanır.

Komponentli strukturlaşdırma da qatlara ayırmanı nəzərdə tutur. Lakin burada müxtəlif həcmli konseptlərə bölgü təklif olunur. Fəal qat ümummilli konseptin ayrılmaz hissəsidirsə, passiv qat ayrı-ayrı submədəniyyət konsept sahələrinə aid edilir. Konseptin daxili forması mədəniyyətin daşıyıcılarından əksəriyyəti üçün konseptin bir hissəsi deyil, onu fərqləndirən mədəni elementlərdən biri olur.

Sahə modelində konseptin strukturunda nüvə, yaxın və uzaq periferiya ayrılır. Bu, konseptin dərəcələnmə sahələrinə uyğun gəlir. Konseptin strukturu aşağıdakı kimi təsvir olunur:

1) obraz;

2) informasiya məzmunu;

3) şərhətmə sahəsi (konseptin əsas məzmununu şərh edən əlamətlər toplusu) (Popova, Sternin 2006, s.77).

Belə hesab olunur ki, şərhətmə sahəsi konseptin təşkilədici kimi tədqiqat üçün daha geniş əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə strukturlaşmamış xarakteri ilə fərqlənir, qiymət, konseptə dəyər münasibəti konseptin məzmununu milli, qrup və fərdi şüur səviyyəsində aydınlaşdırmağa əsas verir. Sahə konseptin ensiklopedik əlamətlərini və məzmun informasiyasını özündə birləşdirir. Beləliklə, konseptin sahə strukturu sözün mənə strukturu ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Denotativ və konnotativ mənəni, eləcə də sözün semantikasındakı assosiasianın implisit təqdimatını, presedent və koqnitiv, yaxud sosial təcrübə baxımından fərdin şərhini bu modeldə izləmək mümkündür.

Freym strukturunu aydınlaşdırmaq üçün konseptin nüvə və periferiya qatlarına bölünməsi nəzərə alınmalıdır. Nüvə komponentində konsept haqqında ən vacib informasiya yer alırsa, periferiya bir neçə assosiativ sıradan təşkil olunur. Burada da leksemin semantik strukturu ilə birbaşa əlaqə nəzərə çarpır. Konseptin nüvəsi prototip koqnitiv laylardan təşkil olunur, daha mücərrəd obrazlar konseptin periferiyasını əmələ gətirir.

V.A.Maslova da konseptin nüvəsini və periferiyasını ayırmışdır. Onun fikrinə görə, nüvə bu və ya digər leksemin lüğət mənasıdır. İzahlı lüğətlər konseptin məzmununu açmaqda tədqiqatçılara çox kömək edir. Periferiya subyektiv təcrübəni, leksemin pragmatik təşkilədiciyini, konnotasiya və assosiasiyaları təşkil edir (Maslova 2001, s.58).

Konseptin freym strukturunu qurmaq üçün onun strukturunu formalaşdıran əlamətlərə istinad olunur. Konseptual əlamətlərin təsviri metodikasına görə, tədqiqat aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1) etimoloji təhlil (mənanın tarixinə əsasən, konseptin əsas əlamətləri tapılır);

2) sözün komponent təhlili; konseptin və sinonimik sıranın təyini;

3) sözün metafor birləşmə qabiliyyəti təhlil olunur (obrazlı əlamətlər müəyyənləşdirilir);

4) strukturun təyini üçün konseptin qrup əlamətləri formalaşdırılır.

Konsept strukturunun bu cür təhlili ilə freymin qurulması baş verir.

Konseptin təsvirinin sonunda onun modelləşdirilməsi həyata keçirilir. Konseptin lingvokoqnitiv modelləşməsi koqnitiv terminlərlə konseptin məzmununun nizamlanmış və strukturlaşmış təsviri verilir.

Konseptin tədqiqat prosesi, hər şeydən əvvəl, kommunikatativ sahənin təyin olunmasını tələb edir. Bu sahənin təşkilədiciyi konsepti verballaşdıran dil vasitələrini əhatə edəcəkdir. Tədqiqatçılar konseptin nominativ sahəsində nüvə və periferiyayı təyin edirlər. Konseptin birbaşa və ya əsas nominativi, onun lüğət definisiyası nüvəyə aid olur.

Periferiyaya koqnitiv əlamətlərin nominasiyası, konnotasiyası və assosiasiyalar daxildir. Nüvə və periferiya daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli elementləri, daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli assosiasiyaları əhatə edir.

Tam lingvokoqnitiv təhlil yalnız sistem və dayanıqlı nominasiya vasitələrinə deyil, həm də okkozional, kontekstual şərtlənmiş vahidlərə müraciət etməyi tələb edir. Konseptual tədqiqatda semantik-

koqnitiv təhlil daha effektiv nəticələr verir. Belə yanaşma konseptlərin təsvirindən sonra linqvokoqnitiv konseptologiyaya keçidə imkan verir. İnsanın dinə münasibətinin birmənalı formalaşması uzun tarixi yol keçmişdir. Ən qədim dövrlərdə təbiət qüvvələri qarşısında durmaq, onlardan qorunmaq çətin olmaqla yanaşı, təbiətdə baş verənlərin izahı da mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Nəticədə insanların inanclar sistemində müxtəlif qüvvələrə sitayiş etmək, onları fətişləşdirmək meyilləri güclü olmuşdur. Günəşə, oda, suya olan inanclar bəşər tarixinin nisbətən qədim dövrlərinə aiddir. Mənalı paradinamik planda təhlilə cəlb edilir. Bundan sonra, konseptin adının frazeologizmlərin və paremioloji vahidlərin tərkibində işlənməsi araşdırılır. Frazeologizmin ümumi mənasının yaranmasında konsept adının oynadığı semantik rol araşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Болдырев, Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации / Н.Н.Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2016, № 4. - с.
2. Буянова Л.Ю., Коваленко Е.Г. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности: монография. М.: Флинта: Наука, 2012.
3. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. 2001. № 1. С. 64-72.
4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов / Т.В. Жеребило. — Назрань: Пилигрим, 2010. 486 с. (Жаркынбекова 2004, s.13). Рыбникова 2001; Буянова, Коваленко 2004; (Ерошенко 2007)
5. Карасик, В.И. Религиозный дискурс / В.И.Карасик. // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – Волгоград: Перемена, 1999. - с. 5-19.
6. Карасик, В.И. Языковые ключи / В.И.Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2007.
7. Лакофф, Дж. Женщина, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж.Лакофф. – Москва: Гнозис, 2011. – 512 с.
8. Маслова В.В.Рыбникова 2001, s.7. Лингвокультурология: учебное пособие М., 2001.
9. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты, М., 1996.
10. Stepanov 1997; Карасик 2006; Sternin 2006; Прохоров 2008; Alefirenko 2006. Popova
11. Sternin 2006, s.77. Колесов 2004, s.19. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта, М., 2008.

SUMMARY

Dilber Orujova

STUDY OF CONCEPTS IN LINGUOCULTUROLOGY

The inclusion of religious terms in the general lexical layer encourages the main meaning they express to acquire a new connotative meaning depending on the connotation. The semantics of words in the language reflects things and objects, events that happen or may happen in real life, and people's attitude towards these events. Religion is one of the basic mental categories of culture and constitutes a concept. Conceptualization is one of the important processes of a person's cognitive activity, which includes his understanding of the information he receives and the creation of concepts, conceptual structures, as well as a conceptual system in the human brain.

Key words: religion, concept, conceptualization, semantics, linguocultural

РЕЗЮМЕ

Дилбер Оруджова

ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТОВ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Включение религиозных терминов в общий лексический пласт способствует тому, что основной смысл, который они выражают, приобретает новое коннотативное значение в зависимости от коннотации. Семантика слов в языке отражает вещи и предметы, события, которые происходят или могут произойти в реальной жизни, и отношение людей к этим событиям. Религия является одной из основных ментальных категорий культуры и представляет собой понятие. Концептуализация - один из важных процессов познавательной деятельности человека, включающий понимание им получаемой информации и создание концептов, концептуальных структур, а также понятийной системы в мозгу человека.

Ключевые слова: религия, концепт, концептуализация, семантика, лингвокультурный

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmlər doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

t.xudaverdiyeva@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.32

ÇARLZ DİKKENS AVTOBİOQRAFİK VƏ SOSIAL ROMANLAR MÜƏLLİFİ KİMİ

Çarlz Dikkins dünya ədəbiyyatının, eləcə də ingilis ədəbiyyatının görkəmli simalarındandır. O, XIX əsr ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli maarifçi yazıçılarından biridir. Ədibin yaradıcılığı üslubi fantastika və realizmi özündə birləşdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərləri cəmiyyətə aşılacağı qiymətli humanist hisslər və keyfiyyətlərlə zəngindir.

Məqalə XIX əsr Viktoriya dövründə bir-birindən dəyərli əsərlər yaratmış, avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi kimi tanınan Çarlz Dikkinsin yaradıcılığında önəmli yer tutan irihəcmli əsərlərinin cəmiyyətdə təsir gücünü və rolunu araşdırır. Burada, yazıcının yaradıcılığında xüsusi yer tutan povest və romanlar tədqiqatə cəlb olunmuş və onun irihəcmli əsərlərinin cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan təhsil, qadın azadlığı, ədalət, insan haqları, uşaq hüquqları və digər ictimai məsələlərin cəmiyyətə verdiyi töhfə xüsusi vurğulanır. Məqalə bu povest və romanlar vasitəsilə Dikkinsin dövrün sənaye inqilablarına, insanların həyatına təsirini, ictimai həyatdakı sosial-siyasi dəyişikliklərin insan həyatına təsirini hərtərəfli təhlil edir və ədəbi mühitdə yazıcını avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi kimi tanıdır.

Sosial tənqidçi və realist yazıçı kimi Dikkinsin əsas tənqid hədəfi ingilis bürokratizmi, təhsil problemi, kapitalizm, qadına qarşı münasibət, varlı və kasıblar arasındakı ziddiyyətlər, dövrün aktual məsələlərini canlandırması və onların həlli yolunu göstərməyə çalışması da məqalədə qeyd edilir.

Açar sözlər: *tənqidi realizm, Viktoriya dövrü, povest, roman, cəmiyyət, satira, ironiya*

Çarlz Dikkins XIX əsr ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçılarından biridir və ingilis ədəbiyyatı tarixində mühüm şəxsiyyətlərdən biri hesab olunur. Dünya ədəbiyyatının, eləcə də ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan Ç.Dikkins ingilis ədəbiyyatında yaratdığı irilixirdalı əsərlərlə tənqidi realizmin banisi, məşhur yumor və satira ustası olmuşdur. O, bir-birindən fərqli personajlar yaratmaq bacarığı ilə məşhurdur. Yazıcının yaratdığı hər bir personaj oxucunun beynində canlanır və əsrlərdir ki, bu obrazlar yaddaşlarda dərin iz buraxır. Onun əsərləri özünün xüsusi yazı üslubu və sosial realizmi əks etdirməsi ilə fərqlənir. O, cəmiyyətin çətinliklərini və sosial məsələlərini bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə təsvir etməklə yanaşı, cəmiyyətdəki ictimai eybəcərlikləri cəsarətlə ifşa edən avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifidir.

“Ç.Dikkins avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi” mövzusu bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən, onun irihəcmli əsərlərinin cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan sosial bərabərlik, ədalət, insan haqları, uşaq hüquqları və digər ictimai məsələlərlə sıx bağlı olmasıdır. Bu əsərlər cəmiyyətdə sosial bərabərlik və ədalətin bərpası, uşaqların və qadınların maariflənməsi kimi məsələləri hərtərəfli araşdırmağa kömək edir. Cəmiyyətdəki sosial bərabərsizlik, hökm sürən fəqarət, işsizlik, qadın və uşaq əməyinin istismarı kimi məsələlər mövzunun aktuallığını təmin edir. Dikkinsin əsərləri bu məsələlərin qarşısını almaq və sosial ədaləti bərpa etmək baxımından hər zaman aktualdır. Onun irihəcmli əsərləri sositumda elmin inkişafına, sosial ədalət və fəqarət məsələlərinin müzakirəsinə, insanların cəmiyyətdəki rolu və statusu

məsələsinə, insanları sossiuma xidmətə və siyasi aktivizmə təşviq etmə bacarığına, cəmiyyətdə ədaləti və insan haqlarını qoruma bacarığına qadirdir. Onun avtobioqrafik və sosial romanları elmi ədəbiyyatda sosial ədalət, insan haqları və cəmiyyətin sosial bələlərdən xilas kimi aktual mövzuların təhlilinə imkan yaradır.

Ç.Dikkins dövrünün sosial problemlərinə diqqət çəkmək üçün əsərlərində tez-tez sosial tənqiddən istifadə etməklə yoxsulluq, təhsilin olmaması, fəhlə sinfinin acınacaqlı həyat tərzini kimi məsələləri təsvir etməklə oxucu üçün həm düşündürücü, həm də əyləncəli bir mühit yaradır.

Ümumiyyətlə, avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi kimi tanınan Ç.Dikkins bütün yaradıcılığı boyu yaratdığı povest və romanlarında sosial ədalətsizliklərə qarşı yorulmadan mübarizə aparmış və insan təbiətinin mürəkkəbliyini bütün çılpalığı ilə öz oxucusuna çatdırmış, canlı xarakterlərdən, rəngarəng təsvirlərdən istifadə etməklə insan təbiətinin müxtəlif cəhətlərinə təsir edərək, cəmiyyətin problemlərinin həllinə çalışmışdır. Onun avtobioqrafik və sosial romanlarında dövrünün ictimai quruluşunu və şəraitini tənqid edən güclü bir satira vardır. *“Bozun oçerkləri”*, *“Oliver Twistin macəraları”*, *“Nikolas Niklibinin həyatı və macəraları”*, *“Qədim əşyalar dükanı”*, *“Amerika qeydləri”*, *“Martin Çezlvi”*, *“Dombi və oğlu”*, *“Devid Kopperfild”*, *“İki şəhərin hekayəti”*, *“Böyük ümidlər”* kimi povest və romanlar onu avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi kimi bizə təqdim edir.

“Oliver Twistin macəraları” (1837-1839) romanı XIX əsr ingilis tənqidi realizminin ən gözəl nümunələrindən biridir və insan xarakterinin formalaşmasını əks etdirən qiymətli əsərlərdəndir. Bu avtobioqrafik əsər cəmiyyətdə sosial ədalətsizlik və yoxsulluğun geniş şəkildə təsviri ilə seçilir. Yazıçı *“Oliver Twist”* romanında mənfi sosial şərait və yoxsulluğun gətirdiyi bələləri bütün incəlikləri ilə təsvir etməklə yanaşı, sosial sinfi fərqlərin sosial mühitdəki təsirini də xüsusi olaraq vurğulayır (2).

Ç.Dikkinsin *“Oliver Twist”* romanı Oliver Twist adlı kasıb oğlanın hekayəsindən bəhs edir. Əsər yoxsulluq, cinayət və insanların içindəki yaxşılıq və şəər əməlləri təsvir edir. Bu əsər Dikkinsin yaradıcılığında ictimai məzmunun, həyatın reallıqlarının düzgün şəkildə təqdim olunması və özünəməxsus bədii təsvir tərzini ilə dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutan əsərlərdəndir. Roman XIX əsr ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizmin qiymətli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir və mövcud vaxtdan bu günümüzə qədər də öz təsir gücünü və önəmini saxlamaqda davam edir. Bu əsər yaşadığı cəmiyyətə qarşı etirazı, məzlum, yoxsul kütlələrə qarşı rəğbət hissini əks etdirir. Dikkins ingilis burjuaziyasının *“zəhmət evləri”*nə qarşı olan münasibətini və yetim uşaqların yaşaya bilməsi üçün daha yaxşı bir cəmiyyətin olacağını cəsarətlə təsvir etməklə, balaca Oliverin *“zəhmət evində”* təhqir edilməsini və günahsız olduğu halda tez-tez incidilməsini böyük ürək ağrısı ilə oxucuya təqdim edir.

Ç.Dikkins yaradıcılığını araşdırarkən, diqqətimizi çəkən cəhət onun 1842-ci ilə qədər yalnız bir neçə roman və qısa hekayə də daxil olmaqla altı əsərini nəşr etdirməsidir. *“Martin Chuzzlewit”* romanı bu dövrdə yazılmış əsərlərdəndir. Bu roman yazıçının sevimli əsəri olsa da, əsər həmin dövrdə çox məşhurluq qazanmayıb. Bundan sonra, 1843-cü ilin oktyabrında Dikkins *“Milad nəğməsi”* əsərini yazmağa başlayır və bu əsər Dikkinsin ən məşhur əsərlərindən birinə çevrilir.

Əsərin uğurlu olduğunu görən Dikkins, sonralar, Milad mövzusuna yenə də müraciət etmiş, 1844-cü ildə *“Zinqirovlar”*, onun ardınca isə *“Ocaq arxasında işıldaş”* (1845), *“Həyat uğrunda döyüş”* (1846) və *“Məftun adam və ya ruhla iş birliyi”* (1848) adlı povestlər ərsəyə gətirmişdir. Bu əsərlərin hər birində dünyəvi nağıl xarakteri öz əksini tapmışdır və həmin dövrün progressiv sosial dəyişiklikləri və həllini gözləyən sosial problemlər bütün çılpalığı ilə təsvir olunur.

*“Milad nəğməsi”*nin əsas personajı Londonda yaşayan qoca Ebenezer Skrucdur. Əsərdə o, *“xəsis, xəbis, həyatdan yorulmuş, ətrafındakı hər kəsi sıxışdırən, fürsətçil qoca günahkar”* kimi təsvir edilir. Kelli yazır ki, Skrucu yazarkən Dikkins ehtimal ki, sevdiyi və demonlaşdırdığı atasının təsiri altında olmuşdur. Bu əsərdəki iki fərqli Skruc obrazı vardır, onlardan biri soyuq, deyingən, xəsis və tənha Skruc, digəri isə ondan fərqli olaraq xeyirxah və ünsiyyətçil bir insandır. Bu xarakterlərin arxasında psixoloji konflikt dayanır. Robert Duqlas Ferherst belə hesab edirdi ki, kitabda balaca Skrucun tənha və bədbəxt uşaqlığı və kasıblıqdan qaçmaq üçün pula can atmasının təsvir edildiyi

giriş hissəsi “Dikkensin özü haqqında düşüncələrinə parodiya”dır, buradakı Skrucun sonrakı təsviri isə Dikkensin özünün optimist düşüncə tərzinin məhsuludur.

Skruc həm də real həyatda olan iki qoca şəxsin timsalında yaradılmışdır: onlardan biri parlament üzvü Con Elves, digəri isə Qloster-Old bankının sahibi olan Cemmi Vud obrazıdır. Vud həm də xalq arasında “xəsis Qloster” adı ilə məşhur olmuşdur. Sosioloq Frenk Elvel yazır ki, Skrucun kasıblara münasibəti Tomas Maltusun demoqrafik və siyasi baxışları ilə oxşardır, onun kasıblar haqqında qanunun tam şəkildə qüvvədə olmamasını, filosof Tomas Karlayl tərəfindən qaldırılmış məsələlərə sarkastik cavabı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dikkensin yaradıcılığında Skruc obrazının ədəbi sələfi vardır. Baxmayaraq ki, yazıçının bioqrafı Piter Akryod Skruc və Martin Çezlevit personajları arasında oxşarlıq görürdü, onun fikrincə, Skruc “daha fantastik personaj” idi. Akryoda görə Çezlevitin ürəyiyumşaq personaja çevrilməsi bir növ Skrucun analogiyasıdır. Duqlas-Ferherst düşünür ki, “Pikvik qəzeti”ndəki Qabriel Qrab adlı ikinci dərəcəli personajın Skruc obrazının yaradılmasına böyük təsiri olmuşdur. Dikkens Skruc adını Edinburqa səfəri zamanı məzar daşı üzərində görmüş və öz əsərində istifadə etməyi qərara almışdır. Həmin məzar qarğıdalı tüccarı olan Ebenezer Lennoks Skroqqiyə məxsus idi və yazıçı yazını “qəddar insan” kimi yalnış şəkildə oxumaqla səhv təfsir etmişdir.

Əsərin mərkəzi mövzusu Skrucun xarakterinin dəyişməsidir. Dikkens Skruc obrazını həmişə reformasiya prosesində olan insan kimi qəbul edir, personajın transformasiyası məhz onun təsvirində öz əksini tapmışdır. Belə ki, başlanğıcda xəbis və xəsis olan Skruc sonralar dəyişərək, itirilmiş imkanlarına görə dərin peşmançılıq hissi keçirən bir şəxsiyyətə çevrilir. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən Qreys Mur belə hesab edir ki, xristianlıq mövzuları əsərdə geniş yer alır və “Milad nəğməsi”ni bağışlanma haqqında xristian nəzəriyyəsinin əyani təzahürü kimi qəbul edilməlidir. Dikkensin bioqrafı olan Kler Tomalin isə yazır ki, Skrucun dəyişməsi “hətta ən günahkar insan belə, günahlarını etiraf edib, təəssüf bildirərək bağışlana bilər” şəklində səslənən xristian inancını özündə əks etdirir. Dikkensin dinə münasibəti və bu haqda fikirləri mürəkkəb və anlaşılmaz olsa da, onun inanc və prinsiplərini araşdırdıqda, onların Əhdi-Cədid əsasında formalaşdığı qənaətinə gəlirik. Əsərdə Dikkens “Marlinin mədəsi yox idi” yazmaqla İohannanın birinci məktubunda əks olunmuş təmsilə istinadən onun acgözlüyünü təsvir edir.

Dikkensin “Milad nəğməsi” əsərində Böyük Britaniya cəmiyyətində kasıb uşaqlara qarşı cəmiyyətin münasibəti və bu uşaqların üzləşdiyi çətinliklərin aradan qaldırılması yolları bədii ifadə vasitələri ilə təsvir edilir. Povestdə Skrucun yaşadığı cəmiyyətdəki sosial problemlər və uşaqların vəziyyəti ilə bağlı alleqorik təsvirlər də diqqəti cəlb edir.

Digər müəlliflərin araşdırmalarında da Ç.Dikkensin “Milad nəğməsi” əsərinin fəlsəfi və mədəni məzmunlara malik olması qeyd olunur. Con O.Cordan, Dikkensin bu əsərində dünyəvi məsələlərə müqavimət kimi baxışların ifadə olunduğunu qeyd edir. Penne Restad isə əsərdə Skrucun bağışlanması ilə Dikkensin konservativ və patriarxal fikirlərini oxucuya təqdim edir.

1849-cu ildə “*Devid Koperfild*” romanı üzərində işləyən Dikkens daha bir Milad hekayəsi yazmağa marağı və vaxtı olmadığını bilirdi. Onun inancına görə “Milad nəğməsi”ndəki fəlsəfəni insanlara çatdırmanın ən effektiv yolu ictimai mütaliələrin təşkili idi. Yazıçı bu yolla insanları maarifləndirməyə və cəmiyyətdəki savadsızlığı aradan qaldıra biləcəyinə inanırdı. Bu romanda o dövrün ən yaralı yeri olan təhsil məsələsinə toxunur. Burada deyilir ki, Devidin oxuduğu məktəbi kütəbəyin Krikl idarə edir, sonra o tərslik etdiyi üçün atalığı onu cəzalandırır və nəhayət sərgərdan həyat, yoxsulluq və dilənçilik şəraitində keçən günlər gələcək yazıçının “ürəyini saflaşdırır” onun bir sənətkar kimi yetişməsinə şərait yaradır. Avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifi Ç.Dikkens bu əsəri ilə ictimai problemlərə pragmatik baxımdan yanaşaraq təhsil sisteminin düzəldilməsi, kiçik uşaqların mədəndə istismar ediləcəyindənə doğru-dürüst məktəblərdə təhsil görmələri, yoxsulların sağlam şəraitdə yaşamasını vəd edirdi (4).

Ç.Dikkens “*Nikolas Niklibi*” əsərində, “*Ağır zamanlar*” və bir çox başqa romanlarında bütün dövrlərin müzakirə mövzusu olan təhsil sisteminin pozuqluğu, müəllimlərin qeyri-kafiliyi, zalımlığı mövzusu üzərində durur və ölkədə mövcud olan problemləri açıq şəkildə tənqid edirdi. Yalnız yoxsul uşaqlar deyil, varlı uşaqların da pis təhsilin qurbanı olması faktını da vurğulayırdı. Ç.Dikkens 1842-ci

ildə ABŞ-a dəvət edildikdən sonra Amerika haqqında *“Amerika qeydləri”* adlı əsəri ərsəyə gətirir. Bu əsərdə Dikkins Amerika haqqında öncəki fikirlərinin əksini deyir və Amerika haqqında daha tənqidi bir baxış nümayiş etdirir. Xüsusilə də zəncilərin məhkum vəziyyəti onu çox narahat etdiyindən bu məqamı əsərində detallı şəkildə təsvir edir.

Ədibin yaradıcılığında başlıca əsərlərdən biri də *“Martin Çezlvit”* romanıdır. Bu əsərdə cəmiyyətdə pulun oynadığı rol vurğulanır, tənqid və satirik elementlərin köməyi ilə müstəqillik dövrlərində cəmiyyətin qüsurlu tərəfləri tənqid olunur. Ç.Dikkins *“Martin Çezlvit”* əsərində Amerikanın həyat tərzindən bəhs edir, oradakı ictimai və siyasi vəziyyəti tənqid edirdi. Amerikada quldarlığın qeyri-insani şərtlərini müşahidə edən Dikkins amerikalıların bu vəziyyəti inkar etdiyini, lakin faktların fərqli olduğunu bildirirdi. O, Amerika haqqında yazdıqları sərt fikirlərə görə, bəzi amerikalıların sərt reaksiyasına rast gəlsə də, ədaləti, mədəni insanın inkişafına əngəl olan yalançı demokratiyanı tənqid etməkdən çəkinmirdi.

1848-1859-cu illərdə siyasi məzmunlu əsərlər yazan Dikkins *“Soyuq ev”*, *“Ağır zamanlar”*, *“Balaca Dorrit”* kimi avtobioqrafik və sosial məzmunlu romanlarında cəmiyyətdəki ziddiyyətləri və sosial məsələləri təsvir etməklə, xalqa inam və xalqla təmas temasına daha çox diqqət yetirirdi. Yazıçının *“Soyuq Ev”*, *“Ağır zamanlar”* və *“Balaca Dorrit”* kimi əsərlərində siyasi məzmunla birlikdə, güclü şəkildə tənqidi yanaşma da özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bundan başqa, yazıçının əsərlərindəki satira da öz canlılığı və ifadə tərzilə diqqət çəkir.

1859-1870-ci illərdə yazdığı *“İki şəhərin hekayəti”*, *“Böyük ümidlər”*, *“Bizim ümumi dostumuz”*, *“Edvin Drudun sirri”* romanları ilə Ç.Dikkins demokratik məzmunla diqqət çəkməyə davam etmiş, ingilis xalqının həyatına və mübariz əhval-ruhiyyəsinə reallıqdan uzaq olmayan bir təsvir təqdim etməyə nail olmuşdur. Müasirləri onun əsərlərini insanlara məhəbbət sənətinin nümunəsi hesab edirdilər. Hətta Dikkinsin şöhrətini, əsərlərindəki mövzu rəngarəngliyini XIX əsrin 80-90-cı illərində C.Bayronun populyarlığı ilə müqayisə edirdilər.

Nyu York kimi şəhərlərin problemləri Dikkinsin əsərlərində yer almamışdır. Yazıçıya görə Nyu York həbsxana kimi görünən böyük həbsxana təsvirindən başqa bir şey deyil. Dikkins Amerikaya dair müşahidələrini *“Amerika qeydləri”* adlı əsərində detallı şəkildə izah etməklə, o, dövrün köləliyini təsvir edən, bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyan dəyərli bir əsər ərsəyə gətirmişdir.

Digər əsəri *“Ağır zamanlar”* (1854) romanı sənaye inqilabı zamanı sərt və qəddar sənaye cəmiyyətini tənqid etməklə yanaşı, insanların emosional və intellektual cəhətlərini önə çıxaran əsərlərdəndir. Bu romanda yazıçı cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin mahiyyətini izah etməyə çalışır və böyük kömür sənaye şəhərinin timsalında cəmiyyətin nöqsanlarını tənqid edir və onlara qarşı mübarizənin yollarını da öz oxucusuna çatdırırdı. Bu romanda Dikkins ictimai strukturun insanların xarakterinə və dünya görüşünə təsir etdiyini israrla qeyd edərək, çətinliklərdən xilas olmağın yollarını da göstərmişdir.

Amerikada yaşayarkən Dikkins ölkənin müxtəlif aspektlərini tənqid edərək insan haqları, ədalət, bərabərsizlik və digər sosial məsələlərə diqqət çəkirdi. O, Amerikadakı mənfilikləri, sosial münaqişələri sərt şəkildə tənqid edərək, Amerika Birləşmiş Ştatlarına böyük ümidlərlə maraq və həyəcanla getsə də, ucsuz-bucaqsız torpaqlara sahib aristokrat bir sinfin olmadığı, Amerikanı siyasi nizamın, demokratiyanın, bərabərliyin, azadlığın hakim ölkəsi hesab etsə də, çox keçmədən xəyal qırıqlığına uğrayır və burada gördüklərini *“Amerika qeydləri”* əsərində böyük ustalıqla təsvir edir.

Çarlz Dikkinsin *“Ağır zamanlar”* romanında da hadisələrin satirik təsviri üstünlük təşkil edir. (təkrar) XIX əsrdə olan zülmkarları, özündən razı lovğaları, yalançıları gülüş hədəfinə çevirən Ç.Dikkins acı bir nifrətlə insan şəxsiyyətinin formalaşmasına əngəl olan mühiti tənqid edirdi. O bu romanı da sosial problemlərə həsr etmiş, zəhmətkeşlərin istismar olunması və sinfi mübarizə məsələsini, cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin mahiyyətini təsvir etməyə çalışmışdır.

Yoxsullar *“workhouse”* (iş evi) deyilən, amma əslində bir düşərgə olan yerlərdə həbs edilir, ancaq aclıqdan ölməyəcək qədər bəslənirdilər. Dünyaya yeni yoxsul körpələr gətirmələrinin qarşısını almaq üçün ailələr parçalanır, cütlüklər uşaqlarından uzaqlaşdırılıb ayrı-ayrı iş yerlərinə göndərilirdilər. Yoxsulları sanki sırf yoxsul olduqları üçün cəzalandırmağı qarşılarına məqsəd qoymuş bu mərhəmətsiz quruluşda uşaqların vəziyyəti xüsusilə acınacaqlı idi. Kimsəsiz uşaqlar

“Baby farm” deyilən yerlərdə toplaşaraq sanki ölümə tərk edilirdilər. İşlədilən uşaqlar mövzusunda bir dövlət hesabatını oxuyaraq, mədənlərin qaranlıq dəhlizlərində yeddi-səkkiz yaşlarında qızlarla oğlanların çəkdikləri arabalara zəncirləndiklərini, ağır yüklər daşıyaraq gündə on dörd saat ayalavac çalışdıqlarını, üstəlik tənbellik etməklə günahlandırılıb şiddətə məruz qaldıqlarını Dikkens aradan qaldırmaq üçün əlindən gələni edirdi (1).

“İki şəhərin hekayəti” romanı Ç.Dikkensin ingilis ədəbiyyatındakı xüsusi mövqeyini və yazıcının dövrün sosial-siyasi hadisələrinə münasibətini əks etdirir. Üslubu, mövzusu və digər cəhətləri ilə bu əsər Dikkensin ədəbi yaradıcılığının ən yüksək nöqtəsi hesab olunur. Roman 1859-cu ildə yazılmışdır və romanın əsas mövzusu Böyük Fransa inqilabıdır. “İki şəhərin hekayəti” romanı Fransız inqilabı zamanı Paris və London arasındakı qarışıqlıqlardan bəhs etməklə yanaşı, sevgi, xəyanət və əfv etmə kimi mövzulardan da bəhs edir. Ç.Dikkens yaradıcılığında xüsusi yeri olan bu əsər üç kitabdan ibarətdir. Müəllif bu əsəri kitab şəklində çap etməzdən əvvəl özünün qurucusu olduğu “*All the Year Round*” həftəlik qəzetində parçalar şəklində nəşr etdirmişdir. Deyilənə görə, Dikkensin bu əsərinin mövzusu irlandiyalı yazıçı Vattz Flippsin “*Ölü ürək*” pyesi ilə üst-üstə düşür. Bir çox mənbələrdə hər iki əsərin Eduard Bulver-Littonun “*Zanoni*” (1842) əsərindən təsirlənərək yazıldığını qeyd edir. Bu roman tarixi roman kimi qiymətləndirilir və onun əsas mövzusu Böyük Fransa inqilabını əks etdirir. Əsər 1775-ci ildə həkim Manettin Bastiliya həbsxanasından azad olunması ilə başlayır və əsasən, 1757-1794-cü illəri əhatə edir.

Birinci kitab 1775-ci il həkim Aleksandr Manettin azadlığa buraxılması ilə başlayır və bu dövrdə baş verən hadisələri özündə əks etdirir. İkinci kitab 1780-ci ildə İngiltərədə Telson bankının təsviri ilə başlayır.

İkinci kitabda Dikkensin xainlikdə günahlandırıldığı məhkəmədə ona qarşı çıxış edən Con Barsad və Roger adlı Britaniya cəsusları haqqında məlumat verilir. İkinci kitab İngiltərə və Fransa arasındakı siyasi və sosial münaqişələrin, bəzi əsas personajların (Çarlz və Sidney) həyatlarındakı dəyişikliklər və yüksəlişlər haqqında məlumat verir. Bu kitabda qəhrəmanlar arasındakı qarşılıqlı münasibət təsvir olunur.

Üçüncü kitabda isə Fransa və İngiltərə arasında baş verən hadisələrin gələcəyi onların tərəfdaşlığı və qarşı durması təsvir edilir. Romanda Fransa inqilabının təsiri, qəhrəmanların həyatlarındakı dəyişikliklər və böyük dəyişikliklərin baş verməsi prosesləri əks olunur. Bu kitab Fransa inqilabının həmin dövrdəki müstəqillik hərəkətlərini əks etdirir. Bütün əsər boyunca personajların həyatındakı dəyişikliklər bir-birini əvəz edir. Ümumiyyətlə, Dikkensin “İki şəhərin hekayəti” əsəri zəngin tarixi hadisələri, yaşadığı cəmiyyəti, eləcə də müxtəlif ideoloji mövzuları təsvir etməsi ilə digər əsərlərdən seçilir. Əsər qeyri-adi bir Milad hekayəsi ilə başlayır. Əsərdə çox yaşlı Ebenecer Skruc adlı bir iş adamının xəyanəti, daha sonra onun yaxşıya doğru dəyişməsi təsvir olunur, ənənəvi Milad bayramlarının önəminə, cəmərdliyin və insan sevgisinin vacibliyinə diqqət çəkilir.

Birinci hissədə Skrucun yaşlı bacısı Fanın yaddaşında Milad bayramlarını yaşaması və onların yaxşı dövrləri xatırlaması təsvir olunur. Skruc özünü tək və yalnız hiss edir, bunun əsas səbəbi oğlunu itirməsidir. İkinci hissədə Skrucun keçmiş Milad ruhu tərəfindən ziyarət edilməsi göstərilir. Üçüncü hissədə Skrucun indiki Milad ruhu ilə birlikdə insanlararası əlaqələrinin və cəmərdliyin önəmini anlaması və bu münasibətləri düzəltməsi əks olunur.

Üçüncü hissədə Milad ruhu isə gələcək Milad bayramını simvolizə edir. Ruh yaşlı Skrucun ölümündən sonrakı hadisələri canlandırır; iş adamları onun cənazəsinə yalnız yemək üçün gəlirlər, yardımçısı və tabut düzəldən adam onun mülkünün sahibi olurlar. Skruc ruh öləndən sonra donun ölümünə sevinənləri ona göstərməyi təvəqqe edir. Ruh ölümə sevinən cütlüyü göstərir. Cütlük Skrucun ölümünün onlara maddi durumlarını düzəltmək üçün bir az zaman tanıdığı üçün sevinirlər. Skruc ölümə bağlı hər hansı şəxsin ölümünü göstərməsini istəyir, ruh ona Timminin ölümündən təsirlənən Bob Krayçiti ailəsini göstərir. Daha sonra ruh Skrucun adının yazıldığı tərk edilmiş məzar daşına baxmasını təsvir edir və səhvini başa düşən Skruc dəyişəcəyinə söz verir.

Milad sabahı Skruc tamamilə fərqli bir adam olaraq oyanır. Daha öncə, rədd etdiyi xeyir işə böyük bir bəxşiş verir, anonim bir şəkildə Krayçit ailəsinin bayram süfrəsi üçün hind quşu göndərir və bayramı Fredlə birlikdə keçirir. Ertəsi gün Krayçitin maaşını artırır və kiçik Timə yardım etməyə

başlayır. Bundan sonra, Skruc hər kəsə şəfqətlə yanaşır və gələcək Milad ruhunu özündə yansıdır.

Dikkensin bu əsəri haqqında hələ öz zamanəsində belə çox xoş fikirlər söylənilirdi. Belə ki, Uilyam Tekkerey “Milad nəğməsi”ni “milli dəyər” adlandıraraq, onun hər bir kişi və qadın üçün “baş ucalığı” olduğunu vurğulayırdı. Duqlas-Ferherst yazırdı ki, əsər müsbət xarakter daşıyır. “The Illustrated London News” qəzeti əsəri şirin dil, rahatlatıcı, yüngüllük, oynaq və səmimi yumora malik olduğunu yazırdı. Başqa bir tənqidçi isə əsəri oxucunu gülməyə və ağlamağa məcbur edən, xeyriyyəçilik üçün açmağa məcbur edən nağıl adlandırırdı. “Frasers Magazine” jurnalından bir başqa müəllif isə kitabı milli mənafe təmsilçisi kimi qiymətləndirirdi. Tomas Hud isə əgər qədim adətlər və bayram mərasimləri təhlükəyə girərsə, bu kitabın onlara ikinci həyat verəcəyini qeyd edirdi. Teodor Martin isə bu kitabı cəmiyyətə faydalı bir əsər olaraq qiymətləndirirdi.

Yazıçı Viktoriya dövründə yaratdığı avtobiografik və sosial məzmunlu romanlarında sənayedə tərəqqi və şəhərləşmə dövrünə diqqət çəkirdi. Onun əsərlərində sinfi mübarizə, elit burjuaziya, aristokratlar, uşaq və qadın əməyinin istismarı, yoxsulların və uşaqların durumu, qadınlara qarşı zülm və ictimai-siyasi qurumların tənqid olunması əks olunurdu. Dikkens tənqidi üslubun köməyi ilə öz ölkəsindəki mühüm məsələləri təsvir edir və cəmiyyətə təsir etməyin daha məqsədəuyğun bir yol olduğunu vurğulayırdı. O, “*Qədim dövrlər dükanı*” romanında fəhlə sinfinin çətin həyatını təsvir edir və iqtisadi çətinlikləri xalqın müzakirəsinə verirdi. O yazırdı ki, bütün qəsəbələrdə yayılan və dərinləşən yoxsulluğun siyah bir buludu var. Çalışmayan aristokrat, səssiz qalan parlamenti isə xüsusi ironiya ilə təsvir edirdi. Burada, hər kəs öz çıxarını düşünür, başqaları üçün düşünəcək kimsə yoxdur; həqiqi mənzərə məhz bundan ibarətdir. Hətta söz oyunu edərək parlamentə “danışmaq və yalan söyləmək evi” deyə lağlağı bir ad da qoyulduğu, orada xalqın həqiqətən təmsil edilmədiyini, böyük sənayeçilərin, varlı tacirlərin və zadəganların parlamentə və hökumətə tamamilə hakim olduqlarını qeyd edirdi.

Ç.Dikkensin digər romanı “*Soyuq ev*” romanında isə yazıçı Ester xarakteri ilə qadınların ailədə və cəmiyyətdəki mövqeyini daha açıq şəkildə təsvir edirdi. Dikkens bu obrazı yaratmaqla kapitalizm quruluşunun altında əzilən qadınların təzyiqində olduqlarını göz önünə gətirirdi. Romanda çürük İngiltərə cəmiyyətinin portretini yaradan Dikkens məhkəmələrdəki axsaqlılıqları, sonu gəlməyən ləngidilmələri və süründürməçilikləri özünə tənqid hədəfi seçirdi. Məhkəmə gedişinin uzanmasının təsviri ilə burjuva üsul-idarəsinin və qanunlarının anti-humanist mahiyyətini açmağa çalışır və bir sıra müqayisələr aparırdı. Bu müqayisələr onu göstərir ki, yazıçı burjuaziyanın bürokratik qanunlarının artıq vaxtı keçmiş bir şey olduğuna inanırdı və kübarların sadə adamların taleyi qarşısında məsuliyyət daşması problemini irəli sürürdü. Ölkədə hökm sürən qanunların mənasızlığından və qəddarlığından ürək ağrısı ilə bəhs edirdi.

“Soyuq ev” əsərində kabinet üzvlərinə Coodle, Doodle, Poodle, Foodle, Goodie, Joodle kimi gülünc adlar verərək, bir hökumət böhranına istehza edərək yazırdı: “*İngiltərə həftələrdir ki, faciəvi bir vəziyyətdədir. Lord Coodle kabinetdən çıxmaq istədi, Tomas Doodle bəy kabinetə girməyin dedi və Böyük Britaniyada Coodle və Doodle xaricində adı xatırlanmağa dəyər insan olmadığı üçün hökumət də yoxdur*” (1).

“*Böyük ümidlər*” (1860-1861) romanı yetim olan Pipin hekayəsini izah edir, şəxsi inkişaf, sinfi fərqlər və insan təbiətinin dəyişməsi kimi mövzular əsərin əsas qayəsini təşkil edir. “Böyük ümidlər” romanı 7 yaşlı Filip Pip və bacısı Jo ilə yaşayan körpə bir oğlanın həyatından bəhs edir.

“Böyük ümidlər” romanında yazıçı insanlar arasında sevgisizliyə, ikiüzlülüyə qarşı çıxarkən pul arzusu və ayrıseçkiliyini acımasızca tənqid edir. Pipin həyatından bəhs edən bu roman XIX əsr İngiltərədəki mədəni kəndlərdəki həyatı əks etdirir. Bir katorqa dustağının köməyi ilə varlanan Pip, Londonun centlmenlərindən birinə çevrilir, ancaq Pipin bütün arzuları və ümidləri tədricən məhv olur və bununla da Dikkens göstərmək istəyir ki, bu təkcə Londonun deyil, bütün İngiltərənin quruluşunun və qayda-qanunlarının acı nəticəsidir.

Dikkens sosial məzmunlu “*Dombi və oğlu*” romanında da İngiltərə ictimai həyatını, burjuva cəmiyyətinin həyatında əsas rol oynayan pulun gücünü acı istehza ilə tənqid edirdi. Bu romanda Viktoriya dövründə qadının dəyəri Dombinin öz həyat yoldaşına münasibətində ifadə olunmuşdur. Bildiyiniz kimi, Viktoriya dövründə qadının cəmiyyətdə və ailədə rolu çox da böyük deyildi. XIX əsrin başlanğıcında memar, həkim, hüquqşünas, siyasətçi kimi peşələrlə məşğul olan qadınların

olmaması, qadın üçün evliliyin karyera hesab olunması, uşaq dünyaya gətirməyin və ana olmağın isə onun həyatının məqsədi olması əsərin ana xəttini təşkil edir. İngilis cəmiyyəti patriarxal cəmiyyət idi və qadınların həyatı onların gündəlik ev işləri görməsi ilə məhdudlaşdı. Bu əsərdə Viktoriya dövründə qadına münasibət məsələsinə də toxunan Dikkins qeyd edirdi ki, Dombi ikinci dəfə evlənir, onun ikinci arvadı Edit nəyə isə etiraz etdikdə Dombi təəccüblənir. Dombi hesab edir ki, arvad onun şəxsi əmlakıdır, evin bir küncündə duran mebeldən onun heç bir fərqi yoxdur.

Dikkins təkcə tənqid etməklə kifayətlənmirdi, həm də cəmiyyətdəki ədalətsizliklərə, problemlərə həll yolları axtarırdı. O, yoxsulluq, uşaq əməyi, işçilərin hüquqları kimi məsələlərdə sosial təkmilləşdirmələrin aparılmasının vacibliyini müdafiə edirdi və bu məsələlərlə bağlı narahatlıqlarını əsərlərində ifadə etməyə çalışırdı. Onun əsərləri dövrün ictimai məsələlərinə, ədalətsizliklərinə diqqəti cəlb etmək üçün güclü platformaya çevrilmişdir. Dikkinsin əsərlərində cəmiyyətin rolu ən çox “sosial roman” kateqoriyasına aid olmasından irəli gəlir. O, vaxtının cəmiyyətini və mədəniyyətini təsvir etmək üçün geniş mərhələli romanlarında yaşanan sosial və siyasi dəyişikliklərə vurğu edir. Bu əsərlərin cəmiyyətdə rolu aşağıdakı mövzuları əhatə edir:

Sosial təhlil və mühiti təsvir: Dikkinsin əsərlərində cəmiyyətin fərqli sosial qruplarını və mühiti necə təsvir etdiyi, köhnə və yeni nəsil arasındakı fərqlər və cəmiyyətin dinamikləri üzrə düşüncələri incələnilir.

Ədalət və insani haqlar: Dikkinsin əsərlərində insan haqları, mənəviyyat və cəmiyyət tərəfindən ədalətə dair mövzular, ədalət sistemi və sosial qarışıqlığın cəmiyyət üzərindəki təsiri təhlil edilir.

İnsanların müstəqil fikirləri və insanlığa hörmət: Dikkinsin əsərlərində insanların müstəqil fikirlərini ifadə etmələrinin və insanlığa hörmət etmələrinin təşviqi ilə bağlı mövzular, insanların cəmiyyətdəki rolu və özgürlüyünün təsviri təhlil edilir.

Təhsil sistemi və sosial həyat: Dikkinsin əsərlərində təhsil sistemi və bu sistemin cəmiyyət üzərindəki təsirləri, cəmiyyətin təhsilə verdiyi əhəmiyyət və təhsilin insanların həyatında oynadığı rol təhlil edilir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Dikkinsin əsərlərində mühüm sosial məsələlər kimi köhnə qurumlar, ictimai dəyişiklik və sosial ədalətsizliklər yer alır. Onun yazılarında cəmiyyətin fərqli sinifləri və onların qarşılıqlı əlaqələri maraqlı satirik priyomlardan istifadə etməklə təsvir edilir. Onun avtobioqrafik romanları cəmiyyətin və sosial münasibətlərin əksini yansıma bacarığı, insanların həyat şəraitini, sosial təbəqələrin problemlərini, təhsil məsələlərini və cəmiyyətdə mədəni insanın inkişafı məsələlərini geniş şəkildə əks etdirməsi ilə tanınır. Onun əsərləri oxuculara çox təfərrüatlı, rəngarəng cəmiyyət portreti və sosial ədalət, insanlığın maraqları, insan hüquqları haqqında düşündürücü düşüncələr təqdim edir. Onun əsərləri cəmiyyətin problemlərini və sosial məsələləri müzakirə etmək, xüsusilə də yoxsul və məhrum insanların həyatını və çətinliklərini təsvir etmək baxımından çox böyük önəm daşıyır. Fikrimizcə, Ç.Dikkinsin çətinliklər içində böyüməsi onun uğurlu bir avtobioqrafik və sosial romanlar müəllifinə çevirmişdir.

Ç.Dikkins yaratdığı avtobioqrafik və sosial romanlarla təkcə İngiltərədə deyil, bütün dünyada nüfuzlu yazıçı kimi tanınmış və onun əsərləri hələ də geniş oxucu kütləsi tərəfindən böyük maraqla oxunur. Dikkinsin əsərləri oxucularda ictimai şüurun inkişafına kömək etməklə yanaşı, sinfi ayrışikliyin, yoxsulluğun və bərabərsizliyin pis nəticələri haqqında düşünməyə vadar edir və personajları oxucuları empatiya yaratmağa kömək edirdi.

Sosial və avtobioqrafik romanlar müəllifi Ç.Dikkinsin romanlarının cəmiyyətdə oynadığı rol kifayət qədər böyük və mühümdür. Onun irihəcmli romanları sosial dəyişiklik və şüurun yaradılmasında təsirli vasitə olmuşdur. Əsərləri sosial problemlərə toxunmaqla yanaşı, həm də insanların daxili aləmlərini anlamağa kömək edir. Ona görə də Dikkinsin yazıları təkcə ədəbi aləmdə deyil, həm də cəmiyyətdə böyük iz buraxmış və Dikkinsin əsərlərindəki personajlar cəmiyyətin fərqli sinif və qruplarından gəlsə də, sosial münasibətlər, insanlıq və vicdan kimi mədəni məsələlərə cavab tapmağa kömək edir, onların cəmiyyətdəki təsiri, dəyişən sosial və siyasi mənzərələrin təsviri baxımından hər zaman öz əhəmiyyətliliyini qoruyur. Sadalanan məziyyətlərinə görə əminliklə deyə bilərik ki, Dikkinsin avtobioqrafik və sosial məzmunlu romanları həmişə sosial tənqiddə və islahatlara çağırış məqsədi daşımışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Yeganə. Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə səciyyəsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, 2012. №2, s.155-165.
2. Ağayev Əkbər. Çarlz Dikens və onun “Oliver Twist” romanı. Dikens Çarlz. Oliver Twistin macəraları. Ə. Ağayev. Bakı: Gənclik, 1986. s.3-5.
3. Ağayev Zeydulla. Dumanlı Albionun söz çələngi. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: (2 cildə). / Z. Ağayev. Bakı: “Şərq-Qərb”, c.I. 2007.
4. Britaniya ədəbiyyatında bioqrafiya janrı: yaranması və inkişaf mərhələləri // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, 2012. № 1, s.172-176. “Böyüklerin dünyasına uşaq məsumluğu ilə gülən yazıçı” metodik vəsait / tərt.ed.: T.Hacıyeva. Bakı, 2017.
5. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçi O.Heydər. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 400 s.
6. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçi Z.Ağayev. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2009, 704 s.
7. Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: “Bilik”, 2013, 536 s.
8. Əzizova Elnarə. Çarlz Dikensin əsərlərində yerli kolorit (“Oliver Twistin macəraları” və “Balaca Dorrit” romanları əsasında): / Filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / Bakı, 2004. 27 s.
9. Gilbert Keith Chesterton. Appreciations and Criticisms of the Works of Charles Dickens. Part two. Japon on 6 July, 1998 <https://www.sozler.im/authors/carlz-dickens>

SUMMARY

Tehrana Khudaverdiyeva

CHARLES DICKENS AUTOBIOGRAPHICAL AND SOCIAL
AS AN AUTHOR OF NOVELS

Charles Dickens is one of the prominent figures of world literature as well as English literature. He is one of the most prominent enlightened writers of the 19th century English literature. The author's creative style attracts attention by combining fiction and realism. His works are rich with valuable humanistic feelings and qualities that he instilled in the society.

The article examines the influential power and role of Charles Dickens, who created valuable works in the XIX century Victorian period, and who is known as the author of autobiographical and social novels, and which occupies an important place in the work of Charles Dickens, in society. Here, the narratives and novels that have a special place in the writer's creativity are included in the research, and the contribution of his large-scale works to the society of education, women's freedom, justice, human rights, children's rights and other social issues that play an important role in the development of society is emphasized. Through these stories and novels, the article comprehensively analyzes Dickens' influence on the industrial revolutions of the time, on people's lives, the influence of socio-political changes in public life on human life, and recognizes the writer in the literary environment as the author of autobiographical and social novels.

As a social critic and realist writer, the main target of Dickens criticism is English bureaucracy, education problem, capitalism, attitude towards women, contradictions between the rich and the poor, he revives the actual issues of the time and tries to show a way to solve them.

Key words: critical realism, Victorian era, narrative, novel, society, satire, irony

РЕЗЮМЕ

Тегерана Худавердиева

**ЧАРЛЬЗ ДИККЕНС АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЙ И
СОЦИАЛЬНЫЙ КАК АВТОР РОМАНОВ**

Чарльз Диккенс – один из выдающихся деятелей мировой и английской литературы. Он один из самых выдающихся просвещенных писателей английской литературы XIX века. Творческий стиль автора привлекает внимание сочетанием фантастики и реализма. Его произведения богаты ценными гуманистическими чувствами и качествами, которые он привил обществу.

В статье рассматриваются влиятельная сила и роль Чарльза Диккенса, создавшего ценные произведения в викторианский период XIX века, известного как автор автобиографических и социальных романов и занимающего важное место в творчестве Чарльза Диккенса, в общество. Здесь в исследование включены повести и романы, занимающие особое место в творчестве писателя, а также вклад его масштабных произведений в общество просвещения, женской свободы, справедливости, прав человека, прав детей и других социальных вопросов. Подчеркивается, что они играют важную роль в развитии общества. Через эти рассказы и романы в статье всесторонне анализируется влияние Диккенса на промышленные революции того времени, на жизнь людей, влияние общественно-политических изменений в общественной жизни на жизнь человека, а также признается писатель в литературной среде автором. автобиографических и социальных романов.

Как социальный критик и писатель-реалист, основной мишенью критики Диккенса является английская бюрократия, проблема образования, капитализм, отношение к женщинам, противоречия между богатыми и бедными. решить их.

Ключевые слова: критический реализм, викторианская эпоха, нарратив, роман, общество, сатира, ирония

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmlər doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA VƏ METODİKA

MÜSLÜM NƏZƏROV

muslimnazarov@mail.ru

POLAD MƏDƏDOV

m.polad@mail.ru

NİZAMİ QULİYEV

nizamiguliyev8@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.41

TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ROLU

Məqalədə müasir cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin prioritetləri, təhsil müəssisələrinin vahid informasiya məkanının yaradılması, təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində real müsbət dəyişikliklər prosesindən bəhs edilir.

Informasiya texnologiyalarından istifadə. Təhsilin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarından istifadənin əsas istiqamətləri, təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında İKT-dən istifadə imkanları və xüsusiyyətləri, məktəbdaxili informasiyaya qoyulan müəyyən tələblərin həyata keçirilməsi prosesi təhlil edilir. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində İKT-nin tətbiqi yolları və təhsilin idarə olunmasında informasiya texnologiyalarından istifadənin əsas istiqamətləri göstərilir.

Açar sözlər: cəmiyyət, informasiya, texnologiya, təhsil, idarəetmə, rəhbər

Müasir cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən informasiyalaşdırılma prosesi bir çox prioritet sahələrə malikdir, bunlar əlbəttə ki, təhsilin informasiyalaşdırılmasını da əhatə edir.

İdarəetmə fəaliyyətinin uğurlu təşkili üçün bu gün təhsil müəssisəsinin rəhbərinin təhsil prosesini təhlil etməsi, ən vacib problemləri müəyyənləşdirməsi və həllinin təsirli yollarını tapması lazımdır.

Bu, hər hansı təhsil müəssisəsinin sistemli obyektidir və bu səbəbdən onun şüurlu həyatın bütün tərəflərini - təhsilin məzmunundan tutmuş, maliyyə və iqtisadi məsələlərə, o cümlədən kollektivdəki psixoloji iqlimə, öyrənmə sistemində və təhsil müəssisəsinin inkişaf nöqtələrinə təsir göstərir. Beləliklə, informasiya mühiti idrak dəyərinə malikdir və şagird şəxsiyyətinin və müəllimin peşəkar inkişafına kömək edir.

Bu baxımdan təhsil müəssisəsi üçün vahid informasiya mühitinin yaradılması, informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi nədir?

Birincisi, yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırır, insanı fizioloji məhdudiyyətlərdən, özünü göstərmək qorxusundan azad edir.

İkincisi, yükü azaldır - adi əməliyyatlar maşın tərəfindən yerinə yetirilir və müəllim dərhal lazımı audiovizual məlumat mənbələrindən istifadə edir.

Üçüncüsü, öyrənilərə tədris fəaliyyətinin nəticələrini təqdim etməyə imkan verir.

Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində İKT-dən istifadəsinə əsaslanan real müsbət dəyişikliklər prosesi müəyyən ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- idarəetmənin kompüterləşdirilməsi prosesinin elmi sistem əsasında qurulması zərurəti ilə sistem komponentlərinin ayrı-ayrı sahələrin inkişafı yolu ilə faktiki həyata keçirilməsi arasında;

- bir tərəfdən idarəetmə elminin texnologiyaları və nailiyyətləri ilə əlaqəli bir təhsil müəssisəsini idarəetmə prosesinin elmi-texnokratik və humanitar paradigmaları ilə subyekt münasibətlərinə əsaslanan idarəetməyə şəxsiyyətyönümlü bir yanaşmanın həyata keçirilməsinin zəruriliyi arasında;

- yeni informasiya texnologiyalarından istifadə edərək idarəetmənin təşkili zərurəti ilə müasir proqram təminatı ilə işləmək üçün kifayət qədər müəllim hazırlığı səviyyəsi arasında.

Müasir cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesinin prioritet istiqamətlərindən biri təhsilin informasiyalaşdırılmasıdır - təhsilin pedaqoji məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş və istifadəsi üçün təhsil sektoruna metodika təqdim etməkdir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması özünəməxsusluğu müasir kompüter texnologiyası, habelə müxtəlif informasiya mübadiləsi vasitələri əsasında həyata keçirilən məlumatların toplanması, emalı, saxlanması, ötürülməsi üçün bir sıra vasitə və metodlar kimi başa düşülür. Bu metodlar aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- elmi-pedaqoji məlumatların, tədris materiallarının, eləcə də lokal şəbəkələrinin avtomatlaşdırılmış məlumat bazalarının istifadəsinə əsaslanan təhsil sisteminin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

- cəmiyyətin müasir informasiyalaşdırılması kontekstində fərdi inkişaf vəzifələrinə uyğun olaraq məzmun, tədris metodları, təhsil və təşkilatın seçilməsi üçün metodologiya və strategiyanın təkmilləşdirilməsi;

- fərdin intellektual potensialının inkişafına yönəlmiş təlim sistemlərinin yaradılması, müstəqil bilik əldə etmə, məlumat və tədris, təcrübə və tədqiqat fəaliyyətləri, məlumatların müstəqil işlənməsi üçün bacarıqların formalaşdırılması;

- kompüter test cihazlarının yaradılması və istifadəsi, bilik səviyyəsini nəzarət və qiymətləndirmək üçün diaqnostik üsullar.

Təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında İKT-nin tətbiqi əsasən, aşağıdakı kimidir:

- stendlərin dizaynı üçün illüstrasiya materialının seçilməsi, sinif otaqları (internet, printer, təqdimatlar);

- təcrübə mübadiləsi, dövrü nəşrlərlə tanışlıq, digər təhsil müəssisələrinin inkişafı;

- rəqəmsal və video kameraların müvafiq proqramlarından istifadə;

- məlumatları idarə etmək üçün internetdən istifadə. Təhsil müəssisələrinin idarəetmə prosesinin formal, elmi və metodiki dəstəyi;

- məlumat üçün internetin idarəetmə fəaliyyətində istifadəsi təhsil müəssisələrinin idarəetmə prosesinin formal və elmi-metodiki dəstəyi;

- bukletlərin, vizit kartların, müxtəlif tədbirlər üçün materialların dizaynı;

- media kitabxanalarının yaradılması;

- təhsil müəssisələrinin ofis işlərində kompüterdən istifadə, müxtəlif məlumat bazalarının yaradılması;

- elektron poçtun yaradılması, təhsil müəssisəsinin veb saytının saxlanması.

Geniş yayılmasına baxmayaraq, anlayışı elmdə ən mübahisəli mövzulardan biri olaraq qalır və bu termin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində fərqli mənalara malik ola bilər.

İnformasiya (latınca "informatio" - tanışlıq, izah, təqdimat) saxlama, çevrilmə, ötürmə və istifadə obyektı olan ətraf aləm haqqında şüurlu məlumatlardır (7).

İnformasiya texnologiyası (İT) idarəetmə obyektinin optimal parametrlərinə nail olmaq üçün aparat və proqram təminatından istifadə etməklə qərar qəbul etmək üçün ayrı-ayrı mənbəli məlumatların etibarlı və aktual məlumatlara işlənməsi üsulları toplusudur (3, s.394).

İnformasiya bütün idarəetmə fəaliyyətlərinə xidmət edir. Analitik əsaslandırma əsasında komandanın gələcək fəaliyyəti üçün bir strategiya, bir model yaradılır, idarəetmə fəaliyyətinin təşkilatı və icraedici funksiyası yerinə yetirildiyi üçün daimi məlumat mübadiləsi və onun işlənməsi mövcuddur; məktəbdaxili nəzarət zamanı əsas, spesifik, obyektiv məlumat toplayır və bunun əsasında tənzimləyici və düzəldici tədbirlər görülür.

Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində *İT-nin* məqsədi aşağıdakılardır:

1. *informasiya* ətrafdakı həqiqət elmi biliklərə kömək edir, bu barədə *informasiya* genişləndirir;

2. *informasiya* daha az maddi və əmək xərcləri tələb edən optimal, elmi əsaslandırılmış idarəetmə qərarı qəbul etməyə imkan verir;

3. tam, etibarlı, obyektiv *informasiya* idarəetmə işinin və ümumiyyətlə istehsalın keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır;

4. *informasiya* təhsil işçilərinə elmi tədqiqatların nəticələrini, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni, ən son pedaqoji texnologiyaları təqdim etməyə xidmət edir.

Daxili pedaqoji *informasiya* məktəblilərin sağlamlığının vəziyyəti, şagirdlərin təhsil və tərbiyəsinin nəticələri, müəllimlər, onların fəaliyyəti, valideynlər haqqında məlumatlar, tədris prosesinin maddi-texniki təminatı, məktəbin xarici əlaqələri haqqında məlumatların məcmusudur. Daxili pedaqoji məlumatlar operativ, tematik və xülasə məlumatlara bölünür.

Əməliyyat məlumatı rəhbərin təhsil prosesindəki mənfi səpmələrin başlanğıcını vaxtında tanımasına imkan verir.

Tematik məlumat konkret bir məsələ barədə məlumat toplamaq, idarəetmə obyektlərinin inkişaf meyillərini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır.

Xülasə *informasiya* analitik əsaslandırmanı hazırlamağa, nəticəni məktəbi idarə etməyə imkan verir.

İnformasiya kanalı, məktəbin *informasiya* dəstəyi sisteminin elementləri arasında potensial olaraq mövcud olan bir əlaqədir. Buna görə də məktəbdaxili *informasiya* üçün müəyyən tələblərin olması təbiiidir:

Dəqiqlik. *İnformasiya* səhvsiz və obyektiv olmalıdır. Bu çoxsaylı və müstəqil yoxlamalar tələb edə bilər.

Vaxtında. *İnformasiya* sonradan deyil, lazım olduqda əldə olunmalıdır.

Uyğunluq. *İnformasiya* bu anda cavabı lazım olan suallara cavab verməlidir.

Təqdimat forması. *İnformasiya* hazırda işlənmənin ən əlverişli olduğu formada təqdim olunmalıdır.

Mövcudluğu. *İnformasiya* ilk növbədə ehtiyacı olanlar üçün asanlıqla əldə edilə bilər.

Beləliklə, texniki vasitələr *informasiyanın* lazımi vaxtda əldəetmə qabiliyyətini və kifayət qədər tamlığını təmin edirsə, *informasiya* texnologiyalarının mənimsənilməsi və istifadəsi bu fürsəti gerçəkləşdirir.

İKT vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: kompüterlər və onların periferik avadanlıqları, audiovizual məlumatları çevirmə və manipulyasiya vasitələri, məlumat ötürmə vasitələri, proqram sistemləri.

İnteraktivlik dərəcəsinə və məlumat mənbəyinə görə fərqlənilirlər, buna görə şərti olaraq bölünürlər:

- *informasiyaların* saxlanması texnologiyaları;
- böyük həcmli *informasiyalara* birbaşa çıxışı təmin edən texnologiyalar.

Təhsilin idarə edilməsində *informasiya* texnologiyalarından istifadənin əsas istiqamətləri arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- tədris prosesində kompüter və İKT alətlərindən istifadə, müxtəlif obyektlərin və proseslərin modelləşdirilməsi, tədris materialının təqdimatında görmə dərəcəsinin artırılması üçün didaktik vasitədir, tədris materialının sistemləşdirilməsi və məntiqi qaydada düzəldilməsi, təlim, biliklərin mənimsənilməsinə nəzarət;

- avtomatlaşdırılmış təlim sistemlərinin istifadəsi;
- təhsildə müxtəlif avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin mənimsənilməsi;
- tədris və idarəetmədə multimedia texnologiyasından istifadə təhsil;
- psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarda İTK-in tətbiqi.

Müasir məktəbin rəhbərinin idarəetmə fəaliyyəti getdikcə intellektual və elmi xarakter alır. Effektivliyi məktəbdaxili idarəetmə sahəsindəki təcrübə işləri ilə əlaqədardır. Təhsil prosesinin iştirakçılarına *informasiya* axını, ənənəvi məktəb idarəçiliyi prosesində dəyişikliklərin edilməsi barədə düşünmək üçün vaxt vermir. Bu səbəbdən də, bu gün idarəetmə təcrübəsinin ümumiyyətlə şəxsiyyət və xüsusən də şagirdə münasibətdə köklü bir dəyişiklik ilə təyin olunan cəhətlərini əsaslandırmaq çox

vacibdir.

Təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının özünü dərk etmələri üçün şəraitin yaradılması, rəhbərin adi "kağız" işlərindən azad edilməsi və yaradıcılıq, elmi fəaliyyət üçün vaxtın ayrılması yeni məktəb modelləri və onların həyata keçirilməsini idarə etmək üçün texnologiyaların axtarışı ilə əlaqələndirilir.

İnformasiya texnologiyaları vasitələrinin istifadəsi, təhsil müəssisəsinin idarəetmə prosesinin səmərəli olmasını təmin edir və inkişaf üçün yeni imkanlar açır.

Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə təhsil müəssisələrinin inkişaf prosesini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirməyə, keyfiyyətcə yeniləməyə və onun səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Beləliklə, təhsil müəssisələrinin, o cümlədən təhsil prosesinin idarə edilməsinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi, şübhəsiz ki, idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin artmasına və işin daha təsirli formalarına keçməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F. Yenilənən cəmiyyət. Müasir elmi paradiqma və idarəetmə. Bakı: 1998, 56 s
2. Məmmədzadə R., Abdullayev A., Kərimova F., Cəbbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: 2008, 238 s.
3. Nəzərov M.H., Quliyev N.Z., Nəzərova X.M. Pedaqoji texnologiyalar. (Dərs vəsaiti) Bakı: 2020. ADPU-nun nəşriyyatı. 496 s.

Rus dilində

4. Абросимова, М.А. Информационные технологии в государственном и муниципальном управлении: Учебное пособие - М.: КноРус, 2013. - 248 с.
5. Балдин К.В. Информационные технологии в менеджменте. М. Академия, 2012. - 283 с.
6. Факторович, А.А. Педагогические технологии: учебное пособие. М.: Издательство Юрайт, 2016. 113 с.
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/informasiya>

SUMMARY

Nazarov M.H., Madadov P.Y., N.Z.Guliyev

**THE ROLE OF THE USE OF ICT IN THE MANAGEMENT
OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

The article discusses the priorities of the informatization process of modern society, the creation of a single information environment for educational institutions, the application of information technology in the educational process, the process of real positive changes in the management of educational institutions based on the use of information technology. The main directions of the use of information technologies in the management of education, opportunities and features of the use of ICT in the management of the educational institution, the process of implementing certain requirements for in-school information are analyzed.

Ways of application of ICT in the management of educational institutions and the main directions of the use of information technologies in the management of education are shown.

Key words: society, information, technology, education, management, leader

РЕЗЮМЕ

Назаров М.Г., Мададов П.Я., Гулиев Н.З.

**РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В УПРАВЛЕНИИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ**

В статье рассматриваются приоритеты процесса информатизации современного общества, создание единого информационного пространства образовательных учреждений, применение информационных технологий в образовательном процессе, процесс реальных положительных изменений в управлении образовательными учреждениями на основе использования информационных технологий. Анализируются основные направления использования информационных технологий в управлении образованием, возможности и особенности использования ИКТ в управлении образовательным учреждением, процесс реализации определенных требований к внутришкольной информации.

Показаны пути применения ИКТ в управлении образовательными учреждениями и основные направления использования информационных технологий в управлении образованием.

Ключевые слова: общество, информация, технологии, образование, менеджмент, лидер

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

AYXAN HÜSEYNLİ

huseyni_ayxan@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.46

DİZARTRİYALI UŞAQLARLA APARILAN İŞİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə müasir dövrdə dizartriya uşaqlarında dizartriya əlamətlərinin özünü necə göstərməsindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, həmin əlamətlərin nitq qüsurlarının ağırlıq dərəcələrinə uyğun özünəməxsus göstəricilərə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq, kiçikyaşlı uşaqlarda tərbiyəçilər, müəllimlər və ailələr bu prosesin mahiyyətini dərinlən dərk etməsi zəruridir. Ailələrin və tərbiyəçilərin dizartriya uşaqlarında özünü göstərən əlamətləri öyrənməklə, onlarda daha mürəkkəb nitq qüsurlarının yaranmasının qarşısını almış olacaqlar. Bu mənada uşaqlarda dizartriyanın müxtəlif formada özünü büruzə verməsi uyğun olaraq pedaqoji, psixoloji və fizioloji işlərin həyata keçirilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: dizartriya uşaqlar, bulbar dizartriya, qabıqaltı dizartriya, qabıq dizartriya, psevдобulbar dizartriya, nitq terapiyası, artikulyasiya məşqləri, dilucu səslər, dilortası səslər, dilönü səslər, dılarxası səslər, dodaq samitləri, dil samitləri

“Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda əsas istiqamətlərdən biri inklüziv təhsilin məzmununun yaradılması hesab olunur. Ona görə ki, ölkəmizdə fiziki cəhətdən sağlam olan uşaqlarla yanaşı, fiziki cəhətdən qüsurlu olan uşaqların da təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazım gəlir. Fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar içərisində dizartriya uşaqlar müvafiq yerlər tuturlar. Hansı ki, onların da təhsilinə, təlim-tərbiyəsinə diqqət yetirmək vacib sayılır.

Dizartriya uşaqlarında fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar içərisində nitq qüsurları ilə başqa sözlə desək, nitq pozğunluqları ilə daha çox fərqlənirlər. Elə dizartriya sözünün mənası da nitq qüsurları, nitq pozğunluqları, danışq prosesindəki ziddiyyətlər, danışqın başa düşülməməsi, nitq zamanı artikulyasiya vərdişlərinin pozulması, yaxud artikulyasiya vərdişlərinin inkişafdan qalması kimi mənə cəhətləri ilə izah olunur.

Dizartriya sözü yunan sözü olub “dizo” çətinlik, pozğunluq; “artriya” diksiya, bağlanma mənalarını verir. Deməli, dizartriya sözü nitq prosesində yaranan çətinliklər, nitq pozğunluqları kimi mənalarda işlənir. Sual olunur, bəs uşaqlarda dizartriya necə əmələ gəlir? Özünü necə göstərir? Pedaqoji, psixoloji və fizioloji ədəbiyyatlarda dizartriyanın yaranması sinir sisteminin zədələnməsi nəticəsində nitq aparatının innervasiyası səbəbindən yaranan nitq qüsurlarıdır. Dizartriya uşaqların danışma orqanlarının hərəkətləri məhdudlaşdığı üçün nitq artikulyasiyasını çətinləşdirir. Ona görə ki, danışq zamanı dizartriya uşaqlarında tez-tez hecaların, sözlərin tələffüzünün pozulması halları özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu zaman həm oxu, həm yazı vərdişlərinin yaranmasında və inkişafında durğunluq baş verir. Bütün bunlar isə həm yazının pozulmasına, həm də nitqin ümumi inkişaf etməsinə mane olur.

Məlum olduğu kimi, uşaqların nitqinin akustika baxımından ümumi xarakteristikası haqqında tədqiqat aparan alimlər nitq səslərinin fizioloji amillər hesabına yarandığını iddia edirlər. Göstərilir ki, nitq vahidləri olan səslərin formalaşması fizioloji mənbələrlə daha çox əlaqədardır. Səslərin fizioloji mənbələri dedikdə, səslərin əmələ gətirilmə prosesində iştirak edən bədən üzvləri, insanın bioloji və fizioloji orqanizminin ən mühüm hissələri nəzərdə tutulur. Bu hissələr isə ümumiləşmiş halda danışq üzvləri, yaxud nitq orqanizmi adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan varlığını idarə edən əsəb sistemi danışq üzvlərinin də idarəedicisidir və buna görə də əsəb sistemi danışq üzvləri sırasında birinci yeri tutur. Digər üzvlər

isə bədəndəki mövqelərinə görə üç qrupa bölünür:

- 1) Aşağı üzlər (aşağı hissə);
- 2) Orta üzlər (orta hissə);
- 3) Yuxarı üzlər (üst hissə) (1, s.18).

Göründüyü kimi, insan varlığını əhatə edən əsəb sistemi danışiq üzlərini bir növ idarə edir. Nitq vahidləri olan səslərin formalaşması fizioloji mənbələrlə sıx bağlı olduğu üçün nitq qüsurları da həmin mənbələr hesabına yaranır. Əsəb sistemi danışiq üzlərinin idarəedici əsasları hesab olunduğu üçün o, yəni əsəb sistemi danışiq üzlərinin idarə edilməsi işində ilkin yerlərdən birini tutur. Bu o deməkdir ki, danışiq üzləri deyəndə, ilk növbədə dizartriya uşağın əsəb sistemi, sonra isə aşağı, orta və yuxarı üzləri nəzərdə tutulur. Kiçik yaşlarından uşaqlarda yaranan fiziki qüsurlar, o cümlədən, əsəb sisteminin pozulması səbəbindən digər üzlər, yəni bədəndəki mövqeyinə görə üç qrupa bölünən hissələrin də zədələnməsinə səbəb olur. Qeyd olunan üzlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aşağı üzlər. Aşağı üzlər əslində tələffüz cihazını təşkil edən üzlərdən ibarətdir və bu üzlərin vəzifəsi səsin əmələ gəlməsi üçün lazım olan qüvvəni hərəkətə gətirməkdir.

2. Orta üzlər. Orta üzlər, əsasən, boğazda yerləşən üzlərdən ibarətdir və bunların vəzifəsi rəqslənmə ilə səs törətməkdir.

3. Yuxarı üzlər. Yuxarı üzlər ağız və burun boşluqlarının ayrıldığı yerdən başlayaraq burun boşluğundan, ağız boşluğundan, ağız boşluğunda yerləşən üzlərdən və dodaqlardan ibarətdir. Bu hissənin əsas vəzifəsi danışiq səslərini formalaşdırmaqdır...

Ümumən səslərin yaranmasında və müxtəlif nitq səslərinin formalaşmasında bu üzlərdən hər birinin müəyyən və məxsusi vəzifəsi vardır (1, s.18). Lakin sinir sistemində yaranan ciddi qüsurlar hesabına həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsində pozuntular əmələ gəlir. Nəticədə, uşaqların nitqində çox ciddi dizartriya ünsürləri müşahidə olunur.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, ailələrdə uşaqlar dil açmağa başlayanda onlarda ilkin dizartriya ünsürləri özünü göstərməyə başlayır. Belə dizartriya ünsürlərini hiss edən valideynlər çəşqınlıq içərisində qalırlar. Ona görə, valideynlər uşaq həkimlərinə müraciət etmək məcburiyyətində olurlar. Bir çox hallarda uşaq həkimləri bu sahədə mütəxəssis olmadıqları üçün onlara ya düzgün informasiyalar vermir, ya da onları sakitləşdirmək üçün təsəlliverici tövsiyələrdən istifadə edirlər. Nəticədə, həmin nitq pozğunluqları şiddətlənməyə başlayır. Bu zaman, dizartriya uşaqlarla həyata keçiriləcək pedaqoji, psixoloji, fizioloji işlərin vaxtında yerinə yetirilməməsi səbəbindən dizartriya uşaqlarda ağırlaşmalar dinamik hal alır. Bunun üçün ailə həkimləri, ailə psixoloqları və hətta ailə tərbiyəçiləri birlikdə fəaliyyət göstərməli, dizartriya uşaqlarla məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərin həyata keçirilməsində birgə çalışmalıdırlar. Təcrübələr göstərir ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən avropanın Almaniya, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Belçika, hətta Şərqi Avropa ölkələrində ailələrdə kiçik yaşlı uşaqlarla ailə həkimi, ailə psixoloqu, ailə tərbiyəçiləri və digər mütəxəssislər məşğul olurlar. Lakin belə modern iş təcrübəsinin ölkəmizdə hələ ki, kütləviləşməsi baş vermədiyi üçün ailələrin, uşaq bağçalarının, məktəblərin və ictimai təşkilatların birgə fəaliyyətlərindən istifadə etməklə, bu işi həyata keçirmək lazımdır. Birinci növbədə, ailələrdə dizartriya uşaqların qeydə alınması ən vacib şərtlərdəndir. Qeydə alınmış, dizartriya uşaqlarla işin başlanğıcında valideynlərə uşaqlarda özünü göstərən dizartriya əlamətləri haqqında ətraflı məlumatların verilməsi vacib hesab olunur. Həmin məlumatların aşağıdakı kimi olması lazım gəlir:

Birinci əlamət. Dizartriya uşaqlarda ilkin dizartriya əlamətlərini müşahidə etmək heç də asan deyil. Çünki ilkin əlamətlər kimi sakit dayanmaq, özünü yazıq kimi göstərmək, qidalanmağa meyil göstərməmək, yuxu zamanı tez-tez oyanıb ağlamaq, nazlanmaqdan imtina etmək, qayğı göstərməyə qarşı çıxmaq kimi hərəkətləri ilə öz narahatçılığını büruzə verirlər.

İkinci əlamət. Dizartriya ünsürləri uşağın nitqindəki pozuntularla yanaşı, onun digər bədən üzlərinin süstləşməsi ilə müşahidə olunur. İlkin əlamətlərə görə, dizartriya ünsürləri səbəbindən, dizartriya uşaqların nitqləri həmyaşıdlarından kəskin surətdə fərqlənir. Onların nitqlərindəki zəif diksiyanı, ifadəsiz nitq komponentləri kimi dəyərləndirilir. Belə uşaqlarda, bəzi saitlərin (*e; i; ı*) və bəzi samitlərin (*x; p; l*) ya səsləndirilməməsi, ya da qüsurlu səsləndirilməsi halları tez-tez müşahidə olunur. Dizartriya uşaqların qüsurlu nitqləri, pozuntulu danışıqları, həmyaşıdlarından ciddi surətdə

fərqləndiyi üçün başqaları tərəfindən yaxşı başa düşülmür. Bəzən onların nitqi başqaları üçün başa düşülən olsa da, qeyri-səlisliyi ilə narahatçılıq doğurur.

Üçüncü əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda müşahidə olunan dizartriya ünsürləri onların qida rejiminə də ciddi təsir göstərmiş olur. Yəni, dizartriyalı uşaqlar zəifləyir və qidalanma rejiminə əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə uşaqlar, adətən bərk yeməkləri sevmirlər. Yəni, ət məhsullarını yeməyə maraq göstərmir, bərk meyvələri isə çeynəməyə səy göstərmirlər. Bəzi dizartriyalı uşaqlar belə bərk yeməkləri çeynəyə bilmədikləri üçün onları bir müddət ağızlarında saxlayırlar. Bunun isə, ən başlıca səbəbi fizioloji qüsurlardan yaranan səbəblərdir. Bu o deməkdir ki, belə uşaqların sifətlərində, dil və dodaqlarında zəif inkişaf etmiş əzələlər səbəbindən belə hallar baş verir.

Dördüncü əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda özünü bürüzə verən əlamətlərdən biri səs reaksiyasının çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur, yəni dizartriyalı uşaqlarda danışq səsləri bəzən çox sakitliyi, zəifliyi bəzən isə bir qədər kəskinliyi ilə özünü göstərir. Hər iki halda, onların nitqləri başa düşülməz olur. Çünki belə hallarda dizartriyalı uşaqların nəfəs alma və nəfəs vermə ritmi pozulur. Belə ritm pozulmaları onları ilhamla, maraqla, həvəslə danışmaqdan məhrum edir. Belə hallarda, onlar təqdim etdikləri cümləni başa çatdırı bilmirlər. Çünki onlar bu cümləni təqdim etmək üçün nəfəs alma və nəfəs vermə bacarıqlarına yiyələnmə bilmirlər. Ona görə ki, aldıkları nəfəsləri sona qədər artikuləsiyə imkanları ilə uzlaşdırı bilmədikləri üçün nəfəs çatışmazlıqları ilə üzləşirlər. Belə hallarda, dizartriyalı uşaqların nitqində emosionallıq halları müşahidə olunmur. Nəticədə, onların qüsurlu nitqləri, həm də sönük alınır.

Beşinci əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda incə motor bacarıqlarının zəif inkişaf etdirilməsi nitq pozuntularının əsas əlamətlərindən hesab olunur. Belə nitq pozuntuları dizartriyalı uşaqların gördükləri işlərdə özünü daha çox qabarıq göstərir. Çünki onlar geyinməkdə, yazmaqda, oxumaqda, şəkil çəkməkdə, qələm tutmaqda, fırça ilə işləməkdə öz təzyiq güclərini tənzimləməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar köynəklərinin geyindirilməsi, düymələrinin bağlanması, şalvarlarına kəmərlərin taxılmasını kimdənsə xahiş etmək istəyirlər. Özləri bu işləri müstəqil olaraq yerinə yetirməyə cəhd göstərirlər. Lakin əksər hallarda onların cəhdləri müvəffəqiyyətlə alınmur. Bu zaman, dizartriyalı uşaqlar özlərini süst, yorğun adamlar kimi göstərirlər.

Altıncı əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda qütblərin qüsurlu müəyyənləşdirilməsi də dizartriya ünsürlərinin əlaməti kimi qiymətləndirilir. Belə ki, onlar sağ-solu, önü-arxanı, yuxarını-aşağını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə istiqamətləri qarışdıran dizartriyalı uşaqlar əsəbi hallar keçirdikləri üçün nitq pozuntuları ilə qarşılaşırlar.

Yeddinci əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda tələffüz pozuntuları ilə yanaşı digər pozuntuların da müşahidə olunması dizartriya ünsürlərinin əlamətləri kimi qeyd olunur. Bu zaman, belə əlamətlər onların qüsurlu nitqində leksik, qrammatik qaydaların pozulması kimi daha çox müşahidə edilir. Bundan başqa, sözün hecalarla tələffüz edilməsində pozuntular özünü daha qabarıq göstərdiyi üçün ardıcıl nitq amilləri nəzərə çarpmır.

Səkkizinci əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda səslərin fonetik ifadəliliyinin pozulması da dizartriya ünsürlərinin əsas əlamətlərindən hesab olunur.

Doqquzuncu əlamət. Dizartriyalı uşaqlarda artikulyar hərəkətliliyin pozulması əlamətləri onlarda nitq pozğunluğu yaradır. Bu zaman dodaqlar, dil, yumşaq damaq, bağırsaq və tənəffüz əzələlərinin innervasiyasından qaynaqlanan nitq qüsurları danışma pozğunluğu kimi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Qeyd olunan əlamətləri müşahidə edən valideynlərin belə əlamətlərə reaksiyaları, yanaşma tərzləri də müxtəlif olur. Valideynlərin əksəriyyəti belə əlamətlərin keçici xarakterə malik olmasını zənn edirlər. Onlar uşağın 2-3 yaşında hələ inkişaf etmədiyini, danışmağa ciddi cəhd göstərməyini adi hal kimi qəbul edirlər. Lakin aylar keçdikcə dizartriya əlamətləri ciddiləşir. Dizartriya əlamətlərinin ciddiliyini müşahidə edən valideynlər narahat olmağa başlayırlar. Əlbəttə ki, onların dizartriya hallarını müşahidə etdikləri andan diqqətdən kənar saxladıkları, adi hal kimi dəyərləndirdikləri ilkin dizartriya hallarından nə qədər çox zaman keçibse, belə halların korreksiyası üçün görülməli işlərin bir o qədər çətinləşməsi kimi dəyərləndirilməlidir. Ona görə də, dizartriya halları müşahidə olunan andan bu işin pedaqoji, psixoloji, fizioloji əsaslarını düzgün

müəyyənləşdirməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Yəni fizioloji və psixoloji müayinələrdən sonra dəqiqləşdirilən dizartriya hallarının vaxtında aradan qaldırılması üçün pedaqoji-loqopediya üsulundan bəhrələnmək faydalıdır. Biz pedaqoji-loqopediya üsulu deyəndə, loqoped-pedaqoqun dizartriya ilə bağlı məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərini nəzərdə tuturuq. Çünki dizartriyanın ilkin əlamətləri üzərində iş aparan loqopedlər bu işə pedaqoji cəhətdən düzgün yanaşmalıdırlar. Ona görə ki, loqopedin dizartriya uşaqlarla apardığı təlim məşqləri, terapevtik təmrinləri bu işin əsasını təşkil edir və loqopedlərin dizartriya uşaqlarla çalışdıqları mühit pedaqoji mühit hesab olunur. Belə olduğu təqdirdə, loqopedlərin pedaqoji mühitdə həyata keçirdikləri iş üsulunu pedaqoji-loqopediya üsulu da adlandırmaq olar. Pedaqoji-loqopediya üsulundan istifadə edərkən, hər şeydən əvvəl “Dizartriyanın korreksiyası” proqramını hazırlamaq lazım gəlir. Həmin proqrama əsasən, loqoped-pedaqoqlar neyroakustik stimullaşdırmaq, zəruri nitq terapiyası, zond masajı, artikulyasiya və nəfəs məşqləri, nitq tələffüzünün tənzimlənməsi, nitqin qrammatik quruluşunun inkişaf etdirilməsi, yazılı və şifahi nitq pozuntularının korreksiyası üzrə işləri həyata keçirməlidirlər. Loqoped-pedaqoqlar bu işə fonetik məşqlərdən başlamalıdırlar. Fonetik məşqlər səslər üzərində iş aparmaqla həyata keçirilir. Bunun üçün, loqoped-pedaqoqlara dil mütəxəssislərinin qoşulması faydalı hesab olunur. Çünki fonetik bölgülər üzərində səslərin elmi-pedaqoji cəhətdən düzgün artikulyasiya işlərinin qrammatik mahiyyətini dil mütəxəssisləri daha yaxşı bilirlər.

Fonetik bölgüyə görə dil, əsasən, *dilönü*, *dilucu*, *dilarxası* hissələrə ayrılır. Fonetika sahəsində tədqiqat aparan mütəxəssislər bu hissələri **Dö** (*dilönü*), **Du** (*dilucu*), **Do** (*dilortası*) kimi təqdim edirlər.

Dö – dilönü – dilin qabaq hissəsidir ki, sakit vəziyyətdə dişlərin yanında və ya aşağı ön dişlərin yuvarlaq (alveolları) yanında yerləşir. Dilönündə ən fəal hissə dilucudur.

Du – dilucu – dilin ən çəvik və həcmə ən kiçik hissəsidir. Bu hissə müxtəlif səslərin formalaşmasında ya müstəqil surətdə, ya da ön dişlərə, bəzən dişlərə və dodaqlara toxunaraq fəal iştirak edir.

Do – dilortası – dilin orta hissəsidir ki, bəzən fonetistlər bu hissənin ön damağa qarşı olan bir hissəsi kimi izah edirlər. Bu hissə dilönünə nisbətən az çəvikdir, lakin dilarxasına nisbətən çəvikdir, çünki dilin arxa hissəsi bir o qədər də hərəkət edə bilmədiyi halda, dilortası bir az mütəhərrik olduğundan sərt damağa doğru qalxa bilir və qalxma dərəcəsiindən asılı olaraq, müxtəlif səslərin formalaşmasında (*y*; *g* səslərinin) mühüm rol oynayır (1, s.25-26).

Ona görə də, dizartriya uşaqları dizartriyanın dərəcələrinə uyğun olaraq, fonetik məşqlərə cəlb etmək lazım gəlir. Məsələn, bulbar dizartriya zamanı dilönü məşqlərinə geniş yer vermək çox faydalıdır. Çünki uzunsov beyinin xəstəliyi zamanı kəllə beyinin ən həssas sinirlərinin nüvəsi pozulduğu üçün dil, udlaq, dilaltı, üçlü sinir, üz sinirlərinin funksiyaları pozulur. Bu zaman, onlar ilk növbədə dilönü səslərini ifadə edə bilmirlər. Yaxud çətinliklə səsləndirirlər. Ona görə, bu prosesdə dilönü saitlərin məşqlərinə yer ayırmaq, onların fonetik cəhətdən düzgün səsləndirilməsinə nail olmaq lazımdır. Ona görə ki, dilönü saitlərin əmələ gəlməsində dilin orta hissəsi ön damağa doğru qalxdığından ağız boşluğunda iki hissə əmələ gəlir. Bunların biri böyük hissə kimi arxa planda qaldığı halda, ikincisi kiçik hissə kimi ön planda qalır. Məhz, belə bir prosesdə dilönü saitlərin əmələ gəlməsi üçün şərait yaranır. Ağız boşluğunun ön hissəsində rezonator rolunu oynayan kiçikhəcmli səs axınının ağız boşluğundan çölə çıxması yolu daralır, belə daralma zamanı səs də incəlir.

Bulbar dizartriya uşaqlarının bəzi samitlərin səsləndirilməsində də çətinlik çəkmələri daha çox müşahidə olunur. Xüsusilə dodaq samitləri (*b*; *m*; *p*; *f*); dil samitləri (*d*; *t*; *z*; *s*; *l*; *n*); dil-yuvaq samitləri (*j*; *ş*; *ç*; *g*; *r*) ilə başlayan sözləri, yaxud həmin samitlərin iştirak etdiyi digər sözləri ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə, bu tipli uşaqlarla fonetik məşğələləri göstərilən sait və samit səslərin düzgün tələffüzünə həsr etmək daha faydalıdır.

Qabıqaltı dizartriya halları müşahidə edilən uşaqlarda baş beyinin qabıqaltı düyünlərin zədələnməsi hesabına nitq pozuntularının əmələ gəlməsi müşahidə olunur. Belə uşaqlarla dilönü, dilucu, dilortası səslərinin fonetik məşqlərini həyata keçirmək ona görə yaxşı hal kimi dəyərləndirilir ki, belə məşqlərdən sonra onların çətin tələffüz etdikləri samit səslərin iştirak etdiyi sözlərin, hecaların yazılı və şifahi nitqin inkişafına kömək edən fonetik məşqlərin həyata keçirilməsinə təkan vermiş olur. Beyincik dizartriyası diaqnozu ilə qeydə alınan 3-4 yaşlı uşaqlarda kəskin nitq ünsürləri özünü göstərir. Belə uşaqlara az təsadüf

edilsə də, onların qışqırıqla danışmaları onlarla fərdi fonetik məşğələlərin aparılmasına müəyyən zərurət yaradır. Bir çox hallarda, dilarxası səsləri, dil dibi – boğaz samitlərini (*ğ; x; h*) səsləndirməkdə çətinlik çəkən belə uşaqlar, həmin samitlərin iştirak etdiyi heca və sözləri aydın ifadə edə bilmədikləri üçün qışqırır və həmin səsləri, hecaları qışqırıqları ilə təqdim etməyə məcbur olurlar. Belə uşaqlar üçün məcburi nitq terapiyası, zond masajı məşqlərinin təşkili yaxşı olardı.

Qabıq dizartriya müəşahidə olunan uşaqların artikulyasiya aparatının sərbəst hərəkətləri passivləşir, bəzən isə, tamamilə pozulur. Qabıq dizartriya uşaqların artikulyasiya aparatının sərbəst hərəkətinin pozulması motor alalıya uşaqların nitq pozuntularını xatırladır. Çünki hər iki halda hecaların səsləndirilməsi nöqsanlı olur. Mürəkkəb sözlərin tələffüzü nitq pozuntuları ilə müşayiət olunur. Belə uşaqlarda, bir artikulyasiya vəziyyətindən digər artikulyasiya vəziyyətinə keçid dinamikası çətinləşir. Bu kimi uşaqlarla artikulyasiya və nəfəs məşqlərini həyata keçirmək məsləhətdir.

Psevdobulbar dizartriyanın da nitq pozuntularının ciddi şəkil almasına təsiri böyükdür. Ona görə ki, psevdobulbar dizartriya məruz qalan uşaqlara yanaşma tərzində də müəyyən fərqlərin nəzərə alınmasına zəruri ehtiyac duyulur. Ona görə ki, belə dizartriya uşaqlar ya ana bətnində zədələndiyi üçün, ya doğuş zamanı travmalara məruz qaldığı üçün, ya da intoksikasiya səbəbindən beyin qüsurlarına məruz qalırlar. Belə uşaqlarda, psevdobulbar və parez əlamətləri özünü göstərir. Ona görə ki, onların baş-beyin qabığından dil, udlaq nüvəsinə dilaltı sinirlərə gedən ötürücü yollar zədələndiyinə görə artikulyasiya pozğunluqları bulbar formaya yaxınlaşmış olur. Bu uşaqlarda cüt avaz saitlərin səsləndirilməsi dilarxası samitlərin (*q; k*) ifadə olunması və bu səslərin iştirak etdiyi sözlərin şifahi nitq üslubunda təqdim olunması çətinləşir.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, dizartriya uşaqlarla aparılan işlərin pedaqoji, psixoloji və fizioloji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi, onlarla aparılan korreksiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə öz dinamik təsirini göstərmiş olur. Çünki dizartriya uşaqlarla aparılan spesifik işlərin təşkili zamanı "*Dizartriya korreksiyası*" proqramına əsaslanan məcburi nitq terapiyası, artikulyasiya və nəfəs məşqləri, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü üçün loqopedik-pedaqoji tədbirlərin həyata keçirilməsi aparılan korreksiya işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya / Ə.M.Dəmirçizadə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007. 256 s.
2. Dostuzadə D.Ə. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin psixoloji əsasları // - Bakı: TPI-nin Elmi əsərləri, 2016. №2 - s.155-157.
3. Dostuzadə D.Ə. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri / D.Ə.Dostuzadə. Bakı: "Mütərcim", 2012. 316 s.
4. Dostuzadə D.Ə. Dizariya. Dərslik. / D.Ə.Dostuzadə, F.B.Sadıqov. Bakı: ADPU, 2017. 206 s.
5. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demokratik problemləri / H.Ə.Əlizadə. Bakı: "Maarif", 1993. 232 s.
6. Sadıqov F.B. Korreksiya pedaqogikası giriş / F.B.Sadıqov. Bakı: ADPU, 2017. 199 s.
7. Sadıqov F.B. Korreksiya pedaqogikası / F.B.Sadıqov. Bakı: "Maarif", 2018. 300 s.
8. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika / F.B.Sadıqov. Bakı: "Maarif", 2018. 800 s.
9. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности / А.К.Дусавицкий. М.: Дом педагогики, 1996. 112 с.
10. Хватцев М.Е. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста / М.Е. Хватцев. Москва: Учпедгиз, 1961. 151 с.

SUMMARY

Aykhan Huseynli

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF WORK
WITH CHILDREN WITH DYSARTHRIA

The article talks about how the symptoms of dysarthria manifest themselves in children with dysarthria in modern times. It is noted that these signs have specific indicators according to the severity of speech defects. In this regard, it is necessary for educators, teachers and families of young children to deeply understand the essence of this process. By learning the symptoms of dysarthric children, families and educators will be able to prevent the development of more complex speech defects in them. In this sense, the manifestation of dysarthria in children in various forms, accordingly, the implementation of pedagogical, psychological and physiological work is reflected in the article.

Key words: children with dysarthria, bulbar dysarthria, subcortical dysarthria, cortical dysarthria, pseudobulbar dysarthria, speech therapy, articulation exercises, lisping sounds, dilarthic sounds, lingual sounds, dilarthic sounds, lip consonants, lingual consonants

РЕЗЮМЕ

Айхан Гусейнли

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С ДЕТЯМИ С ДИЗАРТРИЕЙ

В статье рассказывается о том, как проявляются симптомы дизартрии у детей с дизартрией в современное время. Отмечено, что эти признаки имеют специфические показатели по степени выраженности речевых дефектов. В связи с этим воспитателям, учителям и семьям детей раннего возраста необходимо глубоко понимать суть этого процесса. Изучая симптомы детей-дизартриков, родители и воспитатели смогут предотвратить развитие у них более сложных речевых дефектов. В этом смысле в статье отражено проявление дизартрии у детей в различных формах, соответственно осуществление педагогической, психолого-физиологической работы.

Ключевые слова: дети с дизартрией, бульбарной дизартрией, подкорковой дизартрией, корковой дизартрией, псевдобульбарной дизартрией, логопедией, артикуляционными упражнениями, шепелявыми звуками, дилартическими звуками, язычными звуками, дилартическими звуками, губными согласными, язычными согласными

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

GÜNAY İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.52

QIYMƏTLƏNDİRMƏ SAHƏSİNDƏ ŞƏXSİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsi məsələsi müasir dövrdə xüsusi məna kəsb edir. Müəyyən yaşa çatmış adamların özünü təkmilləşdirmək, özünü tərbiyə etmək zəruriyyəti ilə deyil, həm də yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işinin təşkilinə verilən yeni tələblərlə əlaqədardır. İlk növbədə şagird şəxsiyyətinə analitik yanaşma meylini dəyişdirmək lazımdır. Çünki şagirdlərdə yalnız psixi funksiyanın təşəkkülünə, diqqətli, hafizənin və ya təfəkkürün, onların hər hansı bir cəhətinin, yaxud iradi keyfiyyətin, əxlaqi hissin inkişaf etdirilməsinə can atmaq şəxsiyyətin təşəkkülünə verilən müasir tələblərdir. Şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsində onun özü haqqında fikir, mülahizəsi əks olunur.

İnsan özünə nəzər salmazdan əvvəl başqalarını görür, onların rəftar və davranışlarını, şəxsi keyfiyyətlərini idrak obyektinə çevirir və onları əks etdirir. Şəxsiyyətin mənəviyyatında baş verən belə çürümə prosesinin qarşısını almaq üçün tələbatla imkan, əxlaqi şüurla mənəvi davranış arasında müəyyən uyğunluq, əhəngdarlıq olmalıdır. Şəxsiyyətin özünü düzgün qiymətləndirməsi və daima özünə tənqidi surətdə yanaşması, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmağa çalışmasıdır. Özünə tənqidi yanaşma yalnız yüksək mənəvi keyfiyyətlər kəsb etmək üçün deyil, həm də adamlarla rəftar qaydalarını, üsul və vasitələrini mənimsəmək üçün də zəruridir.

Açar sözlər: rəftar, davranış, təlim-tərbiyə, təşəkkül, hafizə, diqqət, məqsəd, motiv, mənəvi davranış, əxlaqi şüur

Şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsi məsələsi müasir dövrdə xüsusi məna kəsb edir. Bu, yalnız müəyyən yaşa çatmış adamların özünü təkmilləşdirmək, özünü tərbiyə etmək zərurəti ilə deyil, həm də yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işinin təşkilinə verilən yeni tələblərlə əlaqədardır. Təlimlə tərbiyənin vəhdətini təmin etmək, hazırda məktəb kollektivləri qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Həmin vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək üçün yalnız təlimin inkişafetdirici istiqamətini deyil, həm də onun tərbiyəedici funksiyasını gücləndirmək zəruridir. Bunun üçün ilk növbədə şagird şəxsiyyətinə analitik yanaşma meylini dəyişdirmək lazımdır. Çünki şagirdlərdə yalnız bu və ya digər psixi funksiyanın təşəkkülünə, məsələn, diqqətin, hafizənin və ya təşəkkülün, onların hər hansı bir cəhətinin və yaxud iradi keyfiyyətin, əxlaqi hissin inkişaf etdirilməsinə çatmaq şəxsiyyətin təşəkkülünə verilən müasir tələblər nöqtəyi nəzərindən kifayət sayıla bilməz. Çünki insan şəxsiyyəti yalnız ayrı-ayrı keyfiyyətlərin mexaniki məcmusundan ibarət deyildir. Tərbiyə işində şəxsiyyətin bütövlüyünü, tamlığını təmin etmək tərbiyəvi təsirlərdən də kompleks halda istifadə etmək zərurətini irəli sürür. Bu məsələnin bir tərəfidir. İkinci tərəfdən, əgər tərbiyəvi təsir şagirdin, eləcə də ümumən şəxsiyyətin öz fəallığa istinad etmirsə, onu öz üzərində müntəzəm surətdə çalışmağa, özünü tərbiyəyə yönəltmirsə, bunun faydalı nəticə verəcəyini gözləmək əbəsdir.

Tərbiyəvi təsir, ilk növbədə, tərbiyə onların öz şəxsi şüur süzgəcindən keçirməli, onun hissləri ilə çulğalasaaraq özünü düzgün qiymətləndirməyə, öz qəbahətlərindən xilas olmağa daxili tələbat yaratmalı, özünü təkmilləşdirməyə təhrik etməlidir. Buna görə də özünü qiymətləndirmənin mexanizmini açmaq, bu prosesin dinamikasını izləmək, şəxsiyyətin təşəkkül xüsusiyyətlərini aşkar etmək cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir.

İnsanın özünü dərk etməsi, özünə bələd olması, onu kəşf etməsi, özünə tənqidi münasibət bəsləməsi heç də asanlıqla, başa gəlmir. Çünki insanın mənəvi aləminin təşəkkülü çox mürəkkəb prosesdir, ona bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amillər içərisində şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, düzgün qiymətləndirməsi,

mənəvi cəhətdən təkmilləşmək üçün öz üzərində fəal surətdə çalışması mühüm yer tutur.

İnsan özünü mənəvi cəhətdən təkmilləşdirmək sahəsində çox iş görə bilər və görməlidir. Lakin əsil məsələ öz insanlıq borcunu başa düşməsində, onu düzgün dərk etməsində cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq özünü həyata hazırlamasındadır. Qeyd edildiyi kimi, mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin yüksək əxlaqlı şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi bu gün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İlk növbədə yetişməkdə olan gənc nəsil həmin tələbə cavab verməlidir. Təəssüf ki, nəinki gənc nəslin, hətta bizim özümüzün mənəvi aləmimiz haqqında biliyimiz həddən ziyadə kasad olur.

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsində onun özü haqqında fikri, mülahizəsi əks olunur. Bəs bu proses necə baş verir?

İnsan özünə nəzər salmazdan əvvəl başqalarını görür, onların rəftar və davranışlarını, şəxsi keyfiyyətlərini idrak obyektinə çevirir və onları əks etdirir. Sonra isə özünü bu obyektlərlə qarşılaşdırır, başqa adamlarla özü arasında ümumi və fərqli cəhətləri aşkar etməyə çalışır. Deməli, başqalarının insani keyfiyyətlərini dərk etməklə, biz özümüzü qiymətləndirmək üçün zəruri olan məlumatı əldə edirik. İnsan başqalarının əxlaqi keyfiyyətlərini dərk etmədən, həmin cəhətləri onun özündə nə dərəcədə inkişaf etdiyini müəyyən edə bilməz. Deməli, insan özünü qiymətləndirməsi üçün özünün surətini yaratmağa, özünün kənar bir obyekt kimi təsəvvür etməyə qabil olmalıdır. Bu isə yalnız kollektiv daxilində, başqalarının rol və mövqeyini dərk etmək, onu düzgün qiymətləndirmək zəminində mümkündür. Çünki müəyyən qrup və ya kollektiv daxilində insan başqalarını əks etdirməklə yanaşı, onların istəyi, tələbi xatirinə özünə də nəzər salmağa, öz rəftar və davranışını müəyyən tələblərə uyğunlaşdırmağa məcbur olur.

İnsanın özünü qiymətləndirməsi iki şəkildə qoyula bilər: Mənim fəaliyyətlərim, eləcə də rəftar və davranışım, xalqın, kollektivin mənafeyi ilə nə dərəcədə uzlaşır? Mən özüm üçün nə etmişəm? Yəni, özümün elmi və mədəni inkişafım, mənəvi təkmilləşmə, yaxud öz rahatlığımı təmin etmək, maddi sərvət və mövqe qazanmaq üçün nə etmişəm?

Bu iki yanaşma tərz, iki mövqe insanın fəaliyyətinə, rəftar və davranışına ciddi surətdə təsir göstərir. Odur ki, şəxsiyyətin rəftar və davranışının mənasını düzgün başa düşmək üçün onun fəaliyyətinin motivini bilmək lazımdır. İki şəxsin eyni hərəkəti məqsəd və motivlərinə görə tamamilə bir-birindən fərqlənə bilər. Şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən təkmilləşməsində əmək kollektivi və məktəb-şagird kollektivində mövcud olan psixoloji iqlimin də çox mühüm rolu vardır.

Belə ki, insanlıq mərz, düzgünlük, ədalət, obyektivlik, humanizm kimi əxlaqi keyfiyyətlər öz mənasını itirir, mənəviyyatında sökülən proses baş verir, ülv, bəşəri, əxlaqi cəhətlər itib gedir, yerinə isə maddi əvəzlər, “mövqe” gəlir. Bu halda şəxsiyyətin özünə münasibəti dəyişir, “mən” böyüyür, “əzəmət”, “qüdrət” kəsb edir. Şəxsiyyətin mənəviyyatında baş verən belə çürümə prosesinin qarşısını almaq üçün tələbatla imkan, əxlaqi şüurla mənəvi davranış arasında müəyyən uyğunluq, ahəngdarlıq olmalıdır. Bunu isə ilk növbədə hər kəs özü yaratmalıdır. Həmin ahəngdarlıq pozularsa, şəxsiyyətin “müalicəyə” ehtiyacı olur.

Özünə tənqidi münasibət şəxsiyyətə imkan verir ki, öz “yüksəliş” və “büdrəmələrini” dərindən başa düşsün, onu düzgün qiymətləndirsin. Özünə tənqidi münasibət olmadıqda, şəxsiyyət əvəzinə əcaib bir məxluq formalaşır. Belələri qeyri-əxlaqi hərəkətləri üçün başqa adamların onlara nifrət bəsləmələrinə belə məhəl qoymur, sanki bu nifrətin, qəzəbin onlara heç aidiyyəti yoxdur. Bu qəbildən olan adamlarla mübarizə etmək çox çətindir, onlar öz hərəkətləri, davranışları ilə ətraf adamlara da pozucu təsir göstərilir. Həm də ona görə qorxudurlar ki, onları tezliklə tanımaq olmur, zahiri fəallıq arxasında onların həqiqi sifətlərini görmək çətinləşir. Hətta belələri sözdə ali prinsiplərdən, doğruluqdan, ədalətdən daha çox dən vurur, real hərəkət və rəftarlarında isə bunun tamamilə əksinə hərəkət edirlər. Bu cəhət onların daxili niyyəti ilə zahiri davranışları arasındakı ziddiyyətlə əlaqədardır. Həmin ziddiyyət də şəxsiyyətin ikiləşməsinə gətirib çıxarır. Onda iki “mən” formalaşır. Bunları şərti olaraq: başqaları üçün olan “mən”, bir də daxili, gizli, özü üçün olan “mən” adlandırmaq olar. Bəzilərində bu iki “mən” müəyyən müddət paralel surətdə mövcud olur, yəni daxili, gizli “mən” hələ kifayət qədər aydın surətdə özünü büruzə vermir. Bu halda həmin şəxs özünü olduğu kimi deyil, arzu etdiyi kimi təqdim etməyə müvəffəq olur.

İnsanın mənəvi təkmilləşməsi ömür boyu davam edən dinamik prosesdir. Ona görə də hər kəs daima özünə tənqidi yanaşmalı, özünün təkmilləşməsi qayğısına qalmalıdır. Dahi L.N.Tolstoyun öz

şəxsiyyətinə münasibətini xatırlayaq. O, yazırdı: *“Mən hövsələsizəm, mütərəddidəm, səbatsızam ağılsız şöhrətpərəstəm və bütün xaraktersiz adamlar kimi dəliqanlıyam. Mən cəsur deyiləm, mən həyatda səliqəsizəm və elə tənbeləm ki, avara həyat keçirmək mənim üçün, demək olar, qarşısıalınmaz adət olmuşdur. Mən ağıllıyam, ancaq mənim aqlım hələ də heç bir şey üzərində əsaslı surətdə sınaqdan keçirilməmişdir”*. Böyük bir sənətkar öz şəxsiyyəti barədə nə qədər amansız sözlər deyir. Həmin mülahizə ilə əlaqədar olaraq V.Q.Belinskinin çox ibrətamiz fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi. O, göstərir ki, insan nə qədər qüvvətlidirsə, əxlaqi cəhətdən nə qədər yüksəkdirsə, o qədər də cəsarətlə özünün zəif və nöqsan cəhətlərini görə bilər. Deməli, mənəvi cəhətdən təkmilləşmək üçün şəxsiyyətin özünə tənqidi yanaşması, şəxsi keyfiyyətlərini obyektiv surətdə qiymətləndirməsi, müsbət və mənfi cəhətlərini düzgün ayırd etməsi, öz nöqsanlarını cəsarətlə aşkar etməsi, onları aradan qaldırma yollarını müəyyənləşdirməsi zəruridir.

Özünə tənqidi yanaşan şəxs artıq nəyə nail olması haqqında deyil, hələ nəyə nail ola bilmədiyi barədə düşünür. Bu prosesdə yüksək ideal, real nümunə böyük rol oynayır. Lakin nümunə ilə tərbiyə çox mürəkkəb prosesdir. Axı, hər bir nümunə müəyyən daxili çəkiyə malik olur, onu da ətraf adamlar asanlıqla seçirlər. Çox zaman hər hansı şəxsiyyətin bu və ya digər sahədəki müvəffəqiyyətlərinə görə həddən ziyadə təriflənməsi, döənə-döənə nümunə göstərməsi ətrafdakılara əks münasibət törədir. Nəticədə, mənəvi sərvətlərə xələl gəlir, müsbət və ali olanlara şübhə yaranır.

Həmin psixologiyaya dərinədən bələd olmaq hər bir insan üçün bu gün nə qədər zəruridir. Ancaq nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, onların psixoloji və pedaqoji savadsızlığı nəinki tabeliklərində olan adamlar üçün, həm də cəmiyyətimiz üçün baha başa gəlir.

Şəxsiyyətin özünü düzgün qiymətləndirməsi və daima özünə tənqidi surətdə yanaşması, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmağa çalışması ilə əldə edilə bilər. Özünə tənqidi yanaşma yalnız yüksək mənəvi keyfiyyətlər kəsb etmək üçün deyil, həm də adamlarla rəftar qaydalarını, üsul və vasitələrini mənimsəmək və təkmilləşdirmək üçün də zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. Bakı: 2000.
2. Paşayev Ə; Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs, Bakı: 2007.
3. Xəlilov V.C. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişaf yolları. Bakı: 1992.
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: “Adiloğlu”, 2012.
5. Aslanov A. Estetika aləmində. Bakı: 1987.

SUMMARY

Gunay Ismaylova

THE ISSUE OF IDENTITY IN EVALUATION

The issue of self-evaluation of the personality has a special meaning in modern times. It is related not only to the necessity of self-improvement and self-education of people who have reached a certain age, but also to the new requirements for the organization of training and education of the young generation. First of all, it is necessary to change the tendency of analytical approach to student personality. Because striving for the formation of mental function, attentiveness, memory or thinking, any aspect of them, or willful quality, moral feeling in students are the modern requirements for the formation of personality. In the self-evaluation of the personality, his opinion about himself is reflected.

Before looking at oneself, a person sees others, turns their attitude and behavior, personal qualities into an object of cognition and reflects them. In order to prevent such a process of decay that occurs in the spirituality of the personality, there must be a certain compatibility and harmony between demand and opportunity, moral awareness and moral behavior. It is the personality's correct self-evaluation and constant self-critical approach, trying to have high moral qualities. Self-critical approach is necessary not only to acquire high moral qualities, but also to master the rules, methods and means of dealing with people.

Key words: attitude, behavior, education, formation, memory, attention, goal, motive, moral behavior, moral consciousness

РЕЗЮМЕ

Гюнай Исмаилова

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ В ОЦЕНКЕ

Вопрос самооценки личности имеет особое значение в современное время. Это связано не только с необходимостью самосовершенствования и самообразования людей, достигших определенного возраста, но и с новыми требованиями к организации обучения и воспитания молодого поколения. Прежде всего, необходимо изменить тенденцию аналитического подхода к личности студента. Потому что стремление к формированию психических функций, внимательности, памяти или мышления, какой-либо их стороны, или волевого качества, нравственного чувства у учащихся являются современными требованиями формирования личности. В самооценке личности отражается его мнение о себе.

Прежде чем взглянуть на себя, человек видит других, превращает их отношение и поведение, личностные качества в объект познания и отражает их. Чтобы предотвратить такой процесс разложения, происходящий в духовности личности, должна существовать определенная совместимость и гармония между потребностью и возможностью, нравственным сознанием и нравственным поведением. Это правильная самооценка личности и постоянная самокритичность, стремление иметь высокие моральные качества. Самокритичный подход необходим не только для приобретения высоких моральных качеств, но и для овладения правилами, методами и средствами обращения с людьми.

Ключевые слова: установка, поведение, воспитание, формирование, память, внимание, цель, мотив, нравственное поведение, нравственное сознание

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

RÖYA ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.56

**OXU VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ OXUYA
VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR**

Məqalədə oxu vərdişlərinin aşılmasının əhəmiyyəti, oxunun xüsusiyyətləri, səliss oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasına qoyulan başlıca tələblər araşdırılaraq təhlil olunur. Müxtəlif dilçi alimlərin oxu vərdişinə verdiyi tərif, həmçinin onun reqressiya, inteqral alqoritm, artikulyasiya, dar görüş sahəsi və diqqətlik kimi bir sıra mühüm xüsusiyyətləri müəyyən edilir və məlum olur ki, şagirdlərin oxu vərdişlərinin formalaşmasında başlıca tələblərə doğru oxuma, sürətli oxuma, dərk edərək oxuma və intonasional oxuma aiddir.

Açar sözlər: oxu vərdişləri, oxunun xüsusiyyətləri, ümumi inkişaf səviyyəsi, əsas tələblər

Müəllimlərin oxumağı necə öyrətmələri sualı təhsil sahəsindəki ən vacib mövzulardan biri ola bilər. Müəllimlər şagirdlərinin yaxşı oxumağı öyrənmələrini istəyirlərsə, eyni zamanda bilik və zövq üçün oxumağa təşviq edəcək bir yol tapmalıdırlar. Oxumaq, V.J.Kukun dediyi kimi sözlərin gücüdür, “oxumaq da danışmaq kimi, ayrılıqda deyil, kontekstdə baş verir. Mətnin mənası yalnız cümlələrin özündə deyil, oxucunun düşüncəsində saxlanılan əvvəlki biliklərdən irəli gəlir” (Kuk, 2001: s.69).

Aydındır ki, oxumağı öyrətməzdən əvvəl xüsusi səviyyəli şagirdlər səliss oxumağa imkan verən bəzi bacarıqlara yiyələnmişdirlər. Məsələn, hərflərin tələffüzünü və sözlərə düzülməsini tənzimləyən qaydaları bilməlidirlər. Don Drummond, uşağın səriştəli oxumağına imkan verən oxu bacarığına yiyələnmək üçün üç fərqli mərhələdən keçdiyini müəyyən etdi. Bu mərhələlər hazırlıq, asılılıq və müstəqillik mərhələləridir (Drummond, 1979: s.2).

Uşağın oxu vərdişlərinə yiyələnməyə hazır olması üçün yaxşı vərdişlər qazanmasına kömək etmək valideynlərin və məktəbəqədər müəllimlərin vəzifəsidir. Növbəti bir neçə il ərzində məktəbdə olan uşaq, zaman keçdikcə bu asılılığı müstəqillik və yaradıcılığa uyğunlaşdıran müəllimlərindən asılı olur.

Oxumaq cümlələri təşkil edən sözlərdən asılıdır. Oxumaq yalnız bir ədəbiyyat parçasını, bir kitabı, bir hekayəni və s. necə oxumaq deyil, həm də oxumaqla məna və təsirləri necə qavramaqdır. Bu, yalnız təqlid və ya təkrar məsələsi deyil, həmçinin tələbənin bilik, həzz və təcrübə axtara bilməsi və ehtiyaclarını necə yerinə yetirə bilməsidir. V.Karrillo qeyd edir ki, “Oxumaq müəyyən bir xronoloji yaşa çatanda avtomatik olaraq baş verən bir şey deyil. Oxumaq bir çox böyümə və inkişaf mərhələsində əldə edilə bilər. Oxu – mexanika, anlayış, saxlama və istifadənin birləşməsidir” (Karrillo, 1976: s.2).

T.Hedc izah etmişdir ki, şagirdlər oxuduqlarını anlamağa kömək etmək üçün altı növ məlumatdan xəbərdar olmalıdırlar. Sintaktik, morfoloji, dünyagörüşü, sosiomədəni, aktual və janr bilikləri oxuyarkən birləşdirilir (Hedc, 2000: s.196).

Aparılan araşdırmalar oxu savadına sahib olmağın olduqca çətin bir proses olduğunu göstərir. Lakin bu prosesi uğurla tamamlamaq üçün bir sıra qaydalar da mövcuddur. Belə ki, oxu savadına yiyələnmək üçün oxucu:

- sözlərin tərkibinə daxil olan səsləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır;
- yalnız hərfləri yox, eyni zamanda səsləri dərk etməli, gördüyü hərflərin birləşmələrini düzgün tələffüz etməyi bacarmalıdır;
- sözü əmələ gətirən səsləri bütöv bir formada səsləndirməyi bacarmalıdır;
- oxuduğu sözlərin ona məlum olan müəyyən bir əlamət, hərəkət və yaxud da əşyaları bildirdiyini anlamaq (Kərimov, 2011: s.13).

Yuxarıda sadalananlardan da məlum olduğu üzrə, oxu – görmə, təhlil etmə, tələffüz etmə,

eşitmə və sözlərin mənalərini dərk etmə ilə bağlı olan bir prosesdir.

Hələ yenicə oxumağa başlayan birinin oxu texnikası, əlbəttə ki, təcrübəli oxucunun texnikasından fərqli olur. Oxuda təcrübəli şagirdlər mətni oxuyarkən daha az pauzalar edirlər. Əgər mətn asan olarsa, bu pauzalar daha da azalır. Bəzi hallarda, şagirdlər mətni elə tez oxuyurlar ki, mətnin məzmununu anlamaq çətin olur.

Oxu texnikasının qurulması zamanı eşidib anlamamanın təkmilləşdirilməsi olduqca mühümdür, ona görə ki, səsləri bir-birindən ayırd etməyi bacarmayan şagirdin görmə qavrayışının yaxşı inkişafına baxmayaraq, elementar sözləri də oxuyarkən çətinliklərlə üzləşər. Eşidib anlaması zəif olan, eşitdiyi səslərin təhlilini yaxşı apara bilməyən şagird sərbəst oxuya bilmir və oxuyarkən səhvlərə yol verir. Bu səbəbdən də, oxu zamanı fonetik təhlillərin aparılması zəruridir. Şagirdlərin oxu savadını artırmaq üçün onlara nitqlərini cümlələrə bölməyi, yeni cümlələr qurmağı, cümlələrin tərkibindəki sözləri, eləcə də sözlərin tərkibindəki hecaları ayırmağı, sait və samit səsləri bir-birindən fərqləndirməyi öyrətmək lazımdır.

Oxunun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərlə tanış olaq:

1. Reqressiya. mətnin oxunulmuş hissəsini təkrardan oxumaq üçün gözlərin qeyri-ixtiyari geri hərəkətinə deyilir. Oxucularda reqressiya halına olduqca sıx rast gəlinir. Oxucuların bir qismi bəzi hallarda özləri də bilmədən əmin olmaq üçün mətni yenidən oxuyurlar. Asta oxu zamanı yüz sözlük həcmi olan mətndə baş verən reqressiyaların sayı təxminən on-on beş dəfə olur. Reqressiya halı oxunun sürətinə də təsir göstərir, əlbəttə ki, bu zaman sürət azalır. Amerikalı tədqiqatçıların apardığı araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, insanların əksəriyyəti istər asan, istər çətin mətn olsun, eyni sürətlə oxuyurlar. Onlar, apardıqları tədqiqatda oxucuların elmi məqalə, bədii əsər və statistik məlumatlar olan bir yazını eyni sürətlə oxuduğunu müəyyən edirlər. Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, oxucunun məqsədi oxunun həm texnikasına, həmçinin də sürətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Reqressiyasız oxumaq mümkündür. Bunun üçün oxucu, nə qədər çətin olursa olsun mətni bir dəfə oxumağı qarşısına məqsəd qoymalıdır. Bir dəfə reqressiyasız oxuduqdan sonra, lazım gələrsə, oxucu mətni yenidən oxuya bilər. İstənilən halda, mətni yenidən oxumadan əvvəl, oxucu mətnin məzmununu anlamalıdır. Bunun əksinə olaraq, oxucuların bir çoxu oxu zamanı diqqətlərini başqa şeylərə yönəltdikləri üçün, yaxud fikirləşmədən oxuduqları üçün mətnin məzmununu başa düşmürlər. Bu səbəbdən də, onlar mətni oxuyarkən dəfələrlə reqressiyaya yol verirlər. Beləliklə, oxunun sürəti azalır və oxu öz səmərəliliyini itirir.

2. Oxunun integral algoritmi. Oxu sahəsində əldə edilmiş təcrübələr integral alqoritm metodu ilə oxunun sürətinin və qavramanın ikiqat artırılmasının mümkünliyünü sübuta yetirir. Bu metoda görə, oxu zamanı mətni aşağıda göstərilmiş hissələrə bölmək lazımdır:

- a) Oxunulan mətnin adı, yazarın adı və çap bilgiləri;
- b) Mətdə qarşıya qoyulan məsələ;
- c) Mətdə verilmiş faktlar;
- d) Mətdə fikirlərin ifadəsi;
- e) Mətnin müəllifinə suallar və iradlar;
- f) Mətdə hansı yeniliklərin olması və onun praktiki əhəmiyyəti.

3. Artikulyasiya. Oxu zamanı tələffüz orqanlarının hərəkəti də oxunun tempinə təsir göstərir. Tələffüz orqanlarının hərəkətlərinin sürəti isə, oxucunun nə dərəcədə təcrübəli oxucu olmasından və mətnin asanlıq səviyyəsindən asılıdır. Oxucuların əksəriyyəti oxu zamanı sözləri səsləndirir. Uşaqlar sözləri ilk öncə hərf-hərf, daha sonra heca-heca və ən son mərhələdə isə bütöv formada tələffüz edir. Oxu da belə olur. Onlar mətni ilk öncə səslə, daha sonra pıçıldayaraq, ən sonda isə səssiz (ürəyində oxumaq) oxumağa öyrənirlər.

4. Dar görüş sahəsi. Oxu zamanı mətnə göz gəzdirdikdə, gözlərlə qavranılan hissə görüş sahəsi adlanır. Dar görüş sahəsinə sahib olan oxucu oxu zamanı sadəcə hərfləri, yaxud sözü, maksimum isə iki-üç sözü qavraya bilər. Görüş sahəsi geniş olan oxucu hər fasilədə xeyli miqdarda məlumatı qavrayır və bu fasilələr nə qədər az olarsa, oxu bir o qədər sürətli olur.

5. Diqqətlik. Oxu prosesinin sürətli olması üçün oxucunun sahib olması zəruri olan xüsusiyyətlərdən başlıcası diqqətdir. Oxucu mətni asta oxuduğu zaman diqqət yayına və mövzuya maraq azala bilər. Bu zaman, mətni mexaniki olaraq oxuyan oxucu onun mənasını anlamadığını hiss etdiyi anda dayanır və həmin hissəni təkrar oxuyur. Bu da oxunun sürətini azaldır (Hedc, 2000: s1-2).

Oxuya qoyulan tələblər.

Oxu savadı oxuculardan müəyyən xüsusiyyətlərə sahib olmağı tələb edir. Bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirək:

1. Doğru oxuma;
2. Sürətli oxuma;
3. Dərk edərək oxuma;
4. İntonasiyalı oxuma (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Qeyd edilmiş tələblər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, hər biri olduqca vacibdir. Belə ki, əgər oxucu oxuduğu mətnin mövzusunı dərk etmirsə, onu nə qədər sürətli oxumasının heç bir əhəmiyyəti olmur. Mətnin mövzusunı anlamaq üçün isə, oxucu mətni doğru şəkildə oxumalıdır. Mətnin intonasiyalı oxunması oxucuya məndəki əsas ideyanın daha canlı, təsirli və şüurlu qavranılmasında kömək edir.

Oxu zamanı mətnin məzmununun, oradakı fikirlərin tam qavranılması üçün oxucu mətni axıcı, aydın şəkildə və normal tempdə oxumağı bacarmalıdır.

Doğru oxu. Mətnin doğru oxunması üçün bunlara əməl olunmalıdır:

- Məndəki sözləri oxuyarkən təhrifə yol verməmək, sözləri təşkil edən hecaları və ya səsləri ötürmədən, yaxud əlavə heca və səslər artırmadan, sözlərin məndəki sırasını dəyişmədən oxumaq;

- Məndəki sözlərin vurğularında səhvə yol vermədən oxumaq (çünki bilir ki, dilimizdə vurğusuna görə mənası dəyişən sözlər mövcuddur);

- Mətni səslə oxuyarkən orfoepik, yəni tələffüz qaydalarına əməl etmək;

- Mətni oxuyarkən fasilələrdən düzgün yerdə istifadə etmək – fasilələr hər cümlənin sonunda, fikir bitdikdə edilməlidir, sözlərdən sonra yox;

- Məndəki durğu işarələrinin məqsədinin danışqda öz əksini tapmasına çalışmaq;

- Məndəki sözlərin digər sözlərlə ifadə edilməməsi;

- Məndəki sözlərin, yaxud cümlələrin yenidən oxunması hallarına imkan verməmək;

- Pəltəklik, kəkələmə və s. bu kimi nitq problemlərinin yaranmasına imkan verməmək (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Doğru oxu tələbləri, adətən ibtidai sinif şagirdləri tərəfindən daha çox pozulur. Yorulduqları zaman, hətta yaxşı oxu qabiliyyəti olan şagirdlərdə də diqqətin yayınması və səhvlərin edilməsi hallarına rast gəlinir. Bunun başlıca səbəbi, məndəki sözlərin mənasının düzgün dərk edilməməsidir. Yenidən oxu savadına yiyələnməyə başlayan şagirdlər, adətən sözlərin mənalərini cümlə daxilində deyil, ayrılıqda başa düşürlər. Bəzi hallarda, şagirdlərin sözlərin tərkibindəki hərf və ya hecaları təhrif etməsi, yaxud yenilərinə əlavə etmələri hallarına rast gəlinir. Bəzən isə, onlar sözləri hecalara ayıraraq oxuyurlar. Şagirdlərə doğru oxu bacarığının aşılmasında əsas məqsəd oxunun sürətini artırmaqdır.

Uşaqların mətni doğru oxumasını təmin etmək üçün müəllim oradakı çətin sözləri lövhə üzərində yazaraq, şagirdlərə izah edə bilər. Tələffüzü mürəkkəb olan sözlər hecalarına ayrılaraq xarla səsləndirilə bilər ki, bu da şagirdlərin oxu zamanı həmin sözləri səlis tələffüz etməsinə kömək edəcəkdir. Şagirdlərin daha yaxşı oxuya bilmələrini təmin etmək üçün həmin mətn yenidən şagirdlərə oxudula bilər, lakin bu zaman onlara verilən tapşırıqları dəyişmək lazımdır ki, oxuya maraq itməsin.

Müəllim, şagirdlərə nəzarət edərək yol verdikləri səhvləri zamanında düzəltməlidir. Bu prosesdə şagirdlər də iştirak edə bilər. Şagirdlərin oxu zamanı sözləri düzgün tələffüz etmələri üçün müəllim onlara öncədən orfoepik qaydaları izah etməlidir. Bununla belə, doğru oxu tələbinin pozulması, şagirdin qüsurlu danışq üzləri səbəbindən də ola bilər. Məsələn, bəzi uşaqlar “r; ş; k; g” kimi səsləri düzgün tələffüz etməyi bacarmır. Belə nitq problemləri olan şagirdlərə həm ev, həm də məktəb mühitində daha çox diqqət ayrılmalı, peşəkarlardan - loqopeddən yardım alınmalıdır.

Sürətli oxu. XXI əsrin başlanğıcından etibarən məlumat sahəsində böyük bir inqilab baş verdi. Məlumat əldə etmək çoxsaylı mövzularda mövcud olan bir çox jurnal və qəzetlər tərəfindən asanlaşdırılır. Bundan əlavə, dünya miqyasında şəbəkədə (internetdə) bütün istifadəçilər tərəfindən əldə edilə bilən bir çox məlumat var. Bir çox axtarış motorları istədiyiniz məlumatları asanlıqla tapır. Ehtiyaclarınıza uyğun dəqiq məlumatları tapmaq sizin ixtiyarınızdadır.

Məlumat əldə etmək imkanları artarkən, insanların çoxu tələb etdikləri və ya maraqlandıqları materialları oxumaq üçün vaxtlarının daha az olduğunu görürlər. Bir çox halda jurnallar və kitablar

rəflərdə qalaraq oxunmaq üçün öz növbələrini gözləyirlər. Vaxtları olsa oxumaq istəyəcəkləri material yerinə, oxunması vacib olan materialı seçməli olurlar.

Sürətli oxumaq, oxuculara indi oxumağa sərf etdikləri vaxtda daha çox material oxumağa imkan verəcəkdir. Beləliklə, bu, oxuculara istədikləri materialları oxumaq üçün daha çox vaxt verir. Sürətli oxu vərdişləri artdıqca, oxucular oxu materialındakı vacib detallara diqqət yetirməyi özlərinə öyrədəcəkdir. Onlar oxuduqları materialdan daha çoxunu oxumağa başlayacaqlar və keçmişdə daha çox oxumalarına mane olan şeyləri etməyə də davam edəcəklər.

Sürətli oxu bacarığına yiyələnməyin bir neçə texnikası mövcuddur.

- Oxu zamanı sözlərin, cümlələrin yenidən oxunmasının qarşısını almaq üçün göstəricidən istifadə edin. Bu göstərici qələm, karandaş kimi bir obyekt və ya barmaqlarınız da ola bilər;

- Qavrayış sahənizi genişləndirin. Tək-tək sözlər yerinə söz qruplarını oxuyun;

- Mətni səssiz oxumağa çalışın. Çünki tələffüz orqanlarının hərəkəti də oxunun sürətini azaldır;

- Bilmədiyiniz sözlərdə ləngiməməyiniz üçün söz ehtiyatınızı artırın;

- Materialı oxumaqda məqsədinizi müəyyənəldirin. Səlisliyə nail olmaq üçün sürəti artırın;

- Oxuyun, ümumiləşdirin, sual verin, nəzərdən keçirin. Anlama və yadda saxlamayı inkişaf etdirin (<https://www.speedreading.pdf>).

Tanınmış rus psixoloqu L.S.Viqotskinin sözlərinə görə, insanların asta oxu zamanı onun mənasını daha yaxşı qavrayacaqlarını düşünmələrinə baxmayaraq, sürətli oxuda qavrama daha yaxşı olur. Bu cür oxu zamanı hadisələr də sürətlə olduğundan qavrama sürəti həmin tempə uyğunlaşır (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Hər bir işdə olduğu kimi, sürətli oxu bacarığına yiyələnmək üçün də vərdiş mühüm rola malikdir. İnsan, müəyyən hərəkəti mütəmadi olaraq təkrar etdikdə, bu, onda vərdiş halına gəlir. Bu hal sürətli oxu üçün də belədir. Lakin bu, bütün mətnləri sürətli oxumaq demək deyil. Oxucunun sürəti mətnin növündən, dilindən asılı olaraq dəyişir.

Şüurlu oxu. Şüurlu oxu, oxu savadına yiyələnmək üçün hər bir insanın sahib olması zəruri olan keyfiyyətlərdən biridir. Hər bir uşaqda şüurlu, yəni dərk edərək oxuma bacarığı ibtidai sinifdən etibarən formalaşdırılmağa başlanmalıdır ki, sonrakı tədris illərində və bütün həyatı boyu oxuduğu mövzuları anlaya bilsin. Şüurlu oxu zamanı, şagird oxuduğu sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və mətnin mənasını qavrayır. Oxucunun təcrübəsindən asılı olaraq, mətn bir qədər çətin ola bilər. Belə ki, danışq zamanı ifadə olunan mənə uşaq tərəfindən anlaşılarsa da, yazılı mətnə düzgün işarələri, sözlərin daşıdıqları vurğular cümlələrin mənalılarına təsir etdiyindən, oxumağa yeni başlayan uşaqlar üçün mənəni qavramaq mürəkkəb bir prosesə çevrilə bilər. Mətnin mövzusu ilə bağlı verilmiş rəsmlər onun qavranılmasına kömək edəcəkdir.

Dərk edərək, şüurlu bir şəkildə oxumağı öyrənməklə şagirdlər, aşağıda qeyd olunmuş bir neçə bacarığa sahib ola bilərlər:

- Mətnin məzmununu, mətnə diqqətə çatdırılan faktları, baş verən hadisələri anlamaq;

- Mətnin məzmununu dərk etdikdən sonra onun başlıca ideyasını təsvir etmək;

- Mətnin personajlarının münasibətlərini, niyyətlərini dərk etmək;

- Mətnin ideyasını anlamaq;

- Mətnin məzmununu dərk etdikdən sonra onu dəyərləndirmək və öz münasibətini bildirmək;

- Mətnəki düzgün işarələrinin, sözlərin vurğusunun tələffüz zamanı düzgün işlədilməsi (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Sürətli və şüurlu oxu bacarığına yiyələnmək üçün oxuculara aşağıdakı metodlardan istifadə etmək məsləhət görülür:

Oxucu nə oxuduğunu və niyə oxuduğunu bilməlidir. Oxumağa başlamazdan əvvəl oxucu özünə bu sualları verə bilər: Mətnin məqsədi nədir (əyləndirmək, məlumat vermək, izah etmək və s.) O, faydalıdır mı? Axıcı, dəqiq, qərəzsizdir, yoxsa oxumağa dəyməz? Bu mətni nə üçün oxuyuram?

Oxucular bu suallara verdikləri cavablar sayəsində nə oxuyacaqlarını və ən təsirli oxu strategiyalarını seçə biləcəklər. Bu, uzun müddətdə vaxtlarını daha yaxşı istifadə etməkdə və oxuduqlarını daha çox başa düşmək, xatırlamaq və tətbiq etməkdə onlara kömək edəcəkdir. Ona görə də, oxuculara birbaşa oxumağa başlamadan öncə, oxumaqdan maksimum faydalanmağa hazırlaşmaq üçün bir neçə dəqiqə sərf etmələri tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Kövsər", 2011.
2. Carrillo W. Lawrence. Teaching Reading: A handbook. New York: St. Martin's Press, Inc. 1976, P. 19.
3. Cook V. J. Second Language Learning and Teaching (3rd ed.) London: Hodder Arnold. 2001, PP. 69, 89.
4. Drummond, Don, Edna Wignell (ed) (1979) Reading: A Source Book. London: Heinemann Educational Books. 1979, p. 2.
5. Hedge Tricia. Teaching and Learning in the Classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 196-200.
6. <https://www.speedreading.pdf>
7. <https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>

SUMMARY

Roya Zeynalova

DEVELOPMENT OF READING SKILLS AND MAIN READING REQUIREMENTS

The article examines and analyzes the importance of inculcating reading habits, the characteristics of reading, and the main requirements for the formation of fluent reading habits. The definition given by different linguists to the reading habit, as well as a number of its important features such as regression, integral algorithm, articulation, narrow field of vision and attentiveness are determined, and it is known that the main requirements in the formation of students' reading habits are correct reading, fast reading, reading with comprehension and refers to intonation singing.

Key words: *reading skills, features of the reading, general level of development, main requirements*

РЕЗЮМЕ

Роя Зейналова

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ И ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ЧТЕНИЮ

В статье рассматривается и анализируется значение привития привычки чтения, особенности чтения, а также основные требования к формированию привычки беглого чтения. Определено определение, данное разными лингвистами навыку чтения, а также ряд его важных особенностей, таких как регрессия, интегральный алгоритм, артикуляция, узкое поле зрения и внимательность, и известно, что основные требования при формировании К навыкам чтения учащихся относятся правильное чтение, быстрое чтение, чтение с пониманием и интонационное пение.

Ключевые слова: *навыки чтения, особенности чтения, общий уровень развития, основные требования*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov*

Məqalə daxil olmuşdur: *1 fevral 2024-cü il*

Çapa qəbul edilmişdir: *8 fevral 2024-cü il*

KÖNÜL SALMANOVA

konulsalmanova999@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.61

ŞƏXSİYYƏTİN KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTDƏ YERİNƏ YETİRDİYİ ROLLAR

Məqalədə şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyəti onun sosial fəallığından, kommunikativ potensialından və informasiya xarakterli dəyərlər seçimindən asılı olduğu qeyd edilir.

Həmçinin məqalədə qeyd edilir ki, kommunikativ fəaliyyət ünsiyyətin spesifik mədəni formasıdır, simvollar vasitəsilə şəxsiyyətlərarası canlı informasiya mübadiləsini həyata keçirir. Bu prosesdə informasiya məqsədyönlü şəkildə ötürülür. İnsanlar arasındakı qarşılıqlı təsir isə müəyyən dəyərlərə, sosial normalara müvafiq olaraq həyata keçirilir. Kommunikativ fəaliyyət şəxsiyyətin kommunikativ potensialının, qabiliyyətinin təşəkkülü və formalaşmasının ilkin şərtidir, onun informasiya və kommunikasiya hüquqlarının məcmusudur. O, dəyər ümumiliyi yaradır və insanlar arasındakı informasiya münasibətlərini tənzimləyir. Kommunikativ fəaliyyət heç bir məhsul yaratmır, yalnız insan fəaliyyətinin digər növlərinə xidmət edir, sonuncuların effektivliyini artırır. O, yaradıcı fəaliyyətin metod və vasitələri əsasında yeni biliklərin, informasiyanın istehsalı və mənimsənilməsi prosesidir.

Açar sözlər: *kommunikasiya, şəxsiyyət, təhsil, innovasiya, kompüter*

Əmək prosesinin səmərəliliyi kommunikativ fəaliyyətin düzgün təşkilindən, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin işlək mexanizmindən, partnyorla bərabərhüquqlu əməkdaşlıq və dialoqdan asılıdır. Dialoq kommunikativ tələbatın reallaşması üsulu və həmin tələbatın ifadə formasıdır, müəhibi dinləmək mədəniyyətidir. Elmi məqalədə kommunikativ fəaliyyət hər cür birləşən fəaliyyətin ən mühüm şərtlərindən biri olduğu qeyd edilir.

Müasir şəraitdə hər bir cəmiyyətin inkişafı və gücü hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətindən, sosial fəallığından, kommunikativ potensialından və informasiya xarakterli dəyərlər seçimindən xeyli dərəcədə asılıdır. Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf istiqamətlərindən biri də elə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və yüksək sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində yeni reallıqların yaranması və yeni şəxsiyyət tipinin formalaşmasıdır. Belə ki, kompüter, internet get-gedə insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə daha geniş və dərin nüfuz etməyə başlayır. Bunun da nəticəsində insan fəaliyyəti, bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif sferaları köklü dəyişikliklərə məruz qalır, tamamilə yeni sosial-psixoloji mühit formalaşır.

Müasir dövrdə faktiki olaraq yeni insan tipinin formalaşması prosesi baş verir. Sənaye cəmiyyətinin rəşional insanı yerinə sənayedən sonrakı informasiya dövrünün kompüterləşmiş insanı gəlir. Dərinliyə nüfuz edən rəşional bilik getdikcə hədsiz dərəcədə nəhəng informasiya axınının işlənilib qaydaya salınması ilə əvəz olunur. Mikroelektron inqilabı insan intellektinin gücünü xeyli artırır. Nəticədə, insan biososial varlıq olmaqdan daha çox, özünün xüsusi aləmi olan mənəvi-ruhi, virtual varlığa çevrilir. Bu obyektiv amil hazırkı dövrdə “İnsan kimdir? və onun kommunikativ fəaliyyətində, dəyərlər sistemində nə kimi çevriliş olmuşdur?” sualına cavab vermək zərurəti doğurur. Bu gün cəmiyyətimizin başlıca vəzifələrindən biri şəxsiyyətin kommunikativ potensial keyfiyyətini artırmaq və onun yeni şəraitdə adekvatlığını təmin etməkdir. Deyilənlər göstərir ki, şəxsiyyətin kommunikativ hazırlığı problemi olduqca aktual, çox vacib nəzəri-metodoloji problemdir.

Kommunikativ fəaliyyəti ictimai fəaliyyət sistemində bir sfera kimi götürmək olar. Bu prinsip

belə bir müddəyə əsaslanır ki, kommunikativ fəaliyyət sosial proseslərin integrasiyasına və tənzimlənməsinə yönələn insan fəaliyyətinin bütün digər növlərinin həyata keçirilməsinin şərtidir.

Müasir dövrdə bəşəriyyət artıq informasiyanın strateji resurs kimi qəbul olunduğu yeni sivilizasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sosial reallığın informasiya və istehlak cəmiyyəti adlanan yeni tipi meydana çıxır. Bəşəriyyət tarixində ilk dəfə şəxsiyyət, sosial qruplar və cəmiyyət global miqyasda bir-biri ilə bağlı olur. Bunun nəticəsində, bir tərəfdən sosial institutların dəyişməsinin təsiri altında yeni şəxsiyyət tipi formalaşır, digər tərəfdən isə o, öz növbəsində kommunikativ fəaliyyəti ilə baş verən proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yeni şərait şəxsiyyəti daim seçim qarşısında qoyur və şəxsiyyətlərarası münasibətləri radikal surətdə dəyişdirir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, indiki şəraitdə ölkəmizin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri də ictimai həyatın bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır. İKT-nin inkişaf etdirilməsi zərurəti indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur və bu texnologiyaların sürətlə inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Hal-hazırda ölkəmizdə İKT-nin əhatə dairəsi hökumət təşkilatlarını, qeyri-hökumət və özəl qurumları, sosial-iqtisadi, elm-mədəniyyət, ictimai-siyasi təhsil və s. sahələri əhatə edir. Bu baxımdan ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulması dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi qəbul edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin sonunda bəşəriyyət maşın vasitəsilə işlənilib hazırlanan və ötürülən informasiyanın, habelə kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə informasiya cəmiyyətinə daxil oldu. Bəşər cəmiyyəti elə inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur ki, burada informasiya insan həyatında başlıca dəyərlərdən birinə çevrilmişdir. Təsəffü deyil ki, informasiyaya olan tələbat həndəsi silsilə ilə artır. Bu cəmiyyətdə yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları, yeni şəxsiyyət tipi və dəyərlər sistemi, yeni həyat tərzı meydana çıxır.

İnformasiya cəmiyyəti və onun kommunikativ texnologiyaları yalnız ictimai fəaliyyətin müxtəlif növlərinin məzmununda deyil, həm də kommunikativ fəaliyyətin və şəxsiyyətin özünün həyatında və dəyərlər sisteminə də çevriliş etdi. Bununla yanaşı və eyni zamanda yeni sosial proseslər də informasiya-texnoloji dəyişikliklər əsasında yaranır və inkişaf edir. Sual olunur ki, informasiya-texnologiya inqilabı şəraitində kommunikativ fəaliyyətin hansı formaları və dəyərləri meydana çıxır? Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətdə yerinə yetirdiyi rolda nə kimi dəyişikliklər baş verir? Kommunikasiya və kommunikativ fəaliyyət arasında ümumi və fərqli cəhətlər nədən ibarətdir?

İnformasiyanın ötürülməsinin yeni üsullarının meydana çıxması prosesində tədricən yeni sosial hadisə - dünya informasiya mühiti formalaşır. İnformasiya cəmiyyətində informasiyanın bölüşdürülməsi və istehlakı sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni fəaliyyətdə üstünlük təşkil edir. Beləliklə, geniş avtomatlaşdırma, informasiya-kompüter texnologiyalarının şəxsiyyətin fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz etməsi və tətbiq olunması, informasiya məkanının getdikcə genişlənməsi, kommunikativ fəaliyyətin yeni-yeni subyektlərinin bu məkana cəlb olunması, ictimai həyatda biliklərin rolunun artması informasiya mühitinin, həmçinin ayrıca şəxsiyyətin prinsipial cəhətdən yenilənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir (2, s.66).

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün informasiya texnologiyalarının gündəlik həyatımızda əhəmiyyətini dərk edərək, cəmiyyətin hər bir üzvünün bu prosesdə yaxından iştirak etməsi vacib şərtidir. Müasir dövrdə İKT şəxsiyyətin və cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmiş, onun əhatə dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, sosial-iqtisadi sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti, bütövlükdə insanların həyat, təfəkkür tərzini, normalarını və dəyərlərini əhatə etmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin qurulduğu ölkələrdə demokratik, humanist dəyərlər daha yüksək səviyyədə təmin olunur, insan hüquqları, söz azadlığı mühüm əhəmiyyətə malik olur. Belə ki, insanların informasiya azadlığı, onlara heç bir maneə olmadan lazım olan informasiyalara çıxış təmin olunur, digər tərəfdən düşüncələrini çox asanlıqla ictimailəşdirmək və başqaları ilə bölüşmək imkanı verir. Yeni yaranan hər bir texniki vasitə və ya informasiya resursları insanların informasiyaya olan tələbatlarını ödəmək üçün kifayət qədər imkanlar yaratmaqla yanaşı, onların həyat tərzinə, kommunikativ fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərir. İnformasiya fəaliyyətinin inkişafının ən yüksək səviyyəsi informasiyalaşdırma prosesidir. Bununla bərabər, onu da nəzərə

almaq lazımdır ki, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülü həm bəyənilir, həm də humanist orientasiyalı bəzi filosoflar tərəfindən şübhə ilə qarşılır. Sonuncular texnoloji determinizmin əleyhinə çıxır və hesab edirlər ki, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması böyüməkdə olan nəslin səhhətinə neqativ təsir göstərə bilər. Şübhəsiz, həmin müəlliflərin dediklərində müəyyən həqiqət vardır. Kommunikativ fəaliyyətin yeni vasitələri bir tərəfdən şəxsiyyətin yaradıcılıq qabiliyyətini artırır, onun dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərini və dəyərlərini mənimsəmək imkanını genişləndirir, cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edir, digər tərəfdən böyüməkdə olan nəslin səhhətinə neqativ təsir göstərir və sonuncunun virtual aləmdə özgələşməsinə səbəb olur. Bunun informasiya texnologiyalarından istifadə olunması təcrübəsi də təsdiq edir. Lakin İKT-nin təşəkkülü və inkişafı obyektiv, qarşısızalmaz prosesdir. Söhbət yalnız onun neqativ tərəflərinin qarşısının alınmasından gedə bilər. Başqa sözlə deyilsə, informasiya fəaliyyəti informasiya təhlükəsizlik sistemi ilə qorunmalıdır. Çünki informasiya cəmiyyətinin məziyyətləri ilə yanaşı, təhlükəli meyilləri də vardır. Belə ki, insanların həyat və fəaliyyətinin get-gedə elektron mühitdə, virtual məkanda mövcud olan informasiya resurslarından asılılıq dərəcəsi artmağa başlayır, bu isə bir sıra çətin problemlər yaradır. Buna görə də informasiya cəmiyyətinin dayanıqlı, təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etmək üçün informasiya təhlükəsizliyi ilə yanaşı, bir çox müvafiq məsələlər qloballaşan və virtuallaşan dünyanın qarşısında duran ən aktual problemdir. Bunları aşağıdakı kimi vermək olar: şəxsiyyətə və cəmiyyətə KİV-in təsiri artır, informasiya texnologiyaları bəzi hallarda təşkilatların və insanların şəxsi həyatına dağıdıcı təsir edir, informasiya bolluğunda daha dəqiq və keyfiyyətli informasiyanın seçim çətinliyi yaranır, insanların böyük əksəriyyətinin yeni şəraitə uyğunlaşmasına əngəl törədir.

“Kommunikasiya” termini informasiya və əlaqələr nəzəriyyəsindən götürülmüşdür. Elmi termin kimi “kommunikasiya” dedikdə, əvvəlcə sadə mübadiləni, informasiyanı və yaxud məlumatın ötürülməsini başa düşürlər. Qərb sosial psixologiyasının integrasiya istiqaməti çərçivəsində “kommunikasiya” termininə başqa məna verildi. Belə ki, kommunikasiya təkcə informasiyanın bir şəxsdən başqa şəxsə ötürülməsi deyil, həm də bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olan insanların davranışı kimi şərh edilir. “Kommunikasiya” termini altında sözün geniş mənasında insanlar arasındakı hər cür əlaqəni, sosial qarşılıqlı təsirin bütün mövcud üsullarını başa düşürlər. Belə götürdükdə, kommunikasiya anlayışı ünsiyyət anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. Ünsiyyət insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirin yalnız bilavasitə formalarını ifadə edəcəkdir. Kommunikasiya isə istiqamətlənmiş əlaqədir, yəni siqnalların ötürülməsini ifadə edən əlaqədir. Dünyada hər şey qarşılıqlı əlaqə və təsirdədir. Kommunikasiya isə ümumi əlaqələrin ən mürəkkəb məzmunu malik olan növlərindən biridir. Kommunikasiya idarə olunan sistemlərdə mövcuddur (məsələn, cəmiyyətdə, insan orqanizmində). Hər bir kommunikasiya müzakirə, dialoq, diskussiya nəticəsində konsensus, qarşılıqlı anlayış, həmrəylik, razılaşmanın fəaliyyəti və ünsiyyəti, onlar arasında əlaqələr, qarşılıqlı asılılıq yaradılmadan mümkün deyildir. İnsanların qarşılıqlı təsirinin və ünsiyyətinin spesifik forması kommunikasiyadır. Sosial qarşılıqlı təsir insanlar arasında və onların mənsub olduqları qruplar, birliklər arasında əlaqələrin yaranmasının çıxış şərtidir. Məhz buna görə də sosial qarşılıqlı təsir sosial kommunikasiyanın forması sayılır. Bu forma çərçivəsində partnyorların hər birinin davranışı reallaşır, hər bir partnyorun hərəkəti digər partnyorun hərəkəti ilə əlaqələndirilir, onlar arasında razılaşmanın və ya həmrəylinin dərəcəsi müəyyən edilir. Sosial kommunikasiya prosesində insanlar qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə bu prosesin qarşılıqlı təsir kateqoriyası ilə əlaqəsini ən ümumi şəkildə aydınlaşdırmaq zəruridir. Elmi ədəbiyyatda sosial qarşılıqlı təsirin məzmunu aydınlaşdırılarkən göstərilir ki, hər bir maddi sistemin qarşılıqlı təsiri həmişə maddə, enerji, informasiya mübadiləsindən ibarətdir. Sosial qarşılıqlı təsirdə yuxarıda göstərilən elementlər, sanki bərtərəf olunmuş şəkildə iştirak edirlər, lakin onlara müncər olunmurlar. Sosial qarşılıqlı təsirin spesifik məzmunu fəaliyyət mübadiləsindən ibarətdir. Sosial əlaqələrin əsasında əmək fəaliyyəti durur. Kommunikasiya insanlar arasındakı sosial qarşılıqlı təsirin əsas formasıdır. Qarşılıqlı informasiya mübadiləsi sosial kommunikasiyaların konkret formaları vasitəsilə reallaşa bilər (5, s.17).

Kommunikativ fəaliyyət insan şüurunda konkret obyektin aktuallaşması sayəsində yaranır. Həmin konkret obyekt də öz növbəsində kommunikatativ tələbatı ödəməyə qadir olmalıdır və bununla da, kommunikatativ məqsədə çevrilməlidir. Zənnimcə, kommunikasiyanı informasiya mübadiləsi kimi

hadisələrin kommunikativ funksiyasından fərqləndirmək lazımdır. Sonuncu əlaqələrin qarşılıqlı təsirinin konkret üsuludur. Məsələn, ideologiyanın kommunikativ funksiyası cəmiyyətdə qəbul olunmuş dəyərlərə, sosial-normalara müvafiq olaraq fəaliyyətin dəyər orientasiyasını müəyyən edir və şəxsiyyət birlikləri arasındakı ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Kommunikasiya tələbatına ictimai fəaliyyətin xüsusi, spesifik növü-kommunikativ fəaliyyət müvafiq gəlir. Kommunikasiya tələbatı subyektlərin maddi və mənəvi istehsal prosesində fəaliyyət mübadiləsinin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan qarşılıqlı təsir ilə şərtlənir.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, kommunikasiya bütün ictimai hadisələrə nüfuz edir və şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyəti olmadan ictimai fəaliyyətin heç bir növü həyata keçirilə bilməz. O, insan fəaliyyətinin digər növlərindən fərqlənir. Belə ki, kommunikativ fəaliyyətdən başqa insan fəaliyyətinin bütün digər növləri müəyyən maddi və mənəvi məhsullar yaradır. Kommunikativ fəaliyyətin nəticələri isə informasiyadır və bu informasiya yalnız potensial şəkildə sonradan maddi və mənəvi məhsullara çevrilə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, aşağıdakı diqqəti cəlb edən fikir ilə tam razılaşmaq olmaz: "... Kommunikasiya əlaqələrinin özü mühüm fəaliyyət növünə və sosial reallığın dəyişdirilməsi formasına çevrilməkdədir" (1, s.198).

Yeri gəlmişkən kommunikasiya fəaliyyətini şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Kommunikasiya fəaliyyəti informasiya texnologiyaları və kompüter proqramları ilə müəyyən olunur. Kommunikativ fəaliyyət isə çoxplanlı prosesdir və şəxsiyyətin əlaqələrinin müəyyən edilməsi və inkişafının nəticəsidir. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyəti onun idrakı fəallığının, özünü reallaşdırmaq qabiliyyətinin və rəqabət aparmaq bacarığının mühüm amilidir. O, ünsiyyət və canlı informasiya mübadiləsinin, qarşılıqlı təsir strategiyasının işlənilməsi, hazırlanmasını, məqsədyönlü planların reallaşmasında ortaya çıxan konfliktlərin aradan qaldırılmasını və həyatda davranışın nəticələrinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin spesifik əlamətləri aşağıdakılardır: kommunikativ fəaliyyət cəmiyyətin müxtəlif elementləri arasında sosial əlaqələrin yaradılmasıdır; şəxsiyyət və cəmiyyətin fəaliyyətinin bütün növlərinin infrastrukturudur; bütövlükdə ictimai fəaliyyətin səmərəliliyinin şərtidir; insanın bütün sosial fəaliyyətinin mövcudluq üsuludur; insanların qarşılıqlı əlaqələrinin, ictimai münasibətlərinin mexanizmidir.

Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin əsasında onun maddi və mənəvi tələbatları durur, motivi rolunda isə sosial ustanovkaları, əqidəsi, mənafeyi, idealları, arzu və emosiyaları çıxış edə bilər. Biz kommunikativ fəaliyyətin motivi anlayışı altında kommunikativ məqsəd seçimini, insanı fəaliyyətə sövq edən amilləri başa düşürük. Kommunikativ fəaliyyətin motivinin formalaşmasında mənafe xüsusi rol oynayır. İnsanın mənafeyi ilə onun idealları ayrılmaz vəhdətdədir. İdeal elə bir obrazdır ki, burada şəxsiyyətin, sosial qrupların mənafe və səyləri, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və ictimai təsir haqqında təsəvvürləri ifadə olunur.

Kommunikativ fəaliyyətin strukturunda, hər şeydən əvvəl onun subyekt və obyektini fərqləndirirlər. Kommunikativ fəaliyyətin subyekt qismində şəxsiyyət, kiçik qruplar və ilkin kollektivlər çıxış edir. Bunu kommunikativ fəaliyyətdə mikrosəviyyə hesab edirlər. Bununla bərabər, kommunikativ fəaliyyətin subyekt rolunda sosial institutlar, insanların birlikləri, dövlət və onun təşkilatları da çıxış edə bilər. Bütövlükdə bəşəriyyətdə kommunikativ fəaliyyətin subyekt ola bilər və bu, kommunikativ fəaliyyətin mikrosəviyyəsidir.

Kommunikativ fəaliyyətin obyekt - insan fəaliyyətinin bütün digər növləridir (iqtisadi, siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini və s.). Kommunikativ fəaliyyətin strukturuna onun qarşısında duran məqsədi, vasitələri və nəticələri də daxildir. Məqsəd kommunikativ fəaliyyətin funksiyalarında reallaşır. Kommunikativ fəaliyyətin əsas funksiyaları aşağıdakılardır: idrakı, adaptasiyaedici, dəyişdirici və sosial tələbatları ödəmək funksiyası. Bu funksiyalar birbaşa və yaxud dolay yolla cəmiyyətin bütövlüyünü təmin etməyə yönəlir.

Kommunikativ fəaliyyətin nəticələri çox əhatəlidir. Bu, öz ifadəsini ilk növbədə solumun integrasiyasında, ictimai fəaliyyətin tənzimlənməsində, maddi və mənəvi mədəniyyətin sosial varisliyində, ictimai şüur formalarında tapır. Şəxsiyyətdə mənalı inkişafın mahiyyət və keyfiyyətini insanın dünya ilə qarşılıqlı təsirdə olması və eyni zamanda sonuncunun dəyişdirilməsi nisbətində

dəyərləndirmək lazımdır. İnsanın dünyaya münasibəti onun xüsusi subyektiv səciyyəsidir.

Münasibət şəxsiyyətin mənalı inkişafının əsas vahidi kimi götürülə bilər. İnsan şəxsiyyətdir. Bu o deməkdir ki, o, ətraf aləmə münasibətini şüurlu surətdə müəyyən edir. Münasibət şəxsiyyətin mənalı inkişafın aparıcı, ən mühüm və integrativ göstəricisi hesab etmək olar. Şəxsiyyətin özünü isə dünyaya münasibətin məcmusu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Deməli, kommunikativ fəaliyyətdə öyrənilən hər bir situasiya yeni biliklərə yiyələnmək tələbatı doğurur. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kommunikativ fəaliyyətdə, ünsiyyətdə, dialoqda şəxsiyyət subyekt qismində deyil, daha çox partnyor, iştirakçı, əməkdaş kimi çıxış edir. Çünki ayrıca şəxsiyyət ünsiyyətdə subyekt olanda, ünsiyyət ona xas olan xüsusiyyəti itirir. Beləliklə, kommunikativ fəaliyyət ünsiyyətin spesifik mədəni formasıdır, simvollar vasitəsilə şəxsiyyətlərarası canlı informasiya mübadiləsini həyata keçirir. Bu prosesdə informasiya məqsədyönlü şəkildə ötürülür. İnsanlar arasındakı qarşılıqlı təsir isə müəyyən dəyərlərə, sosial normalara müvafiq olaraq həyata keçirilir. Kommunikativ fəaliyyət şəxsiyyətin kommunikativ potensialının, qabiliyyətinin təşəkkülü və formalaşmasının ilkin şərtidir, onun informasiya və kommunikasiya hüquqlarının məcmusudur. O, dəyər ümumiliyi yaradır və insanlar arasındakı informasiya münasibətlərini tənzimləyir. Kommunikativ fəaliyyət heç bir məhsul yaratmır, yalnız insan fəaliyyətinin digər növlərinə xidmət edir, sonuncuların effektivliyini artırır. O, yaradıcı fəaliyyətin metod və vasitələri əsasında yeni biliklərin, informasiyanın istehsalı və mənimsənilməsi prosesidir. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətdə iştirakı onun digər insanlara əməkdaşlığa qovuşması deməkdir. O, bu yolla sosial qruplara, ilkin kollektivlərə daxil olur və birgə əməkdaşlığın real iştirakçısına çevrilir. Əmək prosesinin səmərəliliyi kommunikativ fəaliyyətin düzgün təşkilindən, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin işlək mexanizmindən, partnyorla bərabərhüquqlu əməkdaşlıq və dialoqdan asılıdır. Dialoq kommunikativ tələbatın reallaşması üsulu və həmin tələbatın ifadə formasıdır, müsahibi dinləmək mədəniyyətidir. Kommunikativ fəaliyyət hər cür birgə fəaliyyətin ən mühüm şərtlərindən biridir.

Kommunikasiyanın təbiəti prinsip etibarilə dialoq olan kommunikativ tələbatdan irəli gəlir. Sosial kommunikasiyanın başlıca və sistem yaradıcı struktur komponentləri insan və onun daxil olduğu informasiya münasibətləri sistemidir. Bizim yaşadığımız və fəaliyyət göstərdiyimiz dünya informasiya münasibətləri dünyasıdır. Bu müddəanı maddi əşya və hadisələrin hər hansı informasiya ilə əvəz olunması kimi başa düşmək lazım deyil. Dünyanın (təbiətin) informasiya xarakteri daşması insanın mövcudluğunun və inkişafının müqəddəm şərtidir.

Müasir sivilizasiyanın inkişafının hazırkı mərhələsinin ən mühüm xüsusiyyəti kommunikativ əlaqələrin artması və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin geniş vüsət alması ilə səciyyələnir. İnformasiya texnologiyalarının şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin bütün sferalarına nüfuz etməsi, bir tərəfdən sosial və mədəni həyatın ənənəvi formalarını köklü surətdə dəyişdirir, digər tərəfdən bəşər tarixində analoqu olmayan yeni sosial və mədəni formalar yaradır, cəmiyyətin dəyərlər sistemində çevriliş edir. Kompüter texnikasının yeni nəsli, proqramlaşdırmanın yeni prinsipləri müasir şəxsiyyətə nəinki virtual aləm yaratmağa, həm də sonuncuda özünün həyati planlarını, proqramlarını reallaşdırması, kommunikativ tələbatını ödəməsi üçün əlverişli imkan yaradır. Bununla yanaşı, virtual reallığı yalnız kompüter texnologiyalarına münəcər etmək məqbul sayıla bilməz. Sosial kommunikasiyanın strukturunda yeni (qeyri-ənənəvi) kommunikasiyanın, yəni virtual reallığın əhəmiyyəti artır. Adi subyekt-obyekt kommunikasiyası subyekt virtual aləm tərəfindən sıxışdırıb çıxarır. Burada virtual reallıq kommunikasiya prosesinin fəal iştirakçısı kimi başqasının funksiyasını yerinə yetirir. Virtual reallıq fəlsəfi problem kimi ən azı üç dünyanın münasibətini xarakterizə edir: insanın düşdüyü dünya, onun gördüyü dünya və ondan kənarda mövcud olan obyektiv dünya (3, s.166-179).

İnformasiya texnologiyaları inqilabı şəraitində müasir şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin rolunun dəyişməsi probleminin araşdırılması sübut edir ki, indiki dəyər imperativlərinin xarakteri, məzmunu və mahiyyəti olduqca dərin, mürəkkəb, rəngarəng və ziddiyyətli. Xüsusən dəyərlər sisteminin ikiləşməsi, yəni dünyəvi və virtual dəyərlər sisteminə bölünməsi məxsusi diqqət tələb edir. N.N.Moiseyevin belə bir fikri ilə tamamilə razılaşmaq lazımdır ki, bu problemin həllinə bütün planetin intellektual gücünün cəlb olunması zəruridir. Bununla yanaşı, sözügedən dəyərlərin formalaşmasında bütün informasiya vasitələri humanitar rol oynamalıdır (4, s.112).

ƏDƏBİYYAT

1. Qılıçov İ.S. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi. Bakı: 2005, 370 s.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., Владос, 1994, 336 с.
3. Лазаревич А.А. Глобальное коммуникационное общество. Минск, «Беларусская наука», 2008, 350 с.
4. Моисеев Н.Н. Компьютеризация, её социальные последствия. «Вопросы философии», 1987, №9, с.107-115.
5. Уханов В.А. Информационная деятельность человека. Хабаровск, Изд-во ХГТУ, 1996, 148 с.

SUMMARY

Konul Salmanova

PLACE OF PERSONALITY IN COMMUNICATIVE
ACTIVITY THE ROLES HE HAS ENJOYED

In the article, it is mentioned that the communicative activity of the personality depends on his social activity, communicative potential and the choice of informative values.

The article also mentions that communicative activity is a specific cultural form of communication, it implements interpersonal live information exchange through symbols. In this process, information is transmitted purposefully. The interaction between people is carried out according to certain values and social norms. Communicative activity is a prerequisite for the organization and formation of the communicative potential and ability of the personality, it is a set of his information and communication rights. It creates a commonality of values and regulates informational relations between people. Communicative activity does not create any product, it only serves other types of human activity, increasing the efficiency of the latter. It is the process of production and assimilation of new knowledge and information based on methods and means of creative activity.

Key words: communication, personality, education, innovation, computer

РЕЗЮМЕ

Конул Салманова

МЕСТО ЛИЧНОСТИ В КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
РОЛЬ, КОТОРАЯ ОН НАСЛАЖДАЛСЯ

В статье отмечается, что коммуникативная активность личности зависит от ее социальной активности, коммуникативного потенциала и выбора познавательных ценностей.

В статье также упоминается, что коммуникативная деятельность является специфической культурной формой общения, она осуществляет межличностный живой обмен информацией посредством символов. В этом процессе информация передается целенаправленно. Взаимодействие между людьми осуществляется согласно определенным ценностям и социальным нормам. Коммуникативная деятельность является предпосылкой организации и формирования коммуникативного потенциала и способностей личности, она представляет собой совокупность его информационных и коммуникативных прав. Оно создает общность ценностей и регулирует информационные отношения между людьми. Коммуникативная деятельность не создает никакого продукта, она лишь обслуживает другие виды деятельности человека, повышая эффективность последней. Это процесс производства и усвоения новых знаний и информации, основанный на методах и средствах творческой деятельности.

Ключевые слова: общение, личность, образование, инновации, компьютер

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.67

QARA QARAYEVİN BALET MUSIQISI

Məqalədə Qara Qarayevin balet yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Q. Qarayev Azərbaycan musiqisinin korifeylərindən olaraq, balet musiqisində yeni stil yaratmışdır. Onun Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması əsasında yazdığı baleti, Amerika zəncilərinin azadlığı mübarizəsini əks etdirir. “İldırımli yollarla” baleti haqqında ətraflı yazılmışdır.

“Yeddi gözəl” baletində Şərq musiqisini çox gözəl musiqi elementləri ilə melizmlərlə zənginləşdirmiş, ecəzkar musiqi intonasiyası yaratmışdır.

“İldırımli yollarla” baletində isə tamamilə əksinə olaraq, zəncilərin azadlığı uğrunda olan mübarizəsini musiqi dili ilə yaratmışdır.

Açar sözlər: balet, musiqi, baletin hissələri, musiqili təsvir

Qara Qarayevin baletləri həqiqi insanpərvərlik ruhu ilə doludur. İncə, lirik hisslərlə yazıb yaradan mütəfəkkir sənətkar heyranedici ustalıqla öz qəhrəmanlarının daxili aləminə nüfuz edir. İstər “Yeddi gözəl”, istərsə də “İldırımli yollarla” baletində lirik və ictimai hadisələrin dinamik surətdə qarşılıqlı əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Qəhrəmanların taleyi, xalqın taleyi ilə ayrılmaz şəkildə tərənnüm edilir. Qara Qarayevin baletləri Azərbaycan balet sənətinin inkişafında əhəmiyyətli və keyfiyyət etibarı ilə yeni sayılır. Bəstəkar öz əsərlərində realist musiqili xoreoqrafik dram yaratmışdır.

Qara Qarayevin baletləri, rus klassik balet sənətinin, P.Çaykovskinin ən gözəl ənənələrini, davam və inkişaf etdirir.

S.Prokofyevin estetikası, yaradıcılıq prinsipləri və üsulları Qara Qarayevin yaradıcılıq axtarışlarına yaxındır. Bu ənənələr, Qara Qarayevin musiqisində öz dərin, təsirli ifadəsini tapmışdır. Qara Qarayevin yaradıcılığı Azərbaycan xalq musiqisinə bu və digər dərəcədə bağlı parlaq milli xüsusiyyətlərə malik olan bir yaradıcılıqdır.

Qara Qarayevin baletləri dərin teatrılığı və simfonizmi ilə fərqlənir. Bu sahədə bəstəkarın iki baleti var. Bunlardan birincisi “Yeddi gözəl”dir.

Qarayev “Yeddi gözəl” baletində klassik irsə müraciət etmişdir. O, keçmiş və qədim bir əfsanə vasitəsi ilə öz xalqının gözəl mənəvi xüsusiyyətlərinin və azad surətdə sevib-sevilmək arzularını tərənnüm etmişdir. Libretto müəllifləri S.Hidayətzadə, Sabit Rəhman və Yuri Slonimski ilə yaradıcılıq əməkdaşlığı nəticəsində bu əsər meydana gəlmişdir. Bu baleti yaratmaq fikri Qara Qarayevə Azərbaycanın görkəmli teatr xadimi, istedadlı rejissor İ.Hidayətzadə məsləhət görmüşdür. İ.Hidayətzadə dramaturq Sabit Rəhmanla birlikdə baletin librettosunun ilk variantını yazıb hazırlamışdır.

İnsan, xalq taleyi bu əsərdə cərəyan edən səhnə hadisələrində əsas qoyulmuşdur. Beləliklə, Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının süjeti nağıl və əfsanə kimi deyil, ictimai dram kimi izah olunur. Ayşənin obrazında gözəl Şirinin ağıllı və qoçaq, Mənzərin obrazında isə Fərhadın qorxmazlıq və igidlik kimi xüsusiyyətləri təəcəssüm olunmuşdur. Əsərin əsas istiqamətverici əsas süjet xətti – xalq və hökmdardır. Baletin baş qəhrəmanı isə xalqdır. Xalq hökmdara inam və etimad bəsləməkdən uzaqlaşır, şübhələrə düşür, ümitsizliyə qapılır. Xalqın ən yaxşı nümayəndəsi olan Aişə, ürək bağladığı xalq qarşısında öz borcunu sədaqətlə yerinə yetirən, ədalətli bir hakim kimi görməyi

arzulayır. Baletin başqa bir dramatik xətti də Aişə və Bəhrəmin sevgi mövzudur.

Aişənin məhəbbəti yüksək mənəvi-əxlaqi ideyanı ifadə etsə də, Bəhrəm Aişəyə haramzadə gözəli kimi baxır. Gənc şahın təsəvvürlərini dumanlaşdıran yeddi gözəl isə boş xəyalları canlandırır.

Baletdə “Yeddi Gözəl”in rolu Nizami poeması ilə müqayisədə çox qısaldılmışdır. Onların musiqi təsviri “Yeddi Gözəl” portret suitasında verilir. Burada, bir-birinin ardınca gələn və kəskin təzad təşkil edən “Yeddi Gözəl”in – Hind, Bizans, Xarəzm, Slavyan, Məğrib, Çin, İran musiqi xarakteristikası səslənir və onların hər biri milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Belə ki, əsərdə bəstəkar böyük ustalıqla hər bir gözəlin portreti üçün bu gözəlin mənsub olduğu xalqın musiqi dilinə xas melodik ifadələr, intonasiyalar, ritm axtarıb tapmışdır. Yeddi gözəlin hamısını birləşdirən ümumi rəqs də parlaq vals ilə bitir. Rəqs suitaları bir çox baletlərdən fərqli olaraq əyləndirici yox, hadisələrlə zəngin xarakter daşıyır.

Bu baletdə bəstəkar demək olar ki, bəstəkar musiqi folklorundan istifadə etməmişdir. Lakin xalqın mahnı və sənəti, aşırıq yaradıcılığı, muğam ənənələri, Azərbaycan xalq musiqisinin intonasiyalı ritmik quruluşu baletin bütün partiturasından duyulur.

D.Şostakoviç yazmışdır: “Yeddi gözəl” musiqisi böyük məstaba, geniş nəfəsə malik olan həqiqi simfonik musiqidir. “Yeddi gözəl” baletin ilk tamaşası 1952-ci il noyabrın 6-da Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan opera və balet teatrında qoyulmuşdur.

Q.Qarayevin ikinci baleti “İldırım yollarla” baletidir. 1958-ci ildə yanvarın 4-də Leninqrad Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnəsində Q.Qarayevin “İldırım yollarla” baletin ilk tamaşası göstərilmişdir. “İldırım yollarla” baleti müasir dövrümüzün ən aktual mövzusunda yazılmışdır. Cənubi Afrika yazıçısı Pitrabrams yazdığı romanın böyük müvəffəqiyyəti təkcə onun yüksək bədii keyfiyyəti ilə deyil, həm də müasir dövrümüzün ən mühüm problemlərinin müstəmləkəçilərinin zülmünə və köləliyə qarşı mübarizə problemlərinin irəli sürülməsi ilə izah olunur. Romansın süjeti bir o qədər də mürəkkəb deyildir. Baletin librettosunu məşhur balet nəzəriyyəçisi, tarixçisi və dramaturqu Yuri Slonimski yazmışdır. Müəllif əsərin əsas ideyasını götürüb saxlamış, məzmunu yığcamlaşdırmış, orada təsvir olunan adamlardan bəzisini ixtisara salmış, baletin tamaşasının tələblərinə uyğun gələn yeni epizodlar əlavə etmişdir.

“İldırım yollarla” baleti 3 pərdədən ibarətdir. Birinci və ikinci hissələr “Evdə” və “Məhəbbət”, 3-cü hissə romanda “Nifrət”, baletdə isə “Mübarizə” adlandırılmışdır.

Müasir müstəmləkə ölkəsində məhəbbət uğrunda mübarizə, həyatın öz uğrunda mübarizəsidir. İki sevnə qəlbin cəsur, görünməmiş hərəkəti həyatda hökm sürən haqsızlıqlara, mövhumat və cəhalətə qarşı çağırışa çevrilir. Lenin ilə Sarrinin məhəbbəti şəxsi konflikt çərçivəsindən çıxır, irqi ali seçkilikdə, müstəmləkə siyasəti ilə mübarizə mövzusunə çevrilir.

Baletdə daha bir xəttə köləlik zəncirini qıran və azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxan Afrika xalqlarının birliyi də düşündürülür. Bu olduqca qabarıq şəkildə verilmişdir. Romandakı mübarizə xətti əsər qəhrəmanlarından birinin sözlərində düzgün ifadə olunur. Bizim borcumuz xalqımızın həyatı uğrunda mübarizə aparmaqdır. Qara Qarayevin baletində bu mövzu məhz istiqamətverici yer tutur.

Baletin musiqi dramaturgiyasında iki bir-birinə əks aləm durur. Bunlardan biri bütün hadisələrdə iştirak edən müsbət obrazlar, digəri isə ona qarşı görülmüş mənfi obrazlardır. Xalqın kollektiv obrazı ilə yanaşı, onun ayrı-ayrı nümayəndələri namuslu, igid Mako, Leninin anası Zizzi, məğrur Fanni və başqaları böyük məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir. Baletin hadisələri çoxplanlı şəkildə inkişaf edir.

Balet yalnız ona görə güvvətli deyildi ki, ona Afrika musiqi folklorunun intonasiyaları və ritmləri üzvü surətdə dəyişdirilib özgə şəkildə salınmışdır. Bu bütün əsər boyu hiss olunur.

Q.Qarayev yazmışdır: “Mən öz əsərimi öz zamanəməizə qiymətli hədiyyə olan görkəmli bəstəkarımız, S.Prokovyevin xatirəsinə ithaf edirəm”. Bu ithaf yalnız bəstəkarın Prokofyevə bəstələdiyi dərin hörmət və əlaməti yox, həm də Qarayevin yaradıcılıq prinsiplərinə, Prokofyev yaradıcılıq prinsiplərinin yaxınlığının sübutudur. Q.Qarayev Azərbaycanın həqiqi milli bəstəkarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Karaçiçeva L.- Kara Karaev: Liçnostğ.Sucdenie ob iskusstve-M. "Kompozitor", 1994. Str. 215
2. Karaçiçeva L.- Kara Karaev: Liçnostğ.Sucdenie ob iskusstve-M. "Kompozitor", 1994. Str.217

SUMMARY

Saida Mammadova

BALLET MUSIC OF KARA GARAYEV

The article provides extensive information about Gara Garayev's ballet work. G. Garayev, as one of the caliphs of Azerbaijani music, created a new style in ballet music. His ballet based on Nizami Ganjavi's poem "Seven Beauties" reflects the freedom struggle of American blacks. It is written in detail about the ballet by lightning.

In the "Seven Beauties" ballet, he enriched oriental music with beautiful musical elements and melismas, created wonderful musical intonation.

In the ballet "Lightning Roads", on the contrary, he created the struggle for the freedom of black people with musical language.

Key words: *ballet, music, ballet parts, musical description*

РЕЗЮМЕ

Саида Мамедова

БАЛЕТНАЯ МУЗЫКА КАРА ГАРАЕВА

В статье представлена обширная информация о балетном творчестве Кара Гараева. К.Гараев, как один из халифов азербайджанской музыки, создал новый стиль в балетной музыке. Его балет по поэме Низами Гянджеви «Семь красавиц» отражает борьбу за свободу американских чернокожих. Подробно написано о балете Молнией.

В балете «Семь красавиц» он обогатил восточную музыку прекрасными музыкальными элементами и мелизмами, создал чудесные музыкальные интонации.

В балете «Дороги молний», напротив, он создал борьбу за свободу чернокожего народа музыкальным языком.

Ключевые слова: *балет, музыка, балетные партии, музыкальное описание*

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Eldar qızı Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

SEVDA XƏLİLOVA

xelilovasevda8@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.70

ŞAĞİRDŁƏRİN SOSIAL-EMOSİONAL BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA MUSİQİNİN ROLU

Məqalədə şagirdlərin sosial-emosional bacarıqlarının musiqi vasitəsilə inkişaf etdirilməsindən danışılır. Əsas məqsəd sosial-emosional öyrənmə ilə musiqi təhsili arasındakı əlaqəni aşkar etməkdir. Sosial-emosional öyrənmə həyatın sosial və emosional tərəflərini araşdırır. Bu anlamaq və dərk etmək prosesidir. Sosial-emosional öyrənmənin elementləri özünüdərkətmə, özünüidarəetmə, sosial şüur, münasibət bacarıqları və məsuliyyətli qərar qəbul etməkdir. Məktəb mühitində sosial-emosional öyrənmə aşağıdakı bacarıqları ehtiva edir: 1. Effektiv ünsiyyət bacarıqları; 2. Qrup işində istəklə, fəal və birgə iştirak; 3. Emosiyaların, impulsların idarə edilməsi və onların müvafiq vasitələrlə ünsiyyəti; 4. Şəxslərarası münasibətlərin və fikir ayrılıqlarının zorakılıqsız, konstruktiv, dinc və düşünülmüş şəkildə həlli; 5. Güclü və düzgün şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə həyat yaşamaq; 6. Öyrənmənin öyrənilməsi və həyatın bütün sahələrini əks etdirən öyrənmə yanaşmasının gətirilməsi.

Musiqi təhsilində sosial-emosional öyrənmə bacarıqları fəaliyyətlər vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər. Sosial-emosional bacarıqlarla tədrisin effektivliyi arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Musiqi müəllimlərinin hazırlanmasında, onların sosial-emosional öyrənmə ilə bağlı bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək vacibdir.

Açar sözlər: sosial-emosional öyrənmə, musiqi təhsili, sosial intellekt, sosial-emosional səriştələr

Sosial və emosional öyrənmə həyatın sosial-emosional aspektlərini anlama və qavrama prosesidir. Bu öyrənmə prosesi aşağıdakılardan ibarətdir (6, s.141):

1. Həyatın sosial və emosional sahələrinin məlumatlarını oxumaq, deşifrə etmək və anlamaq;
2. Sosial həyatda rast gəlinən şəxsiyyətlərarası problemləri həll etmək üçün sosial və emosional sahələrə aid məlumatlardan istifadə etmək;
3. Həyatın sosial və emosional sahəsində yaradıcı öyrənən olmaq.

Sosial emosional öyrənmə emosional zəka, sosial intellekt və sosial-emosional səriştələri əhatə edir (4, s.23-34). İnsanların sosial bacarıqlar və emosiyaların idarə edilməsi bacarıqları üzrə səriştələri ilə bağlı aparılan ilk araşdırma Howard Gardner (1983) tərəfindən hazırlanmış, “Çoxlu zəkalar” modeli və bu modeldə “şəxslərarası intellekt” və “intrapersonal intellekt” ölçüləri hesab edilir. Şəxslərarası zəka digər insanları başa düşməyi və onlarla əməkdaşlıq etməyi, intrapersonal intellekt isə insanın özünü anlamasını və tanımasını vurğulayır (6, s.139; 10, s.73). Salovey və Mayer (1990) emosional intellekt anlayışını irəli sürmüşlər və bunu duyğuları düzgün qavramaq, qiymətləndirmək və ifadə etmək, düşünməyi asanlaşdırın, duyğuları və məlumatı dərk edən emosiyalar yaratmaq və onlara daxil olmaq bacarığı kimi izah etmişlər (8, s. 11). Emosiyalarla əlaqəli, emosional və intellektual inkişafa səbəb olan duyğuları idarə etmək (6, s.139), (8, s.15) emosional intellektin əsas amillərini aşağıdakı kimi sıralayır; vicdan, özünüidarəetmə, sosial vicdan və münasibətləri idarəetmə bacarıqları. P.Salovey və H.Gardner emosional intellekt bacarıqlarını aşağıdakı başlıqlar altında toplayırlar (8, s.73):

Öz-özünə vicdan: Özünü tanımaq - bir hissi tanıyan kimi - emosional zəkanın əsasları.

Duyğuları idarə etmək: Özünü sakitləşdirmək, sıx narahatlıqlardan qaçmaq bacarığı, bədbinlik və həssaslıqdan ibarətdir.

Özünü motivasiya etmək: Müəyyən məqsədə uyğun duyğuları toplamaq yolu ilə özünü motivasiya etmək, məhsuldarlıq və yaradıcılıq üçün emosional özünü idarə etmək lazımdır.

Başqalarının duyğularını tanımaq: İnsanlarla münasibətdə əsas bacarıq empatiyadır.

Münasibətləri idarə etmək: Başqalarında olan hissləri, münasibətləri idarə etmə bacarığıdır.

Emosional intellekt həyatın ilk illərində inkişaf etməyə başlayır. Bunun ilk əsaslarını valideyn və yaxın ailə mühitində erkən uşaqlıq dövrü qoyur. 10-18-ci ay arasındakı dövr emosional vicdanın formalaşması üçün kritikdir. Uşaq emosiyaların qəbul və rədd edilməsi şərtlərini valideynlərin duyğulara reaksiyası vasitəsilə tanıyır və öz duyğularını bilir. Beləliklə, duyğular uşağın yaxın ətrafı ilə ortaqlıq həyatında inkişaf etmək və sağlam zəmin əldə etmək imkanı tapır (5, s.8).

Emosional intellektə dair ilk fikirlərə sosial intellekt amilləri də daxildir. Şəxsi və sosial bacarıqlar arasında fərq qoyaraq, Qoleman sosial zəkani formalaşdırın elementləri iki kateqoriyada izah edir: Sosial şüur və sosial bacarıqlar. Müvafiq olaraq, sosial şüur aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir (7, s.108):

İlkin empatiya: digər insanların hisslərini bölüşmək və şifahi olmayan emosional işarələri oxumaq;

Uyğunlaşma: Dərin dinləmək, bir insana uyğunlaşmaq;

Empatik dəqiqlik: Başqa bir insanın fikirlərini, hisslərini və niyyətlərini başa düşmək;

Sosial idrak: Sosial dünyanın necə işlədiyini bilmək.

Sosial bacarıq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir (7, s.108):

Sinxroniya: şifahi olmayan səviyyədə hamar qarşılıqlı əlaqə;

Özünü təqdim etmək: özünü effektiv şəkildə təqdim etmək;

Təsir: Sosial qarşılıqlı təsirlərin nəticələrinə təsir etmək;

Narahatlıq: Digər insanların ehtiyaclarına diqqət yetirmək və bu ehtiyaclara uyğun hərəkət etmək.

Bir çox uşaq məktəbə ailəsində əldə etdiyi emosional və sosial bacarıqlar üzrə gəlir, bir çoxları isə özünü ifadə etmək, tələb və duyğuları ifadə etmək, sıx hisslərlə mübarizə aparmaq, qəzəbi idarə etmək, dinləmək, paylaşmaq və əməkdaşlıq etmək kimi bacarıqların olmamasıdır. Məktəbdə, ailədə əldə edilə bilməyən bu sosial bacarıqlar və emosiyaların idarə edilməsi bacarıqları şəxsiyyətlərarası münasibətlər və fikir ayrılıqları ilə nəticələnə bilər. Buna görə də məktəb mühitində sosial və emosional bacarıqların mənimsənilməsi vacibdir. Beləliklə, insan təhsilini başa vurduqdan sonra təkcə koqnitiv sahədə deyil, həm də insan münasibətlərinin əsasını təşkil edən sosial bacarıqlar və emosiyaların idarə edilməsi bacarıqları üzrə səriştələrə yiyələnmiş olacaq. Sosial həyatda təsirli, balanslı, dinc, xoşbəxt və ahəngdar yaşamaq üçün əsas şərtlərdən sayılan sosial və emosional bacarıqlara yiyələnmək lazımdır (4, s.142).

Elias, Arnold və Hussey (2003) emosional zəkani idrak fəaliyyətini fəaliyyətə və uğura çevirən sosial və emosional bacarıqlar sistemi kimi izah edir. Onlar emosional intellekt sahəsini məktəb mühitində emosional və sosial öyrənmə bacarıq sahəsi ilə əlaqələndirirlər. Sınıf və məktəb mühitində sosial və emosional səriştə sahəsinə aşağıdakı bacarıqlar daxildir (4, s.141).

- Effektiv ünsiyyət bacarıqları;

- Qrup fəaliyyətlərində istəkli, səmərəli və birgə iştirak;

- Emosiyaların və impulsların idarə edilməsi və onların müvafiq yollarla ötürülməsi;

- Şəxslərarası münasibətlərin və fikir ayrılıqlarının zorakılıq olmadan həlli, konstruktiv, dinc və düşüncəli yollar;

- Sağlam və düzgün şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə həyat yaşamaq;

- Həyatın hər sahəsində öyrənməyi bacarmaq və yanaşmaq.

Uşaqların və böyüklərin emosiyalarını başa düşmək və idarə etmək, müsbət məqsədlərə çatmaq üçün tələb olunan məlumat, bacarıq və münasibətlərin effektiv tətbiqi sosial və emosional öyrənmə proseslərindən ibarətdir. Digər insanların 80 emosiyasını və empatiyasını göstərin, müsbət əlaqələr qurun, qoruyun və məsuliyyətli qərarlar qəbul edin. Bu şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili bacarıqlar düşünülə və ölçülə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, bu bacarıqlara malik olan şagirdlər məktəb və şəxsi həyatlarında daha uğurlu olurlar (9, s.4). Sosial emosional öyrənmə bacarıqları tələbələrə akademik müvəffəqiyyət, öyrənmə prosesinin motivasiyası, məktəbə marağın artması, əməkdaşlıq prosesində fəal iştirak, sosial bacarıqların seçilməsində və problem həlləmə bacarıqlarının inkişafı baxımından çox təsirlidir (4). Effektiv sosial emosional öyrənmə proqramı məktəbəqədər dövrdə başlayır və orta məktəb təhsilinin sonuna qədər davam edir. CASEL koqnitiv, affektiv və davranış baxımından bir-biri ilə əlaqəli beş səriştə sahəsini müəyyən edir. Bu beş səlahiyyətin tərifləri aşağıdakılardır (9, s.9):

Özünü dərk etmə: insanın öz duyğu və düşüncələrini və onların davranışa təsirini dəqiq tanımaq

bacarığıdır. Bu, insanın güclü və məhdudiyyətlərini dəqiq qiymətləndirməyi və yaxşı əsaslandırılmış inam və nikbinlik hissini ehtiva edir.

Özünüidarəetmə: Müxtəlif vəziyyətlərdə insanın öz duyğularını, düşüncələrini və davranışlarını effektiv şəkildə tənzimləmək bacarığıdır. Buraya stresin idarə edilməsi, impuls nəzarəti, özünü motivasiya etmək, şəxsi və akademik məqsədlərə nail olmaq üçün işləmək daxildir.

Sosial şüur: Bu, müxtəlif mənşəli və mədəniyyətlərdən olan başqalarının perspektivini götürmək və onlarla empatiya qurmaq, davranış üçün sosial və etik normaları anlamaq, ailə, məktəb və icma resursunu tanımaq bacarığıdır.

Münasibət bacarıqları: Müxtəlif fərdlər və qruplarla sağlam ünsiyyət saxlamaq, təltifedici əlaqələr qurmaq bacarığıdır. Bura aydın ünsiyyət, aktiv dinləmə, əməkdaşlıq, yersiz sosial təzyiqə müqavimət göstərmək, konstruktiv danışıqlar aparmaq, lazım gəldikdə kömək axtarmaq və təklif etmək daxildir.

Məsuliyyətli qərar qəbul etmə: konstruktiv və qərar vermək bacarığıdır. Etik standartların, təhlükəsizlik problemlərinin, sosial normaların, müxtəlif hərəkətlərin nəticələrinin real qiymətləndirilməsinin, özünün və başqalarının rifahının nəzərə alınması əsasında şəxsi davranış və sosial qarşılıqlı fəaliyyətlə bağlı hörmətli seçimlər.

Məktəb mühitində şagirdlərin sosial və emosional öyrənmələrini inkişaf etdirmək üçün hər bir yaş qrupu üçün sosial və emosional proqram tərtib edilməlidir. Bu proqrama daxil ediləcək mövzular aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur (6, s.147):

Cədvəl. Sosial və Emosional Təlim Proqramının Mövzuları

Özünə hörmətin inkişafı	Öz səhvini tanımaq və qəbul etmək; Baxımlı olmaq; Özünü tənqid etmək; Özünə nəzarət; Tənqidi qəbul etmək.	Müsbət düşüncə; Müsbət özünü qavrayış; Özünü mükafatlandırmaq; Kompliment.
Emosiyaların idarə edilməsi bacarıqları	Duyğuları bilmək; Emosiyaların tanınması; Emosiyaların ifadəsi; Duyğuları idarə etmək; Başqalarının duyğularını başa düşmək.	Empatiya; Qorxu ilə mübarizə; Qəzəblə mübarizə.
Arzuolunmaz vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək bacarığı	İstehza ilə mübarizə; Narahatlıqla mübarizə; Qrupdan kənarlaşdırılmanın öhdəsindən gəlmək; Həmyaşıdların təzyiqi ilə mübarizə.	Utancverici vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək; Önyarğılardan xəbərdar olmaq; Uğursuzluğun öhdəsindən gəlmək.
Ünsiyyət bacarıqları	Şifahi olmayan ünsiyyət stimulyatorlarını başa düşmək; Mesajların göndərilməsi və başa düşülməsi.	I-dilindən səmərəli istifadə; Aktiv dinləmə.
Münaqişələrin həlli bacarıqları	Şifahi olmayan ünsiyyət stimulyatorlarını başa düşmək; Mesajların göndərilməsi və başa düşülməsi.	I-dilindən səmərəli istifadə; Aktiv dinləmə.
Dostluq əlaqələrinin inkişafı	Özünü və başqalarını tanımaq; Başqalarının müsbət, güclü və bacarıqlı tərəflərini tanımaq; Başqalarının hüquqlarına hörmət; Şəxsi dəyərlərə hörmət; Bədən dilinin ifadəsini başa düşmək.	Fərdi fərqləri qəbul etmək; İnterseksual fərqləri qəbul etmək; Kömək etmək və kömək istəmək.

Əlaqə qurmaq və saxlamaq bacarığı	Gizli saxlamaq; Salam; Müstəqil olmaq; Xeyr demək bacarığı; İcazə istəmək–üzr istəmək; Dostlara sahib olmaq bacarığı; Paylaşım–təşəkkür.	Fərqli cinsdən, mənşəyindən və dinindən olan insanlarla müsbət əlaqələr qurmaq və saxlamaq; Səbirli olmaq; Qrupa daxil olmaq.
Dinləmə və işləmə bacarığı	Dinləmə və anlama bacarıqları; Öyrənmə zamanı effektiv dinləmə; Diqqəti toplamaq və cəmləşdirmək; Vaxtdan səmərəli istifadə.	Məqsəd təyin etmək və plan qurmaq; Akademik problemləri həll etməyə hazır olmaq; Effektiv iş vərdisləri.
Karyera planlaması	Maraq və bacarıqların tanınması; Öyrənmə strategiyalarının tanınması; Qərarların qəbulu.	Dəyərlər və münasibətlər
Dəyərlər və münasibətlər	Əməkdaşlıq; Özünü qəbul etmə; Hörmət; Sevgi; Tolerantlıq; Yaradıcılıq; Məsuliyyət; Özünə hörmət; Dürüstlük; Özünü kifayət qədər hiss etmək.	İnkişaf etmək istəyi; Köməkçi olmaq; Mərhəmətli olmaq; Şəxslərarası münaqişələri konstruktiv həll etməyə hazır olmaq; Ədalətli olmaq; Dinc olmaq; Həssas olmaq.

Sosial emosional öyrənmə bütün emosional zəka, sosial intellekt və sosial-emosional səriştələri əhatə edir (Arslan/Akın, 2013, s.27). Musiqi təcrübələri emosiyaların dəqiq qavranılması, qiymətləndirilməsi və ifadəsi, ifadə və düşünməyi asanlaşdıran emosiyaların yaranması və onlara daxil olması, emosiyaların və duyğularla bağlı məlumatların başa düşülməsi, emosiyaların idarə edilməsi ilə bağlı bacarıqların əldə edilməsi yolu ilə emosional zəkayı inkişaf etdirir, emosional və intellektual inkişafa səbəb olur, bu təcrübələr empatiya, sosial idrak, sosial qarşılıqlı əlaqə, özünü təqdim etmə və narahatlıq bacarıqlarının əldə edilməsi yolu ilə sosial zəka inkişaf etdirir. Buna görə də musiqi təliminin sosial və emosional səriştələrə yiyələnməsində mühüm rolu var.

Sosial emosional öyrənmənin məqsədi sosial emosional səriştə və özünüdərketmə, özünüidarəetmə, sosial şüur, münasibətləri idarəetmə və məsuliyyətli qərar qəbuletmə mövzusunda təhlükəsizlik əldə etməkdir. Təlim prosesində musiqi və sosial emosional öyrənmə bir-birini tamamlayır. Kollektiv oyun və mahnı oxumaq, musiqi ilə bağlı duyğuları müəyyən etmək kimi fəaliyyətlər sosial emosional öyrənməyə müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. “Təhsil”. Bakı: 2014, 400 s.
2. Həmidova X. və b. İnkişafetdirici, dəstəkləyici və təhlükəsiz mühitin yaradılması (məktəbəqədər təhsil ixtisası üçün), dərs vəsaiti, ARTN, ARTİ, Aİ., Bakı: 2020.
3. Cavadov İ., Kazımova Ş. Öyrənmə fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılması. Bakı: 2020, 112 s.
4. Arslan S., & Akın A. Social emotional learning scale: The study of validity and reliability. Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2013, 25, 23-34.
5. Baltaş Z.. Duygusal zeka. İstanbul: Remzi. 2005 (6 baskı).
6. Tünnüklü A. (2004). Okullarda sosyal ve duygusal öğrenme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 2004, s.141.
7. Goleman D. Duygusal zeka: EQ neden IQ’dan önemlidir?. İstanbul: Varlık, 2012 (35 baskı).
8. Goleman D. Sosyal zeka: İnsan ilişkilerinin yeni bilimi (3. baskı). İstanbul: Varlık. 2007,(3 baskı).
9. CASEL (2013). Effective social and emotional learning programs (Preschool and elementary school edition). www.casel.org adresindən 13 dekabr 2013 tarixində qəbul edilmişdir.

10. Jacobi B.S. Opportunities for socioemotional learning in music classrooms. Music Educators Journal, 2012, 68-74.

SUMMARY

Sevda Khalilova

SOCIAL-EMOTIONAL SKILLS OF STUDENTS ROLE OF MUSIC IN DEVELOPMENT

The article talks about the development of social-emotional skills of students through music. The main goal is to reveal the relationship between social-emotional learning and music education. Social-emotional learning examines the social and emotional aspects of life. It is a process of understanding and understanding. Elements of social-emotional learning are self-awareness, self-management, social awareness, relational skills, and responsible decision-making. Social-emotional learning in the school environment includes the following skills: 1. Effective communication skills;

2. Willing, active and collaborative participation in group work; 3. Management of emotions, impulses and their communication with appropriate means; 4. Non-violent, constructive, peaceful and thoughtful resolution of interpersonal conflicts and disagreements; 5. Living life with strong and correct personality traits; 6. Learning to learn and bringing a reflective learning approach to all areas of life.

Social-emotional learning skills in musical education can be developed through activities. There is a significant relationship between social-emotional skills and the effectiveness of training. When preparing music teachers, it is important to develop their knowledge and skills related to social-emotional education.

Key words: social emotional learning, music education, social intelligence, social emotional competences

РЕЗЮМЕ

Севда Халилова

СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ НАВЫКИ СТУДЕНТОВ РОЛЬ МУЗЫКИ В РАЗВИТИИ

В статье говорится о развитии социально-эмоциональных навыков учащихся посредством музыки. Основная цель – раскрыть взаимосвязь социально-эмоционального обучения и музыкального образования. Социально-эмоциональное обучение исследует социальные и эмоциональные аспекты жизни. Это процесс понимания и понимания. Элементами социально-эмоционального обучения являются самосознание, самоконтроль, социальная осведомленность, навыки взаимоотношений и ответственное принятие решений. Социально-эмоциональное обучение в школьной среде включает в себя следующие навыки: 1. Навыки эффективного общения; 2. Желаемое, активное и совместное участие в групповой работе; 3. Управление эмоциями, импульсами и их передача соответствующими средствами; 4. Ненасильственное, конструктивное, мирное и продуманное разрешение межличностных конфликтов и разногласий; 5. Прожить жизнь с сильными и правильными качествами личности; 6. Учиться учиться и применять рефлексивный подход к обучению во всех сферах жизни.

Социально-эмоциональные навыки обучения в музыкальном образовании можно развивать посредством деятельности. Существует значительная взаимосвязь между социально-эмоциональными навыками и эффективностью обучения. При подготовке учителей музыки важно развивать их знания и навыки, связанные с социально-эмоциональным обучением.

Ключевые слова: социально-эмоциональное обучение, музыкальное образование, социальный интеллект, социально-эмоциональные компетенции

Мəqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsüinaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Eldar qızı Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

GÜNEL TALIBLI

talibligunel1992@icloud.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.75

DÜNYA MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Dünya musiqi mədəniyyəti rəngarəng mövzulu, orijinal dramaturgiyaya malik əsərlərlə zəngindir. İşlənən mövzu bəstəkarlar üçün əsl yaradıcılıq mənbəyi olmuş, onlar da bu mənbədən səmərəli şəkildə bəhrələnmişlər. Şərq mövzusu da bəstəkar təfəkkürünü şaxələndirən maraqlı mövzulardan biridir. Təsadüfi deyil ki, şərq mövzusu ilk dəfə “İntibah” dövrünün bəstəkarlarının yaradıcılığında özünü büruzə vermişdir. Şərq mövzusu bədii yaradıcılıqda oriyental xüsusiyyətlərin meydana gəlməsini şərtləndirən nadir yaradıcılıq mənbələrindən biridir. Təqdim olunan məqalədə dünya musiqi mədəniyyətində xüsusi rol oynamış, dahi bəstəkarların şərq mövzusunda yazılmış əsərlərindən bəhs edilir. Bu əsərlərin ideya məzmunu təhlil olunur. Müxtəlif bəstəkarların şərq mövzusunda yazılmış əsərlərində nümunələrə aid misallar gətirilir, ümumiyyətlə, şərq mövzusunun dünya musiqisində yeri və rolu müəyyən edilməyə çalışılır. Osmanlı imperiyası ilə Avropa arasında uzun illər inkişaf edən siyasi diplomatik münasibətlər, Avropa xalqının türklərlə və türk mədəniyyətilə tanış olmasına zəmin yaratdı. Belə ki, o dövrdə türklərlə əlaqələndirilən bir çox hadisələr etiket (dəb) halına gəlmişdi. Məqalədə eyni zamanda musiqi mədəniyyətində görkəmli bəstəkarların şərq mövzusunda əsər yazmaqlarının səbəbləri araşdırılır və onlar üçün bu mövzunun əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Avropa, musiqi, bəstəkar, əsər, klassik, alət, muğam

Dünya musiqi mədəniyyətinin bir qolunu təşkil edən Şərq musiqisi qədim və zəngin tarixə malikdir. Şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan musiqisi də həmçinin qədim köklərə malik olaraq, Avropa və digər xalqların musiqisindən öz monumentallığı ilə fərqlənir. Bu fərq dərin fəlsəfəsi, məzmunu, mahiyyəti və digər səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən muğamlarımızla izah olunur.

Zəngin şərq musiqisi bütün zamanlarda Avropa xalqlarının marağına səbəb olmuş, bəstəkar yaradıcılığında da öz ifadəsini tapmışdır. Rus bəstəkarlarından N.A.Rimski-Korsakovun “*Min bir gecə*” nağıllarının motivi əsasında yazdığı “*Şəhrizad*” simfonik süitəsi, M.İ.Qlinkanın “*Ruslan və Lüdmila*” operası, V.A.Motsartın “*A-dur sonatası*” və digər əsərlərdə Şərq və Azərbaycan xalq musiqisinin özünəməxsus intonasiyalarından istifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dahi alman bəstəkarı İ.S.Baxın “*d-moll Tokkata və fuqa*”-sı ilə Azərbaycan muğamlarından biri olan “*Bayatı-Şiraz*” arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə bənzərlik mövcuddur. Zənnimizcə, İ.S.Baxın yaradıcılığında muğam elementləri ilə oxşarlıq onun dini fəlsəfəsi ilə bağlı yarana bilər. Çünki Azərbaycan muğamları birbaşa ilahi qüvvə ilə bağlıdır.

İ.S.Baxın 1000-dən çox əsəri arasında dini mətnə yazılmış və xüsusi yer tutan “*Matfeyin əzabları*” əsəridir. İ.S.Bax aləmin sistemli quruluşunu dərk etmiş və bunu öz əsərində əks etdirmişdir. O, xristianlığın dini kitabı “*İncil*”də təsvir olunan bütün aləmi özü ilə əhatə etmək istəyib. Kosmoqonik etik ideyalar, xristianlıq, tarixi iztirablar, İsa peyğəmbərin zühuru və ölümü bu əsərdə əks olunub.

Məlum olduğu kimi, azan da muğam üzərində səslənir. Bu bənzərlik bəlkə də ondan irəli gəlir. İ.S.Baxın musiqisində bir nüansı da vurğulamaq yerinə düşərdi: məlumdur ki, muğam təksəsli olaraq hər cür ziddiyyətlərdən uzaqdır. İ.S.Baxın fuqalarında da mövzu bir səslə başlayır. Sonra ona iki, üç, hətta dördüncü səslər də qoşulur və əsər çarpazlıqlar, ziddiyyətlər ilə zənginləşir. Bu isə İ.S.Baxın

dünyaya fəlsəfi baxışından irəli gəlir. Bəlkə də bununla İ.S.Bax, təbii aləmdə, insan həyatında olan ziddiyyətləri göstərmək istəmişdir.

Musiqi əsərləri hər hansı bir lada əsaslanır, onun üzərində qurulur: major və ya minor, qədim ladlar (ionik, lidik, miksolidik və s.), Azərbaycan ladları (Rast, Bayatı-Şiraz, Segah və s.). Bu ladların hər birinin özünəxas səs düzüümü, bir-birindən fərqləndirən cəhətləri vardır.

İ.S.Baxın *“Tokkata və fuqa”* sının girişi *“Bayatı-Şiraz”* muğamının Bərdaşt hissəsi ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir (Bərdaşt *“Bayatı-Şiraz”* muğamının əvvəlində səslənən ritmik instrumental müqəddimədir. Bərdaşt ifa ediləcək muğamın əhval-ruhiyyəsini əvvəlcədən dinləyicilərə çatdırır).

Dahi Vyana klassiki V.A.Motsartın musiqisində şərq-türk musiqisinə münasibət, tamamilə fərqli istiqamətdə özünü hiss etdirir. V.A.Motsartın 1782-ci ildə Vyanada bəstələdiyi *“Hərəmxanadan qız qaçırma”* operasında, Osmanlı ordularının uzun illər Avropa yürüşlərində səslənən *“Mehtər marşı”*lərinin tanış mövzuları səslənir. Operanın Uvertürasında və xorlarında türk musiqisinin sədaları daha çox hiss olunur.

100 illər ərzində Avropada fırtına kimi əsən “osmanlı küləyi” tərsinə dönməyə başlamışdı. 1699-cu ildə imzalanan *“Karlofça”* müqaviləsindən sonra da Osmanlı imperatorluğu Avropadan geriyyə çəkilməyə başladı.

Osmanlı imperiyası ilə Avropa arasında uzun illər inkişaf edən siyasi diplomatik münasibətlər Avropa xalqının türklərlə və türk mədəniyyətilə tanış olmasına zəmin yaratdı. Belə ki, o dövrdə türklərlə əlaqələndirilən bir çox hadisələr etiket (dəb) halına gəlmişdi. Türk paltarları, türk yeməkləri, əsasən, türk musiqisi yayılaraq Avropanın mədəni inkişafında xüsusi rol oynayırdı. O dövrdə Osmanlı imperiyasının mədəni təsiri bütün Qərbi Avropada özünü hiss etdirirdi. Rəssamlar Osmanlı paltarlarını öz əsərində əks etdirirdi. Hətta kraliça Mariya Tereza türk paltarında rəsm əsərləri çəkirdi.

Musiqidə isə türk alətləri olaraq tanınan zillər, teflər və davullar istifadə olunurdu. O dövrdə bəstələnən bir çox əsərlərdə *“Mehtəran”* mehlərini və türk melodialarını eşitmək mümkün idi. Əsas məsələ isə Motsartın *“Türk marşı”* bəstəsinin ideya mənbəyinin birbaşa Osmanlı ordusunun istifadə etdiyi *“Mehtər marşı”*ləri olması idi. *“Mehtər marşı”*ləri Osmanlı imperatorluğunun səfərə çıxan yeniçərilərinin (əsgərlərin) əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq üçün istifadə olunan musiqi idi. Ordularda bu işi mehtər komandaları yerinə yetirirdi. Avropada da türk musiqisi ilə *“Mehtər marşı”*ləri sinonim olaraq istifadə olunurdu. Yalnız bu musiqi təkcə savaşlarda və səfərlərdə deyil, eyni zamanda, osmanlının Avropaya göndərdiyi elçi heyətlərində də istifadə olunurdu. Hər elçi heyətinin yanında mütləq mehtər komandası da göndərilirdi. Belə ki, türk musiqisi bütün Avropa xalqı tərəfindən tez-tez eşidilən və şüur altına yerləşən bir musiqi halına çevrilməyə başladı. Bu marşlar Avropa xalqlarının marağına səbəb olur və onlarda türklərə qarşı heyranlıq hissi oyadırdı.

Daha sonra Avropada mehtər komandalarının təqlidləri qurulur və türk alətlərinin ifasında yeni musiqi parçaları yaranırdı. Həmin illərdə Osmanlı dövləti Avropada böyük maraq oyadırdı və avropalılar *“Turkiera”* adlı ənənəni izləyərək, Osmanlı sənət tərzlərini təqlid edirdi. V.A.Motsartın da türklərə qarşı böyük hörməti və heyranlığı var idi. Avropada klassik musiqi sahəsində türkləri ən çox tanıdan şəxs də məhz V.A.Motsart olmuşdur. *“Mehtər marşı”*lərindən təsirlənən V.A.Motsart opera, konsert və sonatalarında türk alətlərindən və türk melodiylarından tez-tez istifadə etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1782-ci ildə V.A.Motsartın türk melodiylarının da istifadə olunduğu *“Hərəmxanadan qız qaçırma”* operası böyük rəğbət qazanmışdı. Operadakı hadisələrin köhnə bir İstanbul sarayında baş verməsi, operada türk alətlərindən istifadə olunması baxımından, bu opera türk operası olaraq qeyd olunmuşdu. *“Hərəmxanadan qız qaçırma”* əsəri məzmununa görə türklüyə və türklərə tərif mənası daşıyırdı.

Sonralar, 1783-cü ildə V.A.Motsart bütün bu uğurlardan ilhamlanaraq, 11 Nöli *A-dur* sonatasını yazır və 1784-cü ildə əsəri dinləyicilərə təqdim edir.

Sonata 3 hissədən ibarətdir. *“Rondo alla turca”* adlanan III hissədə çox sayda mehtər ritmləri vardır. Əsər dərc olunduğu andan böyük maraqla qarşılanmışdır. Sonatanın ilk 2 hissəsi ənənəvi musiqi parçaları olaraq tanınarkən, III hissəsi *“Türk marşı”* adı ilə bütün dünyada böyük məşhurluq qazanmışdır. Bu əsər sadəcə ithaf edildiyi türk millətinə görə yox, öz musiqi xarakteri üçün də

dəyərləndirilsəydi, V.A.Motsartın ən özəl əsərlərindən biri olacaqdı. Çünki melodiyası qüsursuz, axıcı və yaddaşlarda qalıcı idi. Əsərin XVIII yüzillikdən bəri öz məşhurluğunu itirmədən günümüzdə qədər gəlib çatması V.A.Motsartın musiqi istedadını büruzə verən bir argumentdir.

Rus bəstəkarı M.İ.Qlinka da *“Ruslan və Lyudmila”* operasında müxtəlif Şərq xalqlarının musiqisindən istifadə etmişdir. O, Şərq melodiyalarını həssaslıqla duyaraq melodiyanın üslubunu saxlamaqla bərabər, onları gözəl və tərəvətli şəkildə işləmişdir. Bu cəhətdən *“Ruslan və Lyudmila”* operasında istifadə olunan Azərbaycan xalq mahnısı *“Qalanın dibində”* (Qalanın dibində bir quş olaydım, gələne, gedənə yoldaş olaydım) mahnısını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qlinka bu mahnını incə bir zövq və əsl sənətkar qələmilə yazmışdır.

1842-ci ildə Peterburq Böyük teatrında ilk tamaşası keçirilən operası ilə əlbəttə, hər şeydən əvvəl, M.İ.Qlinka qədim Rusiyanı Şərq ilə yaxınlaşdırmış, həm də bizim bu nəğməmizə əbədiyaşarlıq qazandırmışdır.

İran hökumətinin Rusiyadakı ilk səfiri Rusiyaya ilk dəfə 1592-ci ildə gəlir. Bəzi məlumatlara görə M.İ.Qlinka səfirliyin katibi Xosrov Mirzədən eşitdiyi Şərq melodiyasını *“Ruslan və Lyudmila”* operasında fars qızlarının xorunda istifadə edib. Bu haqda bəstəkar öz qeydlərində yazır: *“Mən Steriçin ifasında Xosrov Mirzənin oxuduğu İran mahnısını eşitdim”*. Eyni zamanda, İran səfirliyinin tərkibində Rusiyaya gedən, Gəncədə doğulan Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburqda olduğu illərdə (1817) M.İ.Qlinka onun tələbəsi olmuşdur. Belə fakt məlumdur ki, M.İ.Qlinka təhsilini başa vurduqdan sonra da Topçubaşovla əlaqələrini davam etdirmişdir. Hətta M.İ.Qlinka öz qeydlərində onu *“Diafar”* adı ilə təqdim etmişdir. Bu da onu söyləməyə imkan verir ki, M.İ.Qlinka Topçubaşovla tanışlığı sayəsində, ondan eşitdiyi melodiyalar əsasında *“Ruslan və Lyudmila”* operasında *“Qalanın dibində”* Azərbaycan xalq mahnısının melodiyasını xor nömrəsində istifadə etmişdir.

Bu mövzunun sonuncu bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakov Şərq motivlərindən istifadə etdiyi *“Şəhrizad”* simfonik süitasını 1888-ci ildə bəstələmişdir. Əsər qədim ərəb nağılları toplusu olan *“Min bir gecə”*-nin motivləri əsasında yazılmış və bəzən *“Ərəb gecələri”* də adlandırılır.

Burada iki növ musiqi elementinin kombinasiyasını görürük. Birinci, rus musiqisinin əsas elementləri, eləcə də N.A.Rimski-Korsakovun xüsusi əlavələri olan heyranedicilən əlvan orkestrləşdirmə və ikincisi, Çar Rusiyasında şərqşünaslığın inkişafının əsası təşkil edən bütün sahələrdə Şərqə qarşı böyük maraqlardan doğan şərq musiqisi elementləri. Qeyd edək ki, *“Şəhrizad”* N.A.Rimski-Korsakovun ən məşhur əsəridir. Əsər daha sonra balet üçün işlənmişdir.

“Şəhrizad” əsəri bir-birilə bağlı dörd mövzudan ibarət simfonik süitadır. Əsər Şərq hekayələrinin yaratdığı fantastik hisslərin təsiri altında yazılmışdır.

Başlanğıcda N.A.Rimski-Korsakov *“Şəhrizad”* simfonik süitasını hissələrə uyğun olaraq, Prelüd, Ballada, Adagio və Final adlandırmağı nəzərdə tutmuşdu. Lakin A.Lyadov və başqaları ilə məsləhətləşdikdən sonra bəstəkar tematik başlıqları bir kənara qoyaraq *“Min bir gecə”* nağıllarından qaynaqlanan *“Şəhrizad”* adına üstünlük vermişdir. O yazırdı: *“Arzu etdiyim yeganə cəhət dinləyicinin bu əsəri sevməsi idi və əgər bu əsər bəyənilibsə bunda, şübhəsiz, Şərq hekayələrinin və müxtəlif nağılların böyük rolu var və yalnız ona görə yox ki, əsərin dörd hissəsinin hərəsində bir şərq nağılına istinad edilir. Əsərin, ümumilikdə, mövzu fonunda Şərq dayanır”*. Beləliklə, N.A.Rimski-Korsakov *“Min bir gecə”* nağıllarını və ən əsası isə Şərqi xatırlatdığına görə *“Şəhrizad”* adını olduğu kimi saxlamaq qərarına gəlir.

Qeyd etdik ki, simfonik süita 4 hissədən ibarətdir. Hər bir hissənin özünün proqram başlığı var. Bunlar *“Dəniz və Sindibadın gəmişi”*, *“Qələndər şahzadəsi”*, *“Gənc şahzadə oğlan və şahzadə qız”* və son hissə *“Bağdadda şənlik”* başlıqlarıdır.

Ümumiyyətlə, bu məqalədən məlum oldu ki, Şərq mövzusu dünya musiqi mədəniyyətində xüsusi əhəmiyyətli olmuş və daim dünya bəstəkarlarının yaradıcılığında mühüm amillərdən biri kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://biographe.ru/znamenitosti/mozart/?ysclid=lfse6ndbj117547098>
2. <https://soundtimes.ru/kamernaya-muzyka/udivitelnye-muzykalnye-proizvedeniya/volfgang-amadej-motsart-sonata-11?ysclid=lfse900ei4914354253>
3. <https://www.boutique-project.ru/reading/articles/233?ysclid=lfseb2dd7e484137677>
4. <https://rus.team/people/glinka-mikhail-ivanovich>
5. <http://velikayakultura.ru/russkaya-muzika/tvorchestvo-m-i-glinski-proizvedeniya-zhanryi-analiz?ysclid=lfseijka9p280287626>
6. <https://operaguide.ru/russian-opera/200-glinka/204-ruslan-i-ludmila.html>
7. <https://biographe.ru/znamenitosti/nikolay-rimskiy-korsakov/>
8. <https://www.boutique-project.ru/reading/other/280>
9. <https://www.britannica.com/biography/Johann-Sebastian-Bach>
10. <https://soundtimes.ru/kamernaya-muzyka/udivitelnye-muzykalnye-proizvedeniya/i-s-bakh-organnaya-tokkata-i-fuga-d-moll>
11. <https://foma.ru/strasti-po-matfeyu-2.html?ysclid=lfsf05bai1349706278>
12. Аверьянова И. Жуковская Г. Петрова А. «Музыкальная литература зарубежных стран» М.: Музыка-2019.
13. Алексеев П.В. «Концептосфера ориентального дискурса в русской литературе первой половины XIX в.: От А.С. Пушкина к Ф.М. Достоевскому» Томск: Изд-во Том. ун-та, 2015.
15. Крестовский В. «В дальних водах и странах» М.: Центрполиграф, 2002.
16. Abbasova V. "Avropa və rus musiqisində Şərq mövzusunun təəcəssümünə dair" "Konservatoriya" elmi nəşri №3(29) Bakı: 2015.
17. Abbasova V. "Bəstəkar Sofiya Qubaydulina yaradıcılığının şərq motivləri", "Konservatoriya" elmi nəşri №4 (38) Bakı: 2017.
18. Aydınoglu T. "Osmanlı dönemi türk müziğinin Wolfgang Amadeus Mozart"ın eserlerine etkisi" Akademik Sosyal Araştırmalar Number: 5, p. 57-66, Autumn 2018.

SUMMARY

Günəl Talıblı

ORIENTAL MOTIVES IN WORLD MUSIC CULTURE

World music culture is rich in works with colorful themes and original dramaturgy. The subject worked on was a real source of creativity for the composers, who also benefited from this resource effectively. The theme of the East is one of the interesting themes that diversify the composer's thinking. It is no coincidence that the eastern theme first appeared in the works of composers of the "Renaissance" period. The theme of the East is one of the rare sources of creativity that determines the emergence of oriental features in artistic creativity. The presented article talks about the works of genius composers who played a special role in the world music culture, written on the Eastern theme. The idea content of these works is analyzed. In the works of various composers written on the oriental theme, examples are given, and in general, the place and role of the oriental theme in world music are tried to be determined. The political and diplomatic relations that developed between the Ottoman Empire and Europe for many years laid the groundwork for European people to become familiar with Turks and Turkish culture. So, at that time, many events associated with Turks became a label (fashion). At the same time, the article examines the reasons why prominent composers in musical culture write works on the Eastern theme and emphasizes the importance of this theme for them.

Key words: Europe, music, composer, work, classical, instrument, mugham

РЕЗЮМЕ

Гюнель Талибли

**ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В МИРОВОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЕ**

Мировая музыкальная культура богата произведениями с красочными темами и оригинальной драматургией. Тема, над которой работала, стала настоящим источником творчества для композиторов, которые также эффективно воспользовались этим ресурсом. Тема Востока – одна из интересных тем, разнообразящих мышление композитора. Неслучайно восточная тема впервые появилась в творчестве композиторов периода «Ренессанс». Тема Востока – один из редких источников творчества, определяющий возникновение восточных черт в художественном творчестве. В представленной статье говорится о произведениях гениальных композиторов, сыгравших особую роль в мировой музыкальной культуре, написанных на восточную тему. Анализируется идейное содержание этих произведений. В произведениях различных композиторов, написанных на восточную тему, приводятся примеры и в целом пытаются определить место и роль восточной темы в мировой музыке. Политические и дипломатические отношения, сложившиеся между Османской империей и Европой на протяжении многих лет, заложили основу для знакомства европейцев с турками и турецкой культурой. Так, в то время многие события, связанные с турками, стали ярлыком (модой). В то же время в статье рассматриваются причины, по которым выдающиеся композиторы музыкальной культуры пишут произведения на восточную тему, и подчеркивается важность для них этой темы.

Ключевые слова: *Европа, музыка, композитор, произведение, классика, инструмент, мугам*

TARİX

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

seferli949@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.80

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİNDƏN BƏZİ NÜMUNƏLƏR HAQQINDA QEYDLƏR

Rusiya çarizminin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq ermənilərin XIX yüzillik boyu məskunlaşdırıldıqları Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisi tarix və mədəniyyət abidələri ilə çox zəngin olmuşdur. Bu abidələr içərisində epigrafiya abidələri – kitabələr çoxluq təşkil etmişdir. Təəssüf ki, ərazidə məskunlaşdırılan ermənilər xalqımızın orada əsrlər boyu yaratdığı bütün mədəni irs kimi bu kitabələri də ya məhv etmiş, yaxud da “erməniləşdirmişlər”. Məqalədə vaxtilə Qərbi Azərbaycan ərazisində tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmiş, ancaq ermənilər tərəfindən məhv edilmiş həmin abidələrdən bəzi nümunələr haqqında bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, Zəngəzur, Urud, abidə, kitabə, erməni

Hər bir xalqın torpağa vurduğu möhür olan maddi-mədəniyyət abidələri mövcud olduğu ərazinin hansı xalqa mənsub olmasını təsdiq edən çox etibarlı və mühüm qaynaqlardır. Belə qaynaqlardan biri də Azərbaycanda islam dininin yayılması ilə meydana gələn müsəlman epigrafiyası abidələridir. Məlumdur ki, VII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ərazisi ərəb qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra əhali islam dinini qəbul etdi və ərazidə islam mədəniyyətinin inkişafı üçün şərait yarandı. Bundan sonra Azərbaycanda dövlət dili ərəb dili – Qurani-Kərim dili oldu. Həmçinin ərəb dili elm və təhsil dilinə çevrildi. Xilafətin tərkibində birləşdirilmiş xalqların, həmçinin Azərbaycan xalqının mədəniyyəti vahid bir dildə, bütün Yaxın və Orta Şərq xalqlarının oxuyub yaza bildiyi və başa düşdüyü ərəb dilində ifadə olunmağa başladı. Ərəb dili və ərəb əlifbası tədricən xalqın məişətinə daxil oldu, ərəb dili ilə yanaşı təbii ki, ərəb əlifbası da qəbul edildi. Ərəb əlifbası əsas yazı vasitəsinə çevrildi. Məktəb və mədrəsələrdə yazı və oxu işləri bu əlifba ilə aparılır, dövlət idarələrində ondan istifadə edilirdi.

Artıq bu zamandan etibarən ərəb dili və yazısı bütün sahələrdə olduğu kimi epigrafiyada da tətbiq olunmağa başladı. Azərbaycanda yeni yaranan mədəniyyət abidələri, o cümlədən məscidlər, mədrəsələr, türbələr, xanəqahlar və s. memarlıq abidələri üzərində, həmçinin qəbirüstü xatirə abidələri üzərində ərəb əlifbasının kufi, süls, nəsx, nəstəliq və s. xətləri ilə həkk edilmiş kitabələr də meydana çıxdı və getdikcə genişlənərək kütləvi hal aldı. İslamın qəbulundan keçən müddət ərzində, yüzilliklər boyu Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən tədqiqat obyektinə çevrilən Qərbi Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda bu qəbildən olan abidələr yarandı. Həmin vaxt yazılan kitabələr tədricən ölkəmizin orta əsr tarix və mədəniyyətinin ən sanballı qaynaqlarından birinə çevrildi.

Tarixin obyektiv qaynaqlarından sayılan, dəqiq və mübahisə doğurmayan faktlarla zəngin olan bu abidələr öz mətnlərində yeni, heç bir mənbədən məlum olmayan dəyərli faktlar əks etdirirlər. Onlar digər qaynaqlarla birlikdə orta əsr tarix və mədəniyyətimizin bir sıra problemlərinin obyektiv, dərin və hərtərəfli araşdırılmasında müstəsna rol oynayırlar. Kitabələrdə əks olunan faktlar bir sıra mühüm siyasi, iqtisadi və mədəniyyət tarixi məsələlərinin aydınlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olduqları kimi, tarix-mədəniyyət, memarlıq abidələrinin təyinatı, inşa tarixi, sifarişçisi, memarı, yaşayış məskənlərinin və qəbiristanlıqların dövrü, orta əsrlər zamanı bölgədə

yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərin adı, atasının adı, dəfn olunduğu yer, daşdığı titullar, onların yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatında tutduğu mövqe, mənəvi və s. haqqında dəqiq və müfəssəl məlumatlar təqdim edirlər. Ən əsası, bu abidələr torpağa vurulmuş möhür kimi üzərində olduğu torpağın hansı xalqa mənsub olduğunu təkzibolunmaz şəkildə sübut edən çox sanballı qaynaqlardır.

Bu baxımdan Azərbaycanın Qərb torpaqlarında, hazırda Ermənistan Respublikası yerləşən ərazilərdə orta əsrlərin müxtəlif mərhələlərində yaradılmış müsəlman epigrafiyası abidələrinin rolu əvəzsizdir. Bu abidələr heç vaxt dövlətçilik ənənəsi olmayan, ancaq uydurma “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan ermənilərin bu ərazilərə gəlmə, Azərbaycan türklərinin isə buranın əsl sakinləri olmasını təsdiq edən çox sanballı qaynaqlardır. Bunu aydın dərk edən ermənilər bütün XX yüzillik boyu Qərbi Azərbaycan ərazisində olan müsəlman epigrafiyası abidələrinin Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiqinə çox ustalıqla yasaq qoymuş, hətta bu işə dövlət səviyyəsində maneçilik törədilmişdir. Həmçinin ərazinin aborigen sakinləri olan müsəlman türkləri ata-baba yurdlarından planlı şəkildə zorla deportasiya etmiş, onlara qarşı dəhşətli soyqırım siyasəti həyata keçirmiş, yüz minlərlə günahsız insanın qanını axıtmışlar. Bununla kifayətlənməyən erməni vandalları bu torpaqların əzəli sakinləri olan Azərbaycan türklərinin bu ərazilərdə olan izlərini itirmək üçün onların bu torpaqlarda minilliklər boyu yaratdıqları tarix-mədəniyyət abidələrini, o cümlədən müsəlman kitabələrini məhv etmiş və yaxud da üzərində özlərinə məxsus düzəlişlər apararaq erməniləşdirmişlər. Ona görə də hazırkı dövrdə həmin abidələr haqqında məlumatı biz ancaq vaxtilə bu ərazilərdə az da olsa, tədqiqatlar aparmış alimlərin əsərlərindən alırıq.

Bütün qadağalara baxmayaraq Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən onun ən böyük şəhəri İrəvan şəhərinin epigrafik abidələrinin tədqiqi ilə bəzi tədqiqatçılarımız məhdud çərçivədə olsa da, məşğul ola bilmişlər. Belə alimlərdən biri Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin üzvü, epigraf-alim İsa Əzimbəyov (Məddah) olmuşdur. 1926-cı ilin iyununda Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin təşkil etdiyi ekspedisiyanın tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələrkən İsa Əzimbəyov Tiflisdə və İrəvanda da epigrafik tədqiqatlar aparmış və tədqiqatlarının nəticələrini 1929-cu ildə nəşr etdirmişdir (4, s.295-311). İrəvanda o, keçmiş Sərdarın sarayının yaxınlığında yerləşən və I Şah Abbasın adından inşa etdirilən məscidi görmüş, onun kitabəsini tədqiq etmişdir. Fars dilində iki sətirdə həkk edilmiş kitabənin mətnini İsa Əzimbəyov belə oxumuşdur: “Şah Abbas cənnətməkanın zamanında, cahan mülkü ondan abad oldu” (4, s.299).

Kitabədə Şah Abbasın adı çəkildiyinə görə demək olar ki, məscid Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində (1587-1629) inşa etdirilmişdir.

İsa Əzimbəyov İrəvan şəhər sakini Məşədi Cabbar Əsgərov adlı qocanın köməyi ilə Şah Abbas məscidinin yaxınlığında Hülakü hökmdarı Şah Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən inşa etdirilmiş başqa bir məscidə, qocanın dediyi kimi “Xudabəndə məscidi”nə də baxmış və onun kitabəsini tədqiq etmişdir. Uzunluğu 9 metr, eni 6 metr olan məscidin giriş qapısının baş tərəfində qoyulan kitabə fars dilində həkk edilmişdir. Kitabənin mətnindən aydın olmuşdur ki, məscidin əsası əbcəd hesabı ilə “Əhməd xan” dövründə qoyulmuş, hicri 1098-ci ildə bərpa olunmuşdur (4, s.300).

Kitabədə məscidin inşa tarixini bildirən ilk tarix əbcəd hesabı ilə verilmişdir. Orada qeyd olunan “Əhməd xan” sözü hicri-qəməri təqviminin əbcəd hesabı ilə 704-cü ilə (miladi ilə 4.8.1304-23.7.1305-ci ilə) müvafiq gəlir. Bu Hülakü hökmdarı Olcaytu Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti illərinə (1280-1316-cı illər) təsadüf edir. Deməli, məscid Olcaytu Məhəmməd Xudabəndə dövründə inşa edildiyi üçün əhali arasında “Xudabəndə məscidi” adlanırmış. Məscidin bərpa olunması isə kitabədə göstəriləndiyi kimi hicri 1098-ci ildə (miladi 1686-cı il) Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanın hakimiyyəti illərində (1667-1694-cü illər) baş tutmuşdur.

İrəvan şəhərindən əlavə onun yaxın ətrafında, ümumiyyətlə indiki Ermənistan ərazisinin müxtəlif yerlərində də tədqiqatçılar tərəfindən epigrafik tədqiqatlar aparılmış və bu tədqiqatların nəticələri Azərbaycan və rus dillərində nəşr etdirilmişdir. İrəvan şəhərindən 8 km məsafədə, Çuxur-Səd bölgəsindəki Zəngibasar rayonunun Cəfərabad kəndində tuf daşdan tikilmiş məqbərənin kitabəsi tanınmış epigraf-alim M.Nemət tərəfindən tədqiq edilmişdir. Alim abidəni 1961-ci ildə tədqiq etmiş, onun irihəcmli, 22 metr uzunluğu olan kitabəsini oxumuşdur. Qurani-Kərimin II (“Bəqərə”) surəsindən 255-ci ayə (“Ayət əl-Kürsü”) ilə başlanan kitabənin mətnindən aydın olur ki, bu mübarək

günbəzin inşa olunmasını böyük sultan, mərhəmətli xaqan, Şərqi və Qərbi sultanlar sultanı, dövlətin və dinin himayəçisi, Pir Budaq xan və Yusif Noyonun zamanında mərhum, günahları bağışlanmış, bağışlanmaya möhtac əmir Səədin oğlu, hökmdarların və sultanların dayağı, zəiflərin və miskinlərin pənəhi, alimlərin və tələbələrin (elm öyrənənlərin) tərbiyəçisi, fəqirlərin və təriqət mənsublarının (dərvişlərin-H.S.) himayəçisi, dövlətin və dinin cəlahi əmir Pir Hüseyn 15 rəcəb 816-cı il tarixdə (11.10.1413-cü ildə) əmr etmişdir (6, s.66-67).

Tarixindən və kitabədə qeyd olunan hökmdarların adından da göründüyü kimi türbə Qaraqoyunlu hökmdarları Yusif Noyon (Qara Yusif-H.S.) və Pir Budaq xan zamanında əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən inşa etdirilmişdir. Türbəni inşa etdirən şəxs kitabədə “pir” titulu ilə təqdim olunmuşdur. “Pir” təsəvvüfdə ən yüksək tituldur və sufilikdə həqiqət mərhələsinə çatmış, ariflik səviyyəsinə yüksəlmiş övliyalara verilən ad olmuşdur. Kitabədə belə mötəbər bir titulla təqdim olunması göstərir ki, Pir Hüseyn sufi şeyxi olmuşdur. Bunu kitabədə Pir Hüseynin adına əlavə edilən çoxlu epitetlər arasında “fəqirlərin və təriqət mənsublarının (dərvişlərin) himayəçisi” söz birləşməsi də təsdiq edir.

Həmçinin, kitabədə Pir Hüseynin adına əlavə edilən “zəiflərin və miskinlərin pənəhi”, “alimlərin və tələbələrin (elm öyrənənlərin) tərbiyəçisi” və s. bu kimi epitetlər onun özünün xanəgahı və müridləri olmasını sübut edən faktdır. Deməli, Pir Hüseyn yüksək rütbəli sufi şeyxi olmuş, Cəfərabad kəndində fəaliyyət göstərən və ölkənin sosial-siyasi və ideoloji həyatında özünəməxsus yeri olan sufiliklə bağlı mərkəzə – xanəgaha rəhbərlik etmişdir.

Ata və oğlun adına əlavə edilən “əmir” titulu göstərir ki, əmir Səəd və əmir Pir Hüseyn həm də Qaraqoyunlu dövlət aparatında yüksək mənsəb sahibi olmuşlar və Çuxur-Səd vilayətinin əmiri vəzifəsində çalışmışlar. Pir Hüseyn atası əmir Səəd vəfat etdikdən sonra onun yerini tutmuş və öz müridləri ilə birlikdə xidmət etdiyi dövlətin siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir. Tarixi cəhətdən çox qiymətli olan və yerli əhali tərəfindən qorunub saxlanılan bu abidə (1, s.121) 1988-ci ildən sonra ermənilərin əsirinə çevrilmişdir.

Epiqrafik məlumatlar şahidlik edirlər ki, orta əsrlər zamanı müxtəlif vaxtlarda tarixi Naxçıvan ərazisinə daxil olan və taleyi həmişə Naxçıvanla sıx bağlı olan Zəngəzur bölgəsində fəaliyyət göstərən sufiliklə bağlı mərkəzlər olmuşdur. Belə mərkəzlərdən biri mahalın Ələyöz kəndində olmuşdur. Sonralar ziyarətgaha çevrilmiş bu mərkəz əslində türbə olmuşdur. 1961-ci ildə bu ziyarətgahı tədqiq edən M.Nemət yazır ki, həmin vaxt məqbərədən və ətrafdakı yardımçı binalardan ancaq bünövrə qalmışdır (6, s.75). Alim orada bir başdaşı üzərində nəsx xətti ilə həkk edilmiş kitabə tədqiq etmişdir. Ermənilər tərəfindən bünövrəsinə qədər dağıdılmış bu ziyarətgah-türbədə aşkar edilmiş həmin başdaşı üzərində belə bir kitabə yazılıbmış: “Bu məzar mərhum, günahları bağışlanmış, şəhid, uca Allahın rəhmətinə möhtac Əxi Təvəkkülündür – Allah onun günahlarını bağışlasın! Məhərrəm ayı, 950-ci il tarixdə” (6, s.75).

Kitabənin mətnindən aydın olur ki, üzərində türbə ucaldılan qəbirdə hicri-qəməri təqvimlə 950-ci ilin məhərrəm ayında (6.4-5.5.1543-cü il) vəfat etmiş Əxi Təvəkkül adlı şəxs dəfn olunmuşdur. Adındakı “Əxi” titulu göstərir ki, mərhum Təvəkkül orta əsrlər zamanı müsəlman Şərqi, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılan və sənətkarların hüquqlarını müdafiə edən “Əxi” təşkilatının bu ərazidə fəaliyyət göstərən qurumuna rəhbərlik edən şəxs olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, “Əxi” təşkilatı Abbasilər xilafəti dövründə yaranmış və XIII əsrdə İran, Orta Asiya, xüsusilə kiçik Asiyada geniş yayılmış dini xarakterli ictimai-siyasi təşkilat idi. Akademik V.V.Bartold “Əxi” təşkilatını “dini-rıtsar (orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində hərbi-zadəgan silkinə mənsub adam) ordenləri” qrupuna aid etmişdir. Sufizmin məşhur tədqiqatçılarından sayılan B.E.Bertels isə “Əxi” təşkilatını “sənətkarların gizli təşkilatları” kimi səciyyələndirmişdir (5, s.41).

Müxtəlif peşə və təriqətlərə mənsub şəhər sənətkarlarını birləşdirən “Əxi” təşkilatlarının xüsusi nizamnamələri (fütüvvətnamələri) vardı. Onlar sufilərin dörd əsas idrak mərhələsinə (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) sözsüz əməl etməli, yoxsullara, kimsəsizlərə və qərblərə yardım göstərməli, onların mənafeələrini müdafiə etməli, istismara, əsarətə qarşı mütəşəkkil mübarizə aparmalı idilər.

“Əxi” təşkilatının başında ağsaqqal (Əxi baba) dururdu. Onların xüsusi musiqisi, geyimləri və silahları var idi. Ara müharibələri, xarici müdaxilələr, köçəri basqınları, üsyan və iğtişaşlar zamanı

əxilər şəhər idarəsini əllərinə alaraq şəhərin dağıdılması və qarət olunmasına imkan vermirdilər. Azərbaycan tarixində bütün bunlara aid çoxlu faktlar vardır.

XIV əsrin əvvəllərində “Əxi” təşkilatları arasında təbəqələşmə başlandı. Tədricən onların hərbi-siyasi qüdrəti sarsıldı və XV əsrin əvvəllərində Bektaşiliyin tərkibinə daxil oldular və onlarla birləşdilər. Azərbaycan ərazisi əxiliyin geniş yayıldığı, onlara aid xanəgah və zaviyələrin fəaliyyət göstərildiyi bölgələrdən olmuşdur. Əxi Təvəkkül zaviyəsi də həmin mərkəzlərdən biri kimi yaranmış və Azərbaycanın sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır.

Orta əsrlər zamanı Azərbaycan ərazisindən keçən Böyük İpək Yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən çoxlu karvansaralar inşa edilmişdi. Həmin karvansaralardan biri də tarixi ərazimizə daxil olan Zəngəzurda “Səlim keçidi” adlanan yerdə inşa edilmişdi. Karvansaranın giriş qapısının baş tərəfində daş üzərində ərəb dilində həkk edilmiş kitabə (1,87 x 0,86 m) qoyulmuşdu. Kitabə yazıldığı dövrdən keçən müddət ərzində güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Mətni belədir: “Əbu Səid Bahadır xan. Dünyanın sultanı, insanların padşahı, ərəb və əcəm mülkünün şəhriyari, bütün insanların hakimi – Allah onun dövlətini və hakimiyyətini əbədləşdirsən və həmişəlik etsin – ehsanlar sahibi Şahnurun oğlu, Ləvəndin oğlu Çuşkayb 729-cu ildə (miladi ilə 1328-ci ildə)” (6, s.58).

Kitabənin mətnindən aydın olur ki, karvansara Elxani hökmdarı Əbu Səidin zamanında (1316-1335-ci illər) inşa olunmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycan ərazisində xalqımızın yaratdığı möhtəşəm memarlıq nümunələrindən biri də Mehri rayonunun Nüvədi kəndində, Zəngəzur dağlarında, el arasında “Baba Hacı” adı ilə tanınan türbədir. Bu türbənin içərisində yerli əhali tərəfindən ziyarət edilən iki qəbir var idi. Həmin qəbirlərdən kənarda 1 ədəd daşdan hazırlanmış qoç fiquru (0,51x0,41 metr) olmuşdur. Deyilənə görə həmin fiqur qəbirlərdən birinin üzərində qoyulmuşdur. Ancaq həmin qoç fiquru və qəbirlərin üstündə olan digər abidələr ermənilər tərəfindən məhv edilmiş, bizə dək gəlib çatmamışdır. Ona görə də qəbirdə uyuyan şəxslər, o cümlədən türbə-ziyaretgaha adı verilən Baba Hacı haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır.

Türbə-ziyaretgahın ətrafında yaranan və sonralar da dəfn mərasimləri keçirilən qəbiristanlıqda vaxtilə t.e.d., AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tədqiqat aparmış, orada iki ədəd xatirə kitabəsinin mətnini oxuyaraq nəşr etdirmişdir. Başdaşı formalı birinci xatirə abidəsinin üzərində Qurani-Kərimdən 55-ci surənin 26-cı ayəsi və hicri-qəməri təqvimilə 932-ci il tarixi (1525-ci il) qeyd olunmuşdur. İkinci başdaşı üzərində süls xətti ilə yazılan və Qurani-Kərimdən 55-ci surənin 25-26-cı ayəsi ilə başlanan kitabədən məlum olur ki, başdaşı hicri təqvimi ilə 995-ci ildə (1586-1587-ci il) vəfat etmiş Yaraməd adlı adamın xatirəsinə hazırlanmışdır (6, s.74). Baba Hacı məqbərəsinin üzərində onun tarixini müəyyən edə biləcək epigrafiq sənəd yoxdur. Bu iki kitabənin məlumatlarına əsasən, demək olar ki, “Baba Hacı” türbə-ziyaretgahı məzar kitabələrinin aid olduğu XVI yüzillikdən əvvəl fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Çünki türbənin ətrafındakı qəbiristanlıq məhz türbədəki qəbirdə uyuyan şəxsin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq ətrafda aparılan dəfnlər hesabına əmələ gəlmişdir. Baba Hacı zamanının çox nüfuzlu və hörmətli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur ki, öldükdən sonra onun qəbri ziyarət edilmiş və onun xatirinə ətrafda dəfnlər keçirilmiş, nəticədə zaman keçdikcə orada böyük qəbiristanlıq yaranmışdır.

Adına əlavə edilən “Baba” tituluna əsasən, demək olar ki, mərhum Baba Hacı bu ərazidə fəaliyyət göstərən sufi təriqətinə mənsub xanəgaha başçılıq etmişdir. “Baba” titulu bəzi sufi təriqətlərinin məşhur üzvlərinə, xüsusilə Bektaşilər dərvişlərinə verilən titul olmuşdur. Bu titula əsasən, ehtimal etmək olar ki, Baba Hacı Azərbaycanın əksər yerlərində yayılan və fəaliyyət göstərən “Bektaşiyə” sufi təriqətinə mənsub şeyx olmuşdur. Görünür ki, o sağlığında müridləri və yerli əhali arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuş, bu səbəbdən də öldükdən sonra qəbri ziyarətgaha çevrilmiş, M.Nemətin yazdığı kimi XX yüzilliyin 90-cı illərinədək ziyarət edilmişdir (6, s.74). 1988-ci ildən sonra erməni əsarətində qalan həmin abidənin aqibəti haqqında məlumat yoxdur.

Epigrafiq məlumatlar təsdiq edir ki, Nüvədi kəndində sufi təriqətlərinə məxsus başqa xanəgahlar da fəaliyyət göstərmiş, orada həmin təriqətlərə rəhbərlik edən çoxlu şeyxlər yaşamışdır. Belə sufi şeyxlərindən biri Zəngəzur dağlarındakı qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur. Həmin şeyxin haqqında məlumatı bizə, onun qəbri üzərində qoyulmuş başdaşında ərəb dilində həkk olunmuş kitabə

çatdırır. Qurani-Kərimin “ər-Rəhman” surəsindən 26-cı ayə ilə başlanan kitabənin mətnindən aydın olur ki, qəbirdə dəfn olunan şəxs hicri-qəməri təqvimilə 700-cü ildə (miladi 1300-cü il) vəfat etmiş Şeyx oğlu Şeyx Mir adlı şəxsdir. Daşdığı “şeyx” titulu təsdiq edir ki, mərhum Şeyx Mir bu ərazidə fəaliyyət göstərən sufiliklə bağlı mərkəzə – xanəgaha rəhbərlik etmişdir. “Şeyx” tituluna əsasən, kitabənin ilk tədqiqatçısı M.Nemət ehtimal edir ki, Zəngəzurun dağlıq hissəsində islamın sosial-siyasi mərkəzlərindən biri fəaliyyət göstərmişdir. Həqiqətən də hərfi mənası “qoca” anlamını verən “şeyx” orta əsrlər zamanı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərə, xüsusilə sufi təriqəti rəhbərlərinə, xanəgah başçılarına müraciət bildirən titul olmuşdur.

Kitabənin mətnində ata və oğul hər ikisi “şeyx” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Görünür, Şeyx Mirin atası da (kitabənin bir hissəsi ovulub töküldüyü üçün onun adını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır) xanəgah başçısı olmuş, “şeyx” titulu daşımışdır. Öldükdən sonra isə onun yerini irsi olaraq oğlu tutmuşdur.

Nüvədi kəndində başqa kitabələr də mövcud olmuşdur. Kənddə tikinti işləri zamanı iki ədəd başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi aşkar olunmuşdur. Mərmərdən hazırlanmış birinci başdaşı üzərində süls elementli nəsx xətti ilə kitabə həkk edilmişdir. Kitabənin mətni belədir: “Allah əbədidir! İzzədinin oğlu, mərhum Şakirin vəfatı. 13 ramazan 796-cı il (15.07.1394-cü il)”.

Dördbucaqlı şəklində hazırlanmış ikinci başdaşı formalı qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki kitabə nəstəliq xətti ilə həkk edilmişdir. Kitabənin mətni belədir:

*Ey Nəcəfin şahı, mənim əlim başsız və ayaqsız,
Qorxuram qiyamət günü yetişməyə atəyinə.
Əgər məni boynumda zəncirlə məhşərə gətirsələr,
Ey Allahın şiri, de ki, bu bizim daşımızdır* (6, s.65).

Qarakilsə rayonunun Urud kənd qəbiristanlığında sənduqə və daşdan hazırlanmış qoç və qoyun tipli yüzə yaxın qəbirüstü xatirə abidəsi olmuşdur. Bu abidələrin çoxunun üzərində kitabə həkk edilibmiş. Ancaq bu kitabələrin müəyyən hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən və digər səbəblərdən aşınmış, məhv olmuş, oxunmaz hala düşmüşdür. Ona görə də, 1961-ci ildə qəbiristanlıqda olan M.Nemət qəbiristanlıqda on yeddi kitabə (13 sənduqə, 4 qoç heykəli üzərində) tədqiq etmiş və tədqiqatının nəticələrini rus dilində nəşr etdirmişdir (7, s.71-73). Tədqiq olunan kitabələrin mətnlərindən görünür ki, onların çoxu dini xarakterli kəlamlarla, o cümlədən “Allah”, “Allah, Məhəmməd, Əli”, “Allahdan başqa Allah yoxdur! Məhəmməd Allahın elçisidir. Əli Allahın dostudur” kimi sözlərlə başlanmışdır.

Bu kitabələrdən 883-cü ilin ramazan ayında (26.11-25.12.1478-ci ildə) vəfat etmiş Aqvan övladlarından kətxuda Şeyx Rizanin oğlu Əmrusəlin, Məhəmmədqulunun oğlu Əmiramin 909-cu ildə (1503-cü il) taundan vəfat etmiş gəlini Pərixanın, 992-ci ildə (1584-cü il) vəfat etmiş Aysoltanın, 989-cu ildə (1581-ci il) vəfat etmiş Məhəmmədqulu övladlarından Əmiramin oğlu Əliyarın, Kərəmin oğlu Mahmudun, Nurinin 1007-ci ildə (1598-1599-cu il) vəfat etmiş oğlu Şahnəzərin, İsgəndərin 1019-cu ildə (1610- 1611-ci il) dəri xəstəliyindən vəfat etmiş oğlu Fəxrin, İmamqulunun 986-cı ildə (1578-1579-cu il) vəfat etmiş oğlu Çələbinin, 993-cü ildə (1585-ci il) vəfat etmiş Səfərqulunun, İmamqulunun 986-cı ildə (1578-1579-cu ildə) vəfat etmiş oğlu Bəhmənin və başqalarının xatirəsinə hazırlanmış məzar kitabələrini tədqiq etmişdir (6, s.71-73).

Qəbiristanlıqda Azərbaycan türkcəsində həkk edilmiş kitabə mətnlərinə də rast gəlinir. Məsələn, sənduqə tipli bir qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində yazılan kitabənin mətni belədir: “Məhəmmədqulunun oğlu Vəli bəyin oğlu İbrahiməli. Bir cəvani nəzəninin məskənidir bu məzar. Eyləmiş nazik tənini torpaq ilə yeksan ruzigar. Daş üzərində yazdı: Vəli. Taun ili, 989 (1581-ci il)”.

Daşdan hazırlanmış bir ədəd qoç heykəli (1,12x0,67 m) üzərində isə belə bir kitabə həkk edilmişdir: “Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı. Yoxdur bu dərdimə çarə” (6, s.72-73). Heykəlin üzərində həkk edilən digər kitabədən aydın olur ki, xatirə abidəsi Əmiramin oğlu hicri-qəməri təqvimi ilə 986-cı ildə (1578-1579-cu ildə) vəfat etmiş İftixarın xatirəsinə hazırlanmışdır.

Urud kənd qəbiristanlığında tədqiq olunan abidələrdən iki ədədinin – kətxuda Şeyx Rizanin oğlu Əmrusəlin xatirəsinə hazırlanmış sənduqə tipli və Əmiramin oğlu İftixarın xatirəsinə hazırlanmış qoç heykəlinin üzərində yazılan kitabələrdə, “min avladi Ağvan” (Ağvan övladlarından)

ifadəsi işlənmişdir. Bu ifadə tarixən Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda yaşamış Alban tayfalarının bir hissəsinin türk olduğunu və digər türk tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq orada yaşamasını, həm də islam dinini qəbul etməsini təsdiq edir.

Urud kitabələrinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsinədək bəzi əleyhdarlarımız belə bir fikirdə idi ki, xristian olan alban tayfaları Xilafətin Qafqazı tutması zamanı islamı qəbul etməsinlər deyərək Qriqoryan xaçını qəbul edərək erməniləşdilər, gürcü xaçını qəbul edərək gürcüləşdilər. Urud kəndində tədqiq olunan kitabələr bu fikirləri alt-üst etdi və bəzi alimlərin türk tayfalarının bu ərazilərə sonradan gəlmə olduqları haqqında fikirlərini puça çıxardı. Bu kitabələr bir daha sübut etdi ki, türk etnosu Cənubi Qafqazın aborigen sakinləridirlər.

Urud abidələri üzərində qəbiristanlığın məxsus olduğu əhalinin bütövlükdə xalqın məişətini, həyat tərzini, fəaliyyətini, məşğuliyyətini əks etdirən çoxlu təsvirlər həkk edilmişdir. Qədim türklərə məxsus olan bu təsvirlər, o cümlədən maral üstündə oturmuş ov quşları, Tibet öküzü (Yak), əllərini göyə qaldırmış adam – şaman təsvirləri aşkar edilmişdir ki, bunlar da üzərində olduqları abidələrin türk xalqlarına məxsus olduğunu sübut edən çox sanballı qaynaqlardır. Həmçinin qəbirüstü abidələr üzərində həkk olunan ov səhnələri, ov heyvanları (maral, ceyran, cüyür, dağ keçisi), ovçuluq avadanlıqları (ox, kaman, nizə, balta) və s. təsvirlər Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını və ərazinin faunasını öyrənmək üçün etibarlı qaynaqlardır. Həmçinin sənduqə və qoç heykəli tipli bu abidələrin üzərində xalçaçılıqda istifadə olunan hana və digər alətlər, insan, at, ov səhnəsi və başqa təsvirlər də həkk edilmişdir.

Bəyazid rayonunun Noraduz kəndində hicri-qəməri təqviminə 704-cü ilə (1304-1305-ci ilə) aid sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində kitabə olmuşdur. Qəbirüstü abidənin bir yanında qarşı-qarşıya dayanmış iki əjdaha təsviri həkk olunmuşdur.

Üçmüəzzində, Yuxarı Talin kəndində olan qala üzərində kitabə olmuşdur. Ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Allah güclüdür! Mübarək səfər ayının başlanğıcında, 570-ci ildə (09.1174-cü il) bu möhkəm imarətin sahibi, böyük isfəhsalar (baş komandan), əzəmətli islam dininin köməkçisi, Şavurun oğlu, Mahmudun oğlu Şərafəddin” (6, s.61-62).

Kitabə üzərində olduğu qalanın 1174-cü ildə böyük isfəhsalar Şərafəddin tərəfindən inşa edilməsi haqqında məlumat verir. Kitabənin tarixinə əsasən, deyərək bilirik ki, qala Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində (1136-1175-ci illər) Naxçıvan şəhəri dövlətin paytaxtı olduğu zaman inşa olunmuşdur.

Qədim Azərbaycan torpağı, hazırda indiki Ermənistan Respublikasının tərkibinə daxil olan Dərələyəz mahalı da müsəlman epigrafiyası abidələri ilə zəngin olmuşdur. Bu abidələrin az bir qismi müəyyən vaxtlarda tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunsalar da, böyük əksəriyyəti dövrün tələblərinə və ermənilərin sıxışdırılmalarına, icazə verməmələrinə uyğun olaraq tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışlar.

Etnoqraf alim Hacı Qadir Qədirzadənin 1983-cü ildə Dərələyəz mahalına səfərdən qayıtdıqdan sonra mənə təqdim etdiyi bir neçə qəbirüstü xatirə abidəsinin foto-şəkillərinə əsasən, onlar tədqiq edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Abidələr Soylan bölgəsinin Axta və Köçbəy kəndlərində qeydə alınmışlar. Axta kəndində qeydə alınmış bir qoç heykəli tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində kitabə olmasa da, bədii cəhətdən çox gözəl hazırlanmışdır. Yerli əhalinin söylədiyinə görə bu abidə 1918-ci ildə Axta kəndində erməni quldurları ilə döyüşdə həlak olmuş türk zabitinin xatirəsinə hazırlanmış və onun qəbri üzərinə qoyulmuşdur. Qoç fiqurunun belində aypara və beşguşəli ulduz təsviri həkk olunmuşdur. Bu abidə təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türklərini erməni soyqırımından qoruyarkən həlak olan türk zabiti və əsgərlərinin məzarlarına Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi (məsələn, Bakı-Şamaxı yolunun kənarında, Ordubad bölgəsində və s.) Qərbi Azərbaycanda da böyük hörmət və ehtiramla yanaşılmış, onların xatirəsi əziz tutulmuşdur.

Axta kəndində qeydə alınmış başqa bir qoç heykəli üzərində “Mərhum Nəbat Hüseynəli oğlu” sözləri həkk edilmişdir. Kitabənin tarixi yoxdur. Onu paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII əsrə aid etmək olar (2, s.22; 3, s.169).

Kənd qəbiristanlığında qalan boz rəngli daşdan hazırlanmış və tamamilə salamat qalmış başqa bir qoç fiqurunun yanları və boyun hissəsi bir neçə aypara şəklində işlənmişdir. Fiqurun qarın

hissəsində ərəb dilində kitabə yazılmışdır. Kitabənin mətni belədir: “Haqverdinin oğlu Şahrzanın vəfat tarixi. 1285-ci il (2, s.22; 3, s.169).

Köçbəy kəndində qeydə alınmış sənduqə tipli bir qəbirüstü xatirə abidəsi gözəl sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Sənduqənin bir tərəfi dərininə oyulmuş, sonra isə oyulmuş hissəni iki yerə bölmək şərti ilə soldan sağa, təxminən abidənin mərkəzinədək qabartma yolu ilə düz xətt çəkilmişdir. Xəttin üstündə və altında qarşı-qarşıya dayanmış iki heyvan təsvir olunmuşdur. Oyuğun xətlə bölünməyən hissəsində isə ayaq üstə dayanmış bir adam, onun arxasında isə ata minmiş bir süvari təsvir olunmuşdur. Sənduqənin səthində müsəlman epiqrafikasına aid kitabə olsa da, çox aşınmaya məruz qaldığından onu oxumaq mümkün olmamışdır. Bu abidə Qarakilsə (Zəngəzur) bölgəsinin Urud kəndindəki sənduqə tipli xatirə abidələri ilə çox oxşardırlar. Hazırlanma texnikasına, üstündəki təsvirlərin hədsiz oxşarlığına, həmçinin ərazicə yaxın olmalarına əsasən, onların eyni sənətkarlıq mərkəzində hazırlanması fikri üzərində dayanmaq olar. Bu abidəni Urud abidələri ilə eyni dövrə – XV-XVI əsrlərə aid etmək olar.

Köçbəy qəbiristanlığında bədii daşyonma sənəti nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən daha iki sənduqə formalı qəbirüstü abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələrin də yan tərəflərində gözəl təsvirlər həkk edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu abidələrin də səthində yazılmış kitabələr yan tərəflərdəki təsvirlərə nisbətən təbii qüvvələrin təsirinə daha çox məruz qaldığından oxunmaz vəziyyətə düşmüşlər.

Bədii daşyonma sənətinin gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb edən Axta kəndindən qeydə alınmış qoç heykəlləri və Köçbəy kəndindən qeydə alınmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri sübut edirlər ki, Azərbaycanın bir sıra yerlərində olduğu kimi qərb bölgəsində də daş üzərində işləmə sənəti yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan-türk heykəltaraşlığının gözəl nümunələrindən olan qoç heykəlləri və Azərbaycan-türk memarlığına məxsus kiçik memarlıq ünsürləri ilə zəngin olan sənduqə tipli qəbirüstü abidələr təsdiq edirlər ki, indi Ermənistan Respublikası yerləşən torpaqlar tarixən Azərbaycana məxsus olmuş və onun üzərində qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

Ancaq çox təəssüflər olsun ki, üzərində dayandığı torpağın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən indiki Ermənistan ərazisindəki maddi-mədəniyyət abidələrimizin böyük bir hissəsi erməni vandalizminə məruz qalmış, şəhid edilmiş, yer üzündən silinmişdir. Əsir vəziyyətdə qalan çoxlu sayda abidələrimiz isə erməni ustalarının “düzəlişlərinə” məruz qalmış, “mənimsənilmişdir”. Həmin torpaqlarda uyuyan əcdadlarımızın narahat ruhları kimi şəhid və əsir abidələrimiz də bizi bu yerlərə qayıtmaq, torpaqlarımıza, mədəni irsimizə sahib çıxmaq üçün səsləyirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994, 208 s.
2. Səfərli H. Dərələyəz mahalı epigrafiq abidələrindən bəzi nümunələr. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əsərləri. VII buraxılış. Bakı: “Elm”, 2003, s. 20-23.
3. Səfərli H. Qondarma erməni soyqırımı və tarixi həqiqətlər. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2018. 208 s.
4. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах.ССР. Известия “Азкомстарис”а, вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929.
5. Бертельс Б.Е. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Том 3. Москва, 1965, 524 с.
6. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том 3. Баку: Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 216 с.
7. Нейматова М. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981.

SUMMARY

Hajifakhraddin Safarli

NOTES ON SOME EXAMPLES FROM THE EPIGRAPHIC
MONUMENTS OF WESTERN AZERBAIJAN

According to the resettlement policy of Russian tsarism, the territory of Western Azerbaijan (now the Republic of Armenia), where Armenians were settled throughout the 19th century, was rich in historical and cultural monuments. Among these monuments, there are many epigraphic monuments – inscriptions. Unfortunately, the Armenians who settled in the area either destroyed or “Armenized” these inscriptions, as well as all the cultural heritage created by our people there over the centuries. The article talks about some examples of those monuments that were once studied by researchers in the territory of Western Azerbaijan, but were destroyed by Armenians.

Key words: Azerbaijan, Iravan, Zangezur, Urud, monument, epitaph, armenian

РЕЗЮМЕ

Гаджифахреддин Сафарли

ЗАМЕТКИ О НЕКОТОРЫХ ОБРАЗЦАХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ
ПАМЯТНИКОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В соответствии с переселенческой политикой российского царизма территория Западного Азербайджана (ныне Республика Армения), где армяне селились на протяжении XIX столетия, была очень богата памятниками истории и культуры. Среди этих памятников преобладали эпиграфические памятники – надписи. К сожалению, армяне, поселившиеся на этой территории, либо уничтожили, либо “арменизировали” эти надписи, как и все культурное наследие, созданное там нашим народом на протяжении веков. В статье рассказывается о некоторых образцах тех памятников, которые когда-то были изучены исследователями на территории Западного Азербайджана, но были уничтожены армянами.

Ключевые слова: Азербайджан, Иреван, Зангезур, Уруд, памятник, надпись, армянский

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

HACI HƏSƏNOV
hacihasanov@mail.ru
AMEA Tarix İnstitutu

DOI. 2024.1.126.88

SÜRMƏLİ QƏZASINDA İNZİBATİ-ƏRAZİ QURULUŞUNUN TƏKAMÜLÜ BARƏSİNDƏ (XIX ƏSRİN AXIRLARI – XX ƏSRİN BAŞLANGICI)

Məlumdur ki, I Nikolayın 9 iyun 1849-cu il tarixli fərmanı ilə İrəvan quberniyası yaradılarkən onun tərkibində cəmi 5 qəza var idi: İrəvan, Yenibəyazid, Naxçıvan, Ordubad və Aleksandropol. II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr tarixli fərmanı ilə edilən dəyişiklikdə də bu say dəyişmədi, sadəcə Ordubad Naxçıvan qəzasına qatıldı və yeni – Eçmiədzin (Üçmüəzzin) qəzası yaradıldı. 1875-ci ildə isə bu quberniyanın tərkibində iki yeni qəza – Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları təşkil olundu.

XIX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərinə olan məlumatlara görə, Sürməli qəzası İğdır, Daşburun və Qulp polis sahələrinə bölünürdü. Qəzanın 3634 kv. km.-lik ümumi ərazisi bu sahələr arasında müvafiq olaraq belə bölünürdü: 739; 1384; 1510 kv. km. Polis sahələrinin hər birində cəmi 3 kənd cəmiyyəti var idi.

Cənubi Qafqazda çar rejiminin süqutu ərəfəsində mərkəzi İğdır kəndi olan Sürməli qəzası, “1917-ci il Qafqaz təqvimi”nin məlumatlarına görə, cəmi üç polis sahəsinə bölünürdü. Mərkəzi İğdır kəndi olan 1-ci polis sahəsində 4 kənd cəmiyyətində (Əliqoçaq, Evcilər, Yaycı və İğdır kənd cəmiyyətləri) 34 kənd birləşmişdi. 2-ci polis sahəsinin mərkəzi Daşburun kəndi idi. Bu sahədə isə 65 kənd cəmiəsi 3 kənd cəmiyyəti arasında paylanmışdır: Aralıq, Daşburun və Radik kənd cəmiyyətlərində. Mərkəzi Qulp kəndi olan sonuncu – 3-cü polis sahəsində isə kənd cəmiyyətləri xüsusilə böyük idi. Burada 107 kənd 6 kənd cəmiyyəti arasında paylanmışdır.

Bu da həm inzibati idarələrin qəza və quberniya instansiyalarında, həm də kənd cəmiyyətlərinin özündə baş alıb gedən lənglik, süründürməçilik, korrupsiya və qarşılıqlı iddiaların saysız-hesabsızlığının başlıca səbəblərindən biri idi.

Açar sözlər: Quzey Azərbaycan, İrəvan, Sürməli, Rusiya imperiyası, müstəmləkə

Giriş

İndi qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin tərkibində olan Sürməli diyarının son üç yüzillik tarixi çox keşməkeşli hadisələrlə zəngindir. XVIII yüzilliyin əvvəllərində bu torpaqlar Səfəvilər imperiyasının Çuxursəəd bəylərbəyliyi tərkibində idi. Həmin əsrin ilk rübünün sonlarında baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində bir sıra Səfəvi mülkləri kimi Sürməli diyarı da bir müddət Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Mövcud məqalədə mötəbər məlumatlara söykənilməklə Sürməli torpaqlarımızın XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri tarixinin bəzi məqamlarını nəzərdən keçirmək, obyektiv elmi tədqiqat metodları ilə bu bölgə haqqında həqiqi elmi məlumatları oxuculara çatdırmaq nəzərdə tutulur.

Əsas mətn

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan torpaqlarımızın 1827-ci ilin payızında Romanovlar Rusiyasının işğalçı qoşunları tərəfindən qəsb edilməsindən sonra Vətənimizin quzey torpaqlarının digər bölgələrində olduğu kimi burada da Romanovlar imperiyasının müstəmləkə rejimi quruldu.

Müstəmləkəçi çar Rusiyasının bu torpaqlarımızda təxminən 90 il davam etmiş müstəmləkəçi ağalığı dövründə keçmiş İrəvan xanlığımızın ərazisində çox tez-tez dəyişdirilən inzibati-ərazi idarəçiliyi sistemi qurulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, işğalçı Romanovlar sülaləsi bu yeni tutduğu müsəlman-türk torpaqlarında özünə xristian elementlərindən ibarət sosial dayaq yaratmaq üçün 1828-ci il 10 fevral tarixli

Türkmənçay və 1829-cu il 2 sentyabr tarixli Ədirnə müqavilələrindən sonra buraya Qacar və Osmanlı imperiyalarının ərazisindən on minlərlə erməni köçürməklə kifayətlənməmiş, ona can-başla, hər vasitə ilə qulluq göstərmiş ermənilərin sanki “könlünü almaq” üçün geniş bir jest göstərərək artıq 1828-ci il martın 21-də təzəcə ələ keçirdiyi sabiq Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində yaratdığı vilayətə “Erməni vilayəti” adı verdi. Lakin cəmi 12 ildən sonra bu ad tarixin zibilliyinə atıldı, 1841-ci ildən bu torpaqlarımız Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına qatıldı, 1849-cu ildə isə bu torpaqlarda İrəvan quberniyası yaradıldı və bu quberniya Cənubi Qafqazda çar rejiminin iflasınadək mövcud oldu.

Vətənimizin digər bölgələrində olduğu kimi burada da çarizmin yürütdüyü siyasət özünün bütün çalarları ilə məhz imperiyanın müstəmləkəçi maraqlarına xidmət etməyə yönəlmişdi; inzibati-ərazi idarəçiliyi sahəsində yürüdülmüş siyasət də bu baxımdan istisna təşkil etmirdi: bu sistem təsbit edilərkən milli-etnik sərhədlər, çox güman ki, bilərəkdən nəzərə alınmır, əhalinin etnik-konfessional tərkibinin xristian elementinin gücləndirilməsinə yönəlmiş dəyişdirmə aparılır, inzibati idarəçiliyin bütün instansiyalarında xristian və Rusiya yönümlü məmurların əyləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Osmanlı hakimiyyət orqanlarının 1728-ci ildə tərtib etdikləri icmal dəftərinin məlumatlarına görə Sürməli nahiyyəsi İrəvan əyalətinin İrəvan livasının tərkibinə daxil edilmişdir.¹ Lakin az sonra Nadir xan Əfşar bu torpaqları geri qaytarmağa nail olmuş və bütün Azərbaycan torpaqları tezliklə bu görkəmli Azərbaycan hərbi və siyasi xadiminin yaratdığı Azərbaycan vilayətinə daxil edilmişdir.

Nadir şah Əfşarın qətlindən sonra meydana çıxan xanlıqlardan biri olan və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsində təxminən 80 il mövcud olmuş İrəvan xanlığının tərkibində Arazdan şimaldakı Şörəyel, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə, Talın, Seyid Axsanlı, Qırxbulaq, Qarpi, Səədli, Sərdarabad, Gərnibasar, Zəngibasar, Vedibasar və Şərur mahalları ilə yanaşı Arazın sağ sahili boyunca, bu çaydan cənubda yerləşən mərkəzi İğdır olan Sürməli və mərkəzi Qulp kəndi olan Dərəkənd-Parçenis mahalları da var idi.²

1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar və 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrinin gedişində bu torpaqlarımız dəhşətli dağıntılar, qırğın və digər ağır hərbi-siyasi proseslərin meydanına çevrilmişdir.

Bəzi məlumatlara görə, həmin müharibələr nəticəsində Sürməli mahalında 28 kənd darmadağın edilmişdir. Bəzi qaynaqlarda 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiya işğalı altına keçmiş Sürməli mahalında (bu mahal artıq Arazdan cənubdakı bütün İrəvan torpaqlarını əhatə edirdi) 50 kəndin olduğu haqqında məlumat verilir.³

1872-ci ilin məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasının 7 qəzasında 5 şəhər, 1283 digər yaşayış məskəni var idi. 1912-ci ildə quberniyadakı yaşayış məskənlərinin sayı 1351-ə bərabər olmuşdu.

Quberniyanın digər 6 qəzasından fərqli olaraq bizi maraqlandıran Sürməli qəzası Arazdan şimalda yox, cənubda – çayın sağ sahilindəki İrəvan torpaqlarında təşkil olunmuşdu.

1886-cı ildə bu sahələrdə qəzanın 71066 nəfərlik əhalisi bu polis sahələri üzrə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi bölünürdü:

- 1) 16452 kişi + 14195 qadın = 30647 nəfər;
- 2) 11126 kişi + 9394 qadın = 20520 nəfər;
- 3) 10776 kişi + 9123 qadın = 19899 nəfər;

İğdır polis sahəsində 61 kənd, Daşburun polis sahəsində – 62, Qulp sahəsində isə 105 kənd var idi; qəzadakı kəndlərin ümumi sayı 228-ə bərabər idi. 1886-cı il ailə siyahılarının məlumatlarına görə, Sürməli qəzasının 71,1 min nəfərlik ümumi əhalisi bu sahələr üzrə müvafiq olaraq belə bölünürdü: 30,7 min; 20,5 min; 19,9 min nəfər.

1897-ci ilədək qəza əhalisi təxminən 12% artaraq 88244 nəfərə çatmışdı.

Sürməli qəza əhalisinin 1897-ci il Birinci Ümumrusiya əhali sayının nəticələrinə görə milli tərkibcə aşağıdakı kimi idi:

- azərbaycanlılar – 41417 nəfər (bütün qəza əhalisinin 46,51%-i);

¹ az.wikipedia.org/wiki/Sürməli_nahiyəsi – 05.01.2023.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т.82(86), 3, СПб., Семеновская типография, 1904.

³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 82 (86), 3, СПб., Семеновская типография, 1904.

- ermənilər – 27075 nəfər (30,4%);
- kürdlər – 19099 nəfər (21,45%);
- şərq slavyanlar – 1361 nəfər (1,53%);
- polyaklar – 31 nəfər (0,03%);
- almanlar – 13 nəfər (0,01%);
- gürcülər – 11 nəfər (0,01%);
- yəhudilər, yunanlar, litvalılar – 10 nəfər (<0,01%)⁴.

1900-cü ilə aid “Qafqaz təqvimi”nin məlumatlarına görə Sürməli qəzası üç polis sahəsinə (İğdır, Daşburun və Qulp) bölünürdü. Bu sahələrin mərkəzləri müvafiq olaraq eyniadlı kəndlər idi. Hər polis sahəsində 3 kənd cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. Qəzanın ümumi 3192,75 kv. verstlik (3634,39 kv. km) sahəsi sahələr arasında müvafiq olaraq aşağıdakı kimi bölünürdü:

- 1) 649,39 kv. verst (739,92 kv.km);
- 2) 1216,11 kv. verst (1384 kv.km);
- 3) 1327,28 kv. verst (1510,47 kv.km).

Bu sahələrdə müvafiq olaraq 61 (4317 həyət), 62 (2748) və 105 kənd (2683) qeydə alınmışdı⁵.

I polis sahəsi - İğdır (mərkəzi İğdır kəndi) – 3 kənd icması

Ərazi 649,30 kv.verst

67635 des.

13,010 kv. mil

739,92 kv. km

50-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 32

50-100-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 13

100-200-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 14

200-dən çox həyəti olan kəndlərin sayı – 2

Kəndlərin ümumi sayı – 61

Həyətlərin ümumi sayı – 4317

Əhali (1886-cı il ailə siyahılarına görə) 16452 nəfər kişi+14195 nəfər qadın=30647

II polis sahəsi - Daşburun (Daşburun) – 3 kənd icması

Ərazi – 1216,13 kv .verst

126,681 des.

25,134 kv. mil

1304,00 kv.km

50-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 44

50-100-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 12

100-200-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 4

200-dən çox həyəti olan kəndlərin sayı – 2

Cəmi: – 62 kənd, 2748 həyət

Əhali (1886) 11126+9394=20520

III polis sahəsi – Qulp (Qulp kəndi)-3 kənd icması

Ərazi 1327,28 kv.verst

138.257 des.

27,030 kv. mil

1510,47 kv. km

50-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 97

50-100-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 7

100-200-dək həyəti olan kəndlərin sayı - -

200-dən çox həyəti olan kəndlərin sayı – 1

Cəmi: – 105 kənd, 2683 həyət

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 15 января 1897 года. Т.LXXI. Эриванская губерния. Б.М., Тип. кн. Мещерского, 1905, сс. 98-99.

⁵ Кавказский календарь на 1900 год, отд. III, – Тифлис, тип. М.Шарадзе и Ко, 1899, сс.34-35.

Əhali (1886) $10776+9123=19899$

Ümumiyyətlə Sürməli qəzası üzrə – 9 kənd icması

Ərazi – 3192,78 kv.verst

352.573 des.

65,082 kv. mil

3634,39 kv.km

50-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 173

50-100-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 32

100-200-dək həyəti olan kəndlərin sayı – 18

200-dən çox həyəti olan kəndlərin sayı – 5

Cəmi: 228 kənd, 9748 həyəət

Əhali (1886) $38554+32712=71066$.⁶

Sürməli qəzası Romanovlar rejiminin hakimiyyətinin sonlarına doğru da həmin 3 polis sahəsinə (İğdır, Daşburun, Qulp) bölünürdü. Bu sahələrin ümumi sahəsi 3581,48 kv. km idi, bundan da 825,82 kv. km İğdır sahəsinin payına düşür, qalan ərazi Daşburun (1381,83) və Qulp (1373,80) arasında demək olar ki, bərabər bölüşdürülmüşdü. Bu polis sahələrində, müvafiq olaraq 4,3 və 6 kənd cəmiyyəti təşkil olunmuşdu ki, onlar da müvafiq olaraq 61, 59 və 107 kəndi birləşdirirdilər.

Bütövlükdə qəzanın üç polis sahəsində cəmi 227 kəndi birləşdirən 13 kənd cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu kəndlərdə cəmi 91535 nəfər (1908-ci ilin məlumatına görə) yaşayırdı. Bunlardan 48953 nəfəri kişi və 42583 nəfəri qadın idi.

Polis sahələrinin əhalisi isə müvafiq olaraq 40305 (İğdır), 22124 (Daşburun) və 29106 nəfəri (Qulp) çatırdı.⁷

Sürməli qəzasının hər üç polis sahəsində barışıq münisifləri vəzifələrinə qeyri-azərbaycanlılar təyin olunmuşdular.⁸

1913-cü ildə Sürməli qəzasında cəmi 13 kənd ictimai idarəçiliyinin mövcud olması haqqında bəzi qaynaqların iddiaları bir qədər şübhəli görünür. Bu kənd cəmiyyətləri sırasında aşağıdakılar göstərilir:

1. Əliqocaq kənd cəmiyyəti (Mərkəzi Əliqocaq kəndi idi).
2. Aralıq (Aralıq-Başkənd)
3. Daşburun (Daşburun)
4. Cəlallı Sakaklı (Güllücə)
5. Yezid Həsənli (Dəmirxan)
6. İğdır (İğdır)
7. Qulp (Qulp)
8. Oğruca (Oğruca)
9. Radik (Balaxbaşı)
10. Radik-Sənək (Cikanlı)
11. Evcilər (Evcilər)
12. Yançı (Əliqəmərlı)
13. Güllücə (Güllücə) [8].⁹

1914-cü ilin məlumatlarına görə isə Sürməli qəzasının 100324 nəfərlik əhalisinin 44,32 %-ni (44466 nəfər) azərbaycanlılar, 24 %-ni kürdlər (24002), 31,24 %-ni ermənilər (31349), 0,39 %-ni slavyanlar (387), 0,13 %-ni isə (110) aysorlar, yəhudilər və b. təşkil edirdilər.¹⁰

Ümumiyyətlə, bu qəzada hər bir kənd cəmiyyətinin tərkibinə son dərəcə çox kəndin daxil edilməsi diqqəti çəkir. Məsələn, Radik kənd cəmiyyətində 33 kənd, Oğruca kənd cəmiyyətində 24

⁶ Кавказский календарь на 1900 год, отд. III, с.34-35.

⁷ Кавказский календарь на 1910 год, отд. стат. – Тифлис, Тип. Т-ва Либерман и К⁰, 1909, сс. 458-459.

⁸ Кавказский календарь на 1911 год, адрес-календарь. – Тифлис, Тип. канцелярии заместника е.и.в. на Кавказе, 1910, с. 193.

⁹ org.wikipedia/ru.m.wikipedia – 15.01.2023.

¹⁰ Кавказский календарь на 1915 год, отд. III. – Тифлис, Тип. канцелярии заместника е.и.в. на Кавказе, 1914, сс.42-44.

kənd, Yezidhəsənli kənd cəmiyyətində 17 kənd və s. birləşdirilmişdi. Belə olan halda inzibati-ərazi idarəçiliyinin hansısa səmərəliliyindən söhbət belə gedə bilməzdi.

Nəticə

Yuxarıda gətirilən materiallara söykənərək iddia etmək olar ki, burada hər bir kənd cəmiyyətlərinin tərkibinə son dərəcə çox kənd daxil edilmişdir. Məsələn, Radik kənd cəmiyyətində 33 kənd, Oğruca kənd cəmiyyətində 24 kənd, Yezidhəsənli kənd cəmiyyətində 17 kənd və s. birləşdirilmişdi. Belə olan halda inzibati-ərazi idarəçiliyinin hansısa səmərəliliyindən söhbət belə gedə bilməzdi.

Bu da həm inzibati idarələrin qəza və quberniya instansiyalarında, həm də kənd cəmiyyətlərinin özündə baş alıb gedən lənglik, süründürməçilik, korrupsiya və qarşılıqlı iddiaların saysız-hesabsızlığının başlıca səbəblərindən biri idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Кавказский календарь на 1900 год, отд. III. – Тифлис, тип. М.Шарадзе и Ко, 1899, 1085 с.
2. Кавказский календарь на 1910 год, отд. стат. – Тифлис, Тип. Т-ва Либерман и К⁰, 1909, 928 с.
3. Кавказский календарь на 1911 год, адрес-календарь. – Тифлис, Тип. канцелярии наместника е.и.в. на Кавказе, 1910, 859 с.
4. Кавказский календарь на 1915 год, отд. III. – Тифлис, Тип. канцелярии наместника е.и.в. на Кавказе, 1914, 1013 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 15 января 1897 года. Б.М., 1905, 187 с.
6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 82 (86), 3, СПб., 1904.
7. az.wikipedia.org/wiki/Sürməli_nahiyəsi – 05.01.2023.
8. [org.wikipedia/ru.m.wikipedia](https://org.wikipedia.ru.m.wikipedia) – 15.01.2023.

SUMMARY

Haji Hasanov

ON THE EVOLUTION OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DEVELOPMENT IN SURMALY DISTRICT (LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)

It is known that when the Irevan governatore was established by the decree of Nicholas I of June 9, 1849, it included only 5 districts: Irevan, Novo-Bayazid, Nakhchivan, Ordubad and Alexandropol. In the change made by the decree of Alexander II of December 9, 1867, this number also did not change, just Ordubad was attached to the Nakhchivan district and a new one was created - the Echmiadzin (Uchmuazzin) district. And in 1875, two new districts were formed as part of this district - Sharur-Daralayaz and Surmali. According to the information of the late 80s - early 90s of the 19th century, the Surmali district was divided into Igdir, Dashburun and Gulp police stations. The total area of 3634 sq. km was divided between these sections as follows: 739; 1384; 1510 sq. km. There were only 3 village societies in each of the police stations. On the eve of the fall of the tsarist regime in the South Caucasus, Surmali district, the center of which was the village of Igdir, according to the information of the "Kavkazskiy kalendar" for 1917, was divided into three police stations. 34 villages were united in 4 village communities (Aligochag, Evjilyar, Yaichy and Igdir village communities) of the 1st police station, the center of which was the village of Igdir.

The center of the 2nd police station was the village of Dashburun. In this station, 65 villages were distributed in total between 3 village communities: Aralig, Dashburun and Radik. And in the last - the 3rd police station, the center of which was the village of Gulp, village communities were especially large. Here, 107 villages were distributed among 6 village communities.

This was one of the main reasons for the slowness, red tape, corruption and countless mutual claims that took place both in the county and provincial instances of administrative departments, and in the village communities themselves.

Key words: North Azerbaijan, Irevan, Surmali, Russian empire, colony

РЕЗЮМЕ

Гаджи Гасанов

**ОБ ЭВОЛЮЦИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО
УСТРОЙСТВА В СУРМАЛИНСКОМ УЕЗДЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

Известно, что когда указом Николая I от 9 июня 1849 года была создана Иреванская губерния, в ее состав входили всего 5 уездов: Иреванский, Ново-Баязидский, Нахчыванский, Ордубадский и Александропольский. В изменении, внесенном указом Александра II от 9 декабря 1867 года, это число также не изменилось, просто Ордубад был присоединен к Нахчыванскому уезду и был создан новый – Эчмиадзинский уезд. А в 1875 году в составе этой губернии были образованы два новых уезда – Шарур-Даралаязский и Сурмалинский.

По сведениям конца 80-х – начала 90-х годов XIX века Сурмалинский уезд был разделен на Игдырский, Дашбурунский и Гульпинский полицейские участки. Общая площадь в 3634 км² была разделена между этими участками следующим образом: 739; 1384; 1510 кв.км. В каждом из полицейских участков было всего 3 сельских общества.

Накануне падения царского режима на Южном Кавказе Сурмалинский уезд, центром которого было село Игдыр, согласно сведениям «Кавказского календаря» на 1917 год, был разделен на три полицейских участка. 34 села были объединены в 4 сельских обществах (Алигочаг, Эвджиляр, Яйчы и Игдырское сельские общества) 1-го полицейского участка, центром которого являлось село Игдыр.

Центром 2-го полицейского участка было село Дашбурун. В этом участке 65 сел были распределены всего между 3-мя сельскими обществами: Аралыг, Дашбурун и Радик. А в последнем – 3-м полицейском участке, центром которого была деревня Гулп, деревенские общества были особенно крупными. Здесь 107 деревень были распределены между 6 сельскими обществами.

Это было одной из основных причин медлительности, волокиты, коррупции и бесчисленных взаимных претензий, имевших место как в уездных и губернских инстанциях административных ведомств, так и в самих сельских обществах.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Иреван, Сурмали, российская империя, колония

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ABDULLA MUSTAFAYEV

abdullamustafatev@nsu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.94

MÜASİR MÜƏLLİMİN PEŞƏKAR KEYFİYYƏTLƏRİ

Elmi məqalədə müasir müəllimin peşəkar keyfiyyətləri araşdırılır, milli təhsilimizin qarşısında duran vəzifələrin uğurlu həllinin müəllim hazırlığının yüksəldilməsi ilə bağlılığı təhlil edilir. Müəllimlik peşəsinin qarşısına qoyulan ciddi tələblərlə yanaşı, müasir müəllimin çoxşaxəli biliyə və yüksək mədəniyyətə malik olması qeyd olunur. Məqalədə göstərilir ki, usta müəllim olmaq üçün şəxsi peşəkar orijinallığa və unikallığa, özfəaliyyət tərzinə, peşəkar təfəkkürün konseptuallığına malik olmaq lazımdır. Müəllif qeyd edir ki, ideal müasir müəllim ideyası xeyli sayda keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bu keyfiyyət göstəricilərinə isə elm, bilikləri effektiv şəkildə öyrətmək bacarığı kimi metodik biliklər, uşağın təbiətini başa düşmək, onda gələcək qabiliyyətlərin potensialını görmək və s. aid edir. Müəllif tələbələr, müəllimlər və valideynlər arasında "İdeal müəllim kimdir?" barədə keçirdiyi sorğunun nəticələrini təhlil etmişdir və respondentlərin məsələyə münasibətlərini açıqlamışdır. Məqalədə müəllimin şəxsi imicinin tələbələr və müəllimlər üçün əhəmiyyətindən də bəhs edilir, tədqiqatçıların məsələyə münasibəti təhlil edilir, müasir müəllim obrazının komponentləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, müəllimin baxışı, jesti, duruşu və s. müəllimi unikal edir. Binaya necə girmək, orada olanları salamlamaq, oturmaq, jurnal açmaq, lövhəyə yaxınlaşmaq-bütün davranış texnologiyasının ümumi qəbul edilmiş tələblərə əsaslandığı göstərilir.

Açar sözlər: Pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji bacarıq, pedaqoji qabiliyyətlər, qavrayış qabiliyyətləri, şəxsiyyətin dinamizmi

Milli təhsil qarşısında duran vəzifələrin uğurla həlli bilavasitə müəllim hazırlığının yüksəldilməsi, onların peşə bacarığı, erudisiya və mədəniyyəti ilə bağlıdır. Başqa heç bir peşə müəllimlik peşəsi qədər qarşıya bu qədər ciddi tələblər qoymur. Müəllim parlaq, bənzərsiz şəxsiyyət, ümumbəşəri dəyərlərin daşıyıcısı, dərin və çoxşaxəli biliyə, yüksək mədəniyyətə malik unikal şəxsiyyət olmalıdır və buna borcludur. Çünki, müəllim gələcək cəmiyyətin memarı və qurucusudur. Bu baxımdan, ağır olduğu qədər də şərəfli vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsi üçün onun dərin və geniş biliyi olmalıdır, öz fənnini tələbələrə sevdire bilməlidir, pedaqoji texnologiyaları tədrisə tətbiq edə bilməlidir (1, s.3). Müəllimin xüsusi peşə və sosial funksiyaları, həmişə ən obyektiv hakimlərin-onun şagirdlərinin, maraqlanan valideynlərin, geniş ictimaiyyətin nəzərində olmaq zərurəti müəllimin şəxsiyyətinə, onun mənəvi simasına yüksək tələblər qoyur. Müəllimə olan və ya onun qarşısına qoyulan tələblər pedaqoji fəaliyyətin uğurunu müəyyən edən peşəkar keyfiyyətlərin imperativ sistemidir. Praktiki pedaqoji fəaliyyətin yalnız yarısı rəşional texnologiyalar üzərində qurulur, digər yarısı isə sənəddir. Ona görə də peşəkar müəllimə qarşı ilk tələb pedaqoji bacarığın olmasıdır.

Pedaqoji qabiliyyətlər uşaqlarla işləmək meyillərində, uşaqlara məhəbbətdə və onlarla ünsiyyətdən həzz almaqda birləşdirilən və ifadə olunan şəxsi keyfiyyətlərdir. Bütün başqalarını birləşdirən əsas qabiliyyət tolerantlıq, insana, formalaşmaqda olan şəxsiyyətə həssaslıqdır. Ünsiyyətçilik (ünsiyyət ehtiyacı, asanlıqla əlaqə qurmaq imkanı, həmsöhbətdə müsbət emosiyalar oyatmaq və ünsiyyətdən həzz almaq bacarığı); qavrayış qabiliyyətləri (peşəkar fikir, sayıqlıq, intuisiya, başqa bir insanı, onun psixoloji vəziyyətini xarici əlamətlərə görə qavramaq və anlamaq qabiliyyəti); şəxsiyyətin dinamizmi (başqa bir insana aktiv təsir etmək bacarığı); emosional sabitlik

(özünü idarəetmə, özünü tənzimləmə); optimist proqnoz (şəxsiyyətin inkişafının müsbət tərəfə yönəldilməsi ilə proqnozlaşdırılması); yaradıcılıq (yaradıcı olmaq, yeni ideyalar yaratmaq, ənənəvi sxemlərdən qaçmaq, problemli vəziyyətləri tez həll etmək bacarığı); təsir (uşaqların psixi və əxlaqi dünyasına müəyyən istiqamətdə təsir etmək, onlara yaxınlaşmaq, etibar, sevgi və hörmət qazanmaq, onların daxili dünyasına dərinlən nüfuz etmək, onu qurmaq, layihələndirmək bacarığı) onunla sıx əlaqədə olur (Volkova, s.117-121).

Müasir dövrdə pedaqoji texnologiyalarla bağlı sualların pedaqoji bacarıq anlayışı ilə sıx bağlı olması peşəkar bacarıqlar üçün çox vacibdir, çünki ustadın hərəkətləri həmişə mükəmməldir. Peşəkar səriştəli müəllim olmaq, yəni fənn sahəsində sərbəst hərəkət etmək, pedaqoji reallığı sistemli şəkildə qavramaq və fəaliyyət göstərmək, şəxsi və humanitar yönümlü olmaq (texnokratikdən fərqli olaraq), digər həmkarlarına təcrübə qazandırmaq, əksətdirmə qabiliyyətinə, müasir pedaqoji bacarıq texnologiyalarına malik olmaq, öz biliklərini ümumiləşdirməyi və köçürməyi bacarmaq mümkündür. Usta olmaq üçün şəxsi peşəkar orijinallığa və unikalığa, öz fəaliyyət tərzinə, peşəkar təfəkkürün konseptuallığına malik olmaq lazımdır. Pedaqoji bacarıq cəmiyyətin pedaqoji mədəniyyətinə fərdi töhfədir və yalnız öz fəaliyyət mexanizmlərini tam dərk etmək bacarığını başqalarına ötürməyə imkan verir. Ona görə də əsl ustad müəllimin öz müəllif sistemi, öz məktəbi, öz davamçıları var (Volkova, 2007, 125-138).

İdeal müasir müəllim ideyası xeyli sayda keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. İdeal müəllim üçün əsas olanlar bunlardır: elm; bilikləri effektiv şəkildə öyrətmək bacarığı kimi metodik biliklər; uşağın təbiətini başa düşmək, onda gələcək qabiliyyətlərin potensialını görmək və s. Pedaqoji prosesdə müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlıq etmək, onların fərdi fərqlərini nəzərə ala bilmək, şagirdlərə istiqamət vermək, onların hər birinin inkişafına nail olmaq və s. kimi vəzifələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir (2, İlyasov, 2023, s.78-85).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin tarix və tarix müəllimliyi ixtisaslarında təhsil alan tələbələr arasında “İdeal müəllim kimdir?” deyə sorğu keçirdik. Sorğuda 35 nəfər tələbə iştirak etdi. Müsahiblərdən ideal müəllimin portretini formalaşdırmaq, onun sahib olmalı olduğu ən vacib səriştələri seçmək istənilib. Ümumiyyətlə, sorğuda iştirak edən tələbələrin əksəriyyətinin fikrincə, müəllim şagirdləri ruhlandırmaqlı, anlamalı və onlara hörmət etməli, onların potensialını üzə çıxarmaqlı bacarmalı, ünsiyyətə və daim özünü təkmilləşdirməyə açıq olmalıdır.

Validəynlər və müəllimlər arasında da bu məsələ barədə sorğu keçirilmişdir. Validəynlərin və müəllimlərin ideal müəllimə baxışı daha çox üst-üstə düşür. Bununla belə, gözlənilərdə kiçik fərqlər də var. Belə ki, müəllimlər onun əsas xüsusiyyətini öyrənməyə maraq göstərmək və şagirdləri ruhlandırmaq bacarığı hesab edir, valideynlər isə bütün şagirdlərə hörmət və bərabər münasibətə üstünlük verirlər. Sorğunun nəticələrinə görə ideal müəllimin səriştələri ən çox gözləniləndən ən az gözlənilənlərə doğru sıralanır. Validəynlər tərəfindən gözlənilən müasir müəllimin portreti belədir: hər bir tələbəyə hörmət, hamıya bərabər münasibət-72%; öyrənməyə maraq göstərmək, tələbələri ruhlandırmaq bacarığı-70%; uşaqları başa düşmək, onlarla ümumi dil tapmaq bacarığı-67%; tələbə potensialını aşkar etmək bacarığı-51%; ünsiyyətçilik, ünsiyyətə açıqlıq-48%; səbir və özünü idarəetmə-43%; tələbələrə sağlamlığına və emosional vəziyyətinə qayğı-36%; orijinal tədris tərz-33%; münasibətləri həll etmək bacarığı-31%; öz mövzunuz üzrə mükəmməl bilik-30%; tələbkar şagirdlik-22% (8). Respondentlərdən, həmçinin, tədris prosesinin iştirakçılarının hər birinin yeni təlim standartlarının tətbiqinə təsirini 1-dən (əhəmiyyətsiz təsir) 5-ə (deterministik təsir) kimi qiymətləndirmələri xahiş olunub. Nəticələrə əsasən, onların əksəriyyəti belə qənaətə gəlib ki, müəllimlər tədris prosesinin ən mühüm iştirakçılarıdır və ən müasir standartların tətbiqində əsas rol oynayır. İkinci yerdə isə məktəb rəhbərliyidir. Respondentlərin fikrincə, valideynlər və ictimaiyyət nümayəndələri ən az təsirə malikdirlər.

V.O.Suxomlinski “Cəmiyyət və müəllim” məqaləsində kənd məktəbində metodika ilə az tanış olan gənc müəllimin fədakar əməyi və şagirdlərlə ünsiyyət qurmaq istəyi sayəsində uşaqların xarici dil öyrənməyə münasibətini dəyişdirdiyi bir hadisəni təsvir edir. O, qeyd edir ki, əvvəllər direktor inadla onları iyrəndirən abzasları oxumaq istəməyən valideynləri övladlarına təsir göstərməyə məcbur edirdisə, indi şagirdlər yeni və gənc müəllimin yanına axışaraq soruşurlar: “Bu cümləni

tərcümə etməyə kömək edin”, “Bax, divardakı yazıda səhv varmı...”. Əvvəlki müəllimin yerinə təcrübəsiz olsa da, yeni müəllimin gəlməsi ilə şagirdlərin xarici dilə münasibəti dəyişir (6, Pidruçnik, 2004, s.10).

Minlərlə peşə doğulur və ölür. Lakin onların ən yaşlısı hələ də sağdır. Və bu əbədi peşələr arasında müəllimlik xüsusi yer tutur. Müəllimlik peşəsi bütün peşələrin başlanğıcıdır. Təhsilin şərtləri və vasitələri dəyişir, lakin müəllimin əsas məqsədi-insana şəxsiyyət olmağı öyrətmək dəyişməz olaraq qalır. Buna görə də, müəllim haqqında fikirlərin inkişafının təhlili göstərir ki, özünü bir usta kimi şəxsi dərk etməsi, işinin əhəmiyyəti, həmkarları və cəmiyyət tərəfindən tanınması-bütün bunlar müəllimin bacarıqları haqqında danışmağa imkan verən komponentlərdir.

Hal-hazırda müəllimin müəllif mövqeyinə həsr olunmuş bir çox tədqiqatlar mövcuddur ki, bu tədqiqatlarda müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin vahid sisteminin yaradılması onun peşəkar ustalığının ən yüksək səviyyəsi kimi əsaslandırılır. Bu müəlliflər hesab edirlər ki, sistem anlayışı ümumi metodoloji kateqoriyadır və onunla hissələrdən ibarət bütöv, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və birlik təşkil edən elementlər məcmusunu başa düşürlər. Üstəlik, sistemin xassələri onun tərkibini təşkil edən elementlərin xassələrinin və keyfiyyətlərinin cəminə endirilmir (4, Zaqvyazinskiy, 1987, s.19).

Dövrümüzün şəxsiyyətyönlü təhsil prosesində müəllim pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin məqsədləri, məzmunu, formaları və metodlarının müəllifi (həmmüəllifi), onun şəxsi funksiyalarının və tələbələrin tələb olunan şəxsiyyətinin formalaşdığı belə bir təhsil vəziyyətinin yaradıcısına çevrilir.

Təhsilin şəxsi yönümlü olması şəraitində pedaqoji fəaliyyətin özü də müəllif xarakteri daşıyır, çünki pedaqoji texnologiya kənardan süni şəkildə gətirilə bilməz, o, başqa formada mövcud ola bilməz, ancaq müəllimin öz təcrübəsində doğrulmalıdır. Bundan əlavə, müəllimin şəxsiyyəti məqsəd qoyma mənbələrindən biridir ki, bu da o deməkdir ki, müəllimin özünün şəxsi təcrübəsini ehtiva edən fərdi yönümlü təhsilin məzmunu müəllifdən başqa heç bir formada mövcud ola bilməz. Şəxsi təcrübə əldə etmək, yəni düşüncə təcrübəsi, həyat dəyərlərini seçmək, məsuliyyətli və qeyri-standart qərarlar qəbul etmək yalnız müəllim və şagirdin şəxsi mövqeyinin təzahürünü tələb edən bir vəziyyətdə mümkündür. Belə bir vəziyyətin yaradılması həm də müəllif prosesidir ki, bu da müəllimin subyektivliyinin təzahürünü tələb edir.

Buna görə də pedaqoji məharət hər bir müəllim üçün əlçatan olan, formalaşan peşəkar bilik, bacarıq və vərdislərə əsaslanan yüksək və daim təkmilləşən təhsil və təlim sənətidir. Bacarıq nə deməkdir? Onun formalaşması və təkmilləşdirilməsi nə üçün lazımdır? İlk növbədə, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək, təlim-tərbiyə işinin vəzifələrini uğurla həll etmək üçün lazımdır. Məhz buna görə də vurğulamaq lazımdır ki, pedaqoji ustalığın ən mühüm göstəricisi məktəblilərin yüksək təhsil səviyyəsi, tərbiyəsi və müstəqilliyi, təhsillə tərbiyənin vəhdəti olmalıdır. Obraz-insan haqqında onun xarici görünüşünə, vərdislərinə, danışq tərzinə, mentalitetinə, hərəkətlərinə və s. verilən qiymətdir (7, Kalyujniy, 2005, s.45-48). Obraz müxtəlif mənalarda işlənir. Belə ki, obraz təcəssüm, əksətdirmə, təqdimat mənasını verən fəlsəfi anlayışdır. Obraz obyektin insan şüurunda formalaşan xəyali (zehni) təsvir edilməsidir. Müəllimlərin özləri də obraza fərqli münasibət göstərirlər. Bunu “maska” kimi başa düşən yaşlı nəsil müəllimlərin buna münasibəti mənfidir. Onlar daxili məzmunun xarici məzmunundan üstün olduğuna əmindirlər və hesab edirlər ki, əsas olan “olmaq, görünmək deyil”. Müəllimin siması ilə bağlı hər hansı söhbət onun tərəfindən ehtiyatla, qeyri-səmimiliyə çağırış kimi qəbul edilir.

Lakin bu mövqeyin tərəfdarları unudurlar ki, şagirdin müəllimi dərk etməsinin nəticələrindən biri də müəllim imicinin formalaşmasıdır. Hər bir müəllimin bu mövzu ilə bağlı şəxsi baxışlarından asılı olmayaraq bir obrazı var. Təsvirin qurulması prosesi həm müəllimin özündən, həm də şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən, cinsindən, yaşından, eləcə də təcrübəsindən, biliyindən, milliyyətindən və digər amillərdən asılıdır. Problemin başqa tərəfi də var-öz imicini yaratmaqla məşğul olan müəllim nəinki daha yaxşı görünür, həm də özünü daha yaxşı, inamlı hiss edir və nəticədə daha uğurlu işləyir.

Müasir tədqiqatçılar müəllimin şəxsi imicinin tələbələr və müəllimlər üçün əhəmiyyətində bir ziddiyyət olduğunu qeyd edirlər. O. Russkayanın fikrincə, XX əsrin sonlarında müəllimin on peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri siyahısında imic uşaqlar baxımından ikinci, müəllimlərin özləri baxımından isə yalnız səkkizinci yeri tutur. E.A.Petrovanın araşdırmaları bütün kateqoriyalı şagirdlərin və

valideynlərin qavrayışında “yaxşı” müəllim obrazının sülhsevərlik, gülərüzlülük, nəzakətlik, səmimiyyət, fəallıq, alicənablıq, özünə inam, əməkdaşlıq etmək bacarığı, təşkilatçılıq, əməksevərlik kimi universal keyfiyyətlərlə açıq şəkildə bağlı olduğunu göstərir (7, Petrova, 1998, s.16).

Müəllimin təsiri güclüdirsə, onun şəxsiyyəti bir o qədər parlaqdır. Bu, müəllimin dünyagörüşünə, onun ümumi mədəniyyətinə aiddir. Axı özünüzdə olmayanı başqasına vermək mümkün deyil. Ona görə də başqalarını öyrətmək və tərbiyə etmək üçün ilk növbədə özün təhsil almalısan. Lazımdır ki, müəllimin üfqləri yalnız məktəb proqramı ilə məhdudlaşmasın. Müəllimin fərdiliyi tədris üçün əsas motivasiya mənbəyidir. O, iş münasibəti, qayğısı və marağı, ixtiraçılığı və yaradıcılığı ilə şagirdləri işə eyni münasibətdə olmağa sövq edir.

Müasir müəllim obrazının komponentləri bunlardır: vizual (xarici) cəlbedicilik; şifahi davranış; şifahi olmayan davranış, ədəb tələb olunan təsvirə (obraza) uyğunluq. Bir sıra peşələr var ki, xarici görünüş əsas əhəmiyyət kəsb edir, məsələn, televiziya diktoru, diplomat, aktyor və s. Müəllimlik peşəsi də onlara məxsusdur. Müəllimin xarici görünüşü bir qədər əhəmiyyət daşıyır, çünki o, təkcə cəmiyyətlə deyil, həm də müəllimin bir növ standart, nümunə olduğu gənclərlə məşğul olur. Ona görə də müasir müəllimin zahirə görünüşü hər cəhətdən qüsursuz olmalıdır. Bir xalq hikmətində deyildiyi kimi, səni geyiminlə qarşılayır, ağılnı yola salırlar. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hər şeydən əvvəl müəllimin şagirdləri ilə ilk görüşdə yaratdığı təəssürat da tələbələrin yaddaşında unudulmaz iz buraxır. Xüsusilə bu təəssürat müəllimin daha da oxşar davranışı ilə gücləndirilərsə, görünüşün burada həlledici rol oynadığı aydındır. Bir qayda olaraq, tələbələrə paltarın arxasında nəyin gizləndiyini anlamaq üçün bir az vaxt lazımdır. Müəllimin müsbət qarşılıqlı əlaqənin əsasını təşkil edən tələbələrlə mehriban münasibət qurmaq imkanlarını itirməməsi vacibdir. Təcrübəli müəllimlərin ifadə etdiyi kimi, müəllimin şagirdlərə təsiri ilk vizual tanışlıqdan sonra başlayır. Bu, əlbəttə ki, birbaşa deyil, lakin bu, onun əhəmiyyətini inkar etmir. Buna görə də mövqe aydın olmalıdır: müəllimin xarici görünüşü xırda şey deyil, o, həmişə vacib və aktualdır, gənc tələbələrin təhsilində uğurun pilləkənidir.

Müəllimin xarici görünüşü ayrılmaz bir hadisədir, çünki inteqrasiya diferensiasiya prosesləri ilə yanaşı yaxınlaşma və əlaqə prosesidir. Müəllim bir-biri ilə əlaqəli xarici görünüş elementləri kompleksi ilə tələbələrə təsir göstərir. Müəllimin nitq mədəniyyəti və texnikası, hərəkət mədəniyyəti və texnikası, geyim və öz bədənində qulluq mədəniyyəti və texnikası-bütün bunlar xarici görünüşün tərkib hissələridir. Yalnız bu komponentlərin birləşməsində müəllimi təcəssüm etdirən bir görünüş yaranır. Görünüş komponentlərinin təzahürü fərdiləşdirilir.

Baxış, jest, duruş, təbəssüm vasitəsilə ötürülən xüsusi daxili işıqlandırma-bütün bunlar müəllimi unikal edir. Binaya necə girmək, orada olanları salamlamaq, oturmaq, jurnal açmaq, lövhəyə yaxınlaşmaq-bütün davranış texnologiyası ümumi qəbul edilmiş tələblərə əsaslanır. Bununla belə, bu bəzilərində gözəl, başa düşülən, estetik cəhətdən davamlı və hər şey orta səviyyədədir, digərlərində isə heç də elə deyil. Yəni, zahirə görünüş fərdi fərddən, onun daxili pedaqoji mədəniyyətindən asılıdır və ona xasdır. Bu yolla həm müsbət, həm də mənfi ola bilən müəllim obrazı formalaşır. Bəlkə də elə buna görə ki, bəzi müəllimlər ömrü boyu xatırlanır, bəziləri isə məzun olduqdan sonra unudulur. Odur ki, hər bir müasir müəllimin ideala, harmoniyaya və təkmilləşməyə can atması təbii olmalıdır ki, bunsuz insan qaçılmaz olaraq alçaldır.

Heç kimə sirr deyil ki, tələbələr xoş görünüşlü, tərbiyəli, incə davranışlı, zərif geyinmiş, gözəl dəbli saç düzümü, cəlbedici makijajlı, qüsursuz təmiz və səliqəli müəllimdən öyrənmək istəyirlər. Hətta ibtidai sinif şagirdləri müəllimləri asanlıqla fərqləndirir və onlarla fəxr edir, hər kəsi əmin edirlər ki, onların ən yaxşı müəllimi var. Yaşlılıqda isə diqqətsiz geyinən, əli manikürdən, üzü makijajdan xəbəri olmayan müəllimə qarşı bir qədər aşağılayıcı münasibət tendensiyası müşahidə olunur. Gündəlik işlərin burulğanında özünü unudan müəllimə yazığı gəlmək təbiidir.

Görünüşdə və davranışda hər hansı bir detalın tərbiyəvi əhəmiyyəti var. A.S.Makarenko yazırdı ki, mən estetik cəhətdən ifadəli olmalıyam, buna görə də heç vaxt cilasız çəkmələrlə, kəmərsiz çıxmamışam (8).

Müasir müəllim xarici görünüş komponentlərini ifrata çatdırmadan, dəbin tələblərini nəzərə alaraq zərif geyinməlidir. Onun geyimi lazımi pedaqoji əməliyyatları (lövhədə yazı yazmaq, nümayiş

materialları ilə işləmək, əyilmək, cərgə arasında yerimək və s.) yerinə yetirmək üçün rahat olmalıdır.

Rəng, faktura, əlavələr də sadəliyi, zərifliyi vurğulamalıdır. Bütün bunlar şagirdlərin emosional əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərir, onları nizam-intizamlandırır, tarazlıq hissinin formalaşmasına kömək edir, diqqəti təhsil fəaliyyətindən yayındırmır. Görünüşün digər komponentlərindən-saç düzümlü, kosmetika, zərgərlikdən (üzük, sırğa və s.) istifadə edərkən də nisbət hissi lazımdır.

İndiki müəllim üçün zahiri görkəmə qoyulan tələblərdən xəbərdar olmaqla yanaşı, öz zahiri görünüşünü təşkil etmək üçün müəyyən bacarıq və vərdişlər sistemini formalaşdırmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. İlyasov M. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 216 s.
2. İlyasov M. Pedaqoji prosesdə müəllim fəaliyyətinin texnoloji istiqamətləri. Azərbaycan məktəbi. Elmi, nəzəri, pedaqoji jurnal. № 2, 2023

Rus dilində

3. Волкова Н.П. Педагогика: Навч.посиб.Вид. 2-ге. Перероб., доп. – К.:Академвидав, 2007 – 616с. (Альмаматер)
4. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. М.: 1987.-159 с.
5. Калюжный А.А. Використання психотехник у формуванні іміджу вчителя //Журнал прикладноу психології. № 6, 2005, с. 45-48
6. Пидручник/ И.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко та ин.За ред.. И.А.Зязюн. Педагогична майстерність: 2-ге вид.допов. и переробл. К.:Вище пик., 2004-422с.
7. Петрова Е. А., Коробцева Н. А. Мова одягу, чи як зрозуміти людини з його одязи, Москва: 1998

İnternet saytları

<https://mon.gov.ua>

SUMMARY

Abdulla Mustafayev

PROFESSIONAL QUALITIES OF THE MODERN TEACHER

The scientific article examines the professional qualities of the modern teacher, analyzes the connection between the successful solution of the tasks facing our national education and the improvement of teacher training. In addition to the serious demands placed on the teaching profession, it is noted that the modern teacher has diverse knowledge and high culture. The article shows that in order to become a master teacher, it is necessary to have personal professional originality and uniqueness, one's own way of working, conceptuality of professional thinking. The author notes that the idea of an ideal modern teacher is characterized by a large number of quality indicators. These quality indicators include science, methodical knowledge such as the ability to effectively teach knowledge, understanding the nature of the child, seeing the potential of future abilities in him, etc. belongs to. The author asked students, teachers and parents "Who is the ideal teacher?" analyzed the results of the survey and explained the attitudes of the respondents to the issue. The article also discusses the importance of the teacher's personal image for students and teachers, analyzes the researchers' attitude to the issue, and examines the components of the modern teacher's image. It is noted that the teacher's look, gesture, posture, etc. makes the teacher unique. How to enter a building, greet those there, sit down, open a magazine, approach the board-all behavioral technology is shown to be based on generally accepted requirements.

Key words: *Pedagogical activity; Teaching skills; Pedagogical skills; Perceptual abilities; Dynamic personality; The personality of the teacher*

РЕЗЮМЕ

Абдулла Мустафаев

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА

В научной статье рассматриваются профессиональные качества современного учителя, анализируется связь между успешным решением задач, стоящих перед нашим национальным образованием, и совершенствованием подготовки учителей. Помимо серьезных требований, предъявляемых к педагогической профессии, отмечается, что современный педагог обладает разносторонними знаниями и высокой культурой. В статье показано, что для того, чтобы стать мастером-преподавателем, необходимо обладать личной профессиональной оригинальностью и уникальностью, собственным способом работы, концептуальностью профессионального мышления. Автор отмечает, что представление об идеальном современном учителе характеризуется большим количеством качественных показателей. К таким показателям качества относятся наука, методические знания, такие как умение эффективно преподавать знания, понимание характера ребенка, видение в нем потенциала будущих способностей и т. д. принадлежит. Автор задал вопрос ученикам, учителям и родителям: «Кто идеальный учитель?» проанализировали результаты опроса и объяснили отношение респондентов к данному вопросу. Также в статье рассматривается значение личного имиджа учителя для студентов и преподавателей, анализируется отношение исследователей к проблеме, рассматриваются составляющие имиджа современного учителя. Отмечается, что взгляд, жест, поза учителя и т. д. делает учителя уникальным. Как войти в здание, поприветствовать находящихся там, сесть, открыть журнал, подойти к доске-все поведенческие технологии показаны основанными на общепринятых требованиях.

Ключевые слова: Педагогическая деятельность; Педагогические навыки; Педагогические способности; Перцептивные способности; Динамичность личности; Личность учителя

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ƏSƏD QURBANLI

qurbanli.68@mail.ru

AMEA Tarix İnstitutu

DOI. 2024.1.126.100

NÜVƏDİNİN ERMƏNİSTANA VERİLMƏSİNİN NAXÇIVAN BÖLGƏSİ ÜÇÜN SİYASİ NƏTİCƏLƏRİ VƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN BU TARİXİ SƏHVİN DÜZƏLDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ GÖSTƏRDİYİ SƏYLƏR

Məqalədə Zaqafqaziya SFSR MİK tərəfindən 1927-1929-cu ildə Azərbaycanın Cəbrayıl qəzası tərkibindən bir sıra kəndlərin Ermənistan SSR-ə verilməsi və Azərbaycanla Naxçıvan arasında Meğri inzibati vahidin yaradılmasının siyasi nəticələri və bu kəndlərin əhalisinin 1988-1991-ci illərdə deportasiyası araşdırılmışdır. Məqalədə nüvədilələrin 3 il ərzində kənddən çıxmaması üçün ermənilərə qarşı göstərdiyi dirənişi, onların tarixi yurdlarından qovulması və bu illərdə Naxçıvan Ali Məclisinin sədri olmuş Ümummilli lider Heydər Əliyevin nüvədilələrə göstərdiyi siyasi, maddi-mənəvi köməyi, eyni zamanda onların yenidən kəndlərinə qaytarılıb təhlükəsiz şəraitdə yaşamaları üçün göstərdiyi səylər geniş təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Ermənistan, Nüvədi, Meğri, Naxçıvan

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qətiyyəti və əsgərlərimizin şücaəti nəticəsində torpaqlarımız Ermənistanın işğalından azad olundu. İlham Əliyevin bu istiqamətdəki fəal səyləri, həm də bizlərin itirilmiş tarixi ərazilərimizə yenidən qayıtmaq və orada əbədi məskunlaşmaq, eyni zamanda bu tarixi varisliyimizin bərpa ediləcəyinə ümidlərimizi artırmışdır.

Bütün bunlar eyni zamanda Sovetlər dönməndə ədalətsiz olaraq Ermənistana verilmiş “itirilmiş” torpaqlar məsələsini aktual etmişdir. Belə ki, Sovet hakimiyyəti tərəfindən bir sıra kəndlərin Ermənistana verilməsi və süni surətdə 1930-cu illərdə ermənilər tərəfindən Meğri inzibati vahidin yaradılması Azərbaycanı Naxçıvandan ayırmış, Naxçıvanın anklavını şərtləndirmişdir.

Turanın qapısı hesab edilən Zəngəzur dəhlizinin üstündə yerləşmiş, strateji əhəmiyyətli kəndlərin verilməsi tarixini araşdırmaq, həm də bu kəndlərin yenidən bu bölgədə məskunlaşmasının vacibliyini qeyd etməklə bərabər, həm də ictimai-siyasi fikri Qərbi Zəngəzura qayıdışın böyük əhəmiyyətinə diqqəti cəlb etmək, yönəltməkdir.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Zəngəzuru ələ keçirən və Yuxarı Qarabağın muxtariyyətinə nail olan ermənilər Azərbaycanın Naxçıvan və digər torpaqlara olan iddialarından əl çəkmir, bu əraziləri Ermənistana birləşdirmək üçün yeni-yeni planlar cızır.

RK (b)P Zaq.Diyar Komitəsi və Zaq.MİK tərəfindən 1927-1929-cu illərdə Azərbaycan torpaqları ədalətsiz şəkildə hissə-hissə kəsilərək Ermənistan SSR-ə verilmişdir. Xüsusən də Mərkəzin hökumətin ermənilər üçün yaratdığı şərait və Azərbaycan rəhbərlərinin “səxavəti” ərazi məsələsinin həlli istiqamətində onların fəaliyyət imkanlarını stimullaşdırırdı.

Zaqafqaziya MİK RH-nin qərarı ilə 1927-ci ildə və xüsusən də, 1929-cu il fevralın 18-də Azərbaycan SSR-nin Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisi 657-km² olan 10 kənd, Ordubad rayonundan isə Qərçivan və Kilid kəndinə məxsus torpaqlar (Meğriyə verilib) kəndləri ilə Ermənistan SSR-nin tərkibinə keçirilmişdir (2,v.2).

Əvvəllər, Zəngəzur qəzasının kəndləri olmuş Lök (Vartanidzor), Maralzəməsi, Lehvaz, Tey və digər kəndlər Zəngəzurun Qərb hissəsi 1921-ci ildə Ermənistana verildə bu kəndlərin bir qismi Ermənistanın inzibati tabeliyinə keçmişdi.

Azərbaycanın Cəbrayıl qəzasına aid Aldərə və Astazurun 1926-cı ildən əvvəl, 1929-cu ildə

Ernəzir, Tuğut və Nüvədi, Ordubaddan Qərçivan 1927-ci ildə Ermənistana verilməsi ilə Azərbaycanla Naxçıvan arasında 46 kilometrlik dəhlizin yaradılması və bu torpaqların bir-birindən təcridi ilə nəticələnir.

Azərbaycan SSR-nin Cəbrayıl qəzasından daha 3 kənd - Nüvədi, Ernəzir, Tuğut kəndləri Zaq.MİK-si tərəfindən 1929-cu il 18 fevral qərarı ilə (iclasın sədri M.Sxakayanın və üzvlər- D.Bünyadzadə, M.C.Bağırov, A.Dolidze, V.Strua, İ.Tağıyev, A.Şaverdov, S.Yaqubov) Ermənistan SSR-ə verilmiş və bu kəndlərin bazasında 1930-cu ildə Meğri qəzası yaradılmışdır (3,v.2).

Adları çəkilən bu kəndlər Ermənistan SSR-ə verildikdən sonra 1939-cu ilin sentyabrında Ermənistan hökuməti tərəfindən Tuğut və Ernəzir kəndləri “perspektivsiz” kəndlər adı altında ləğv edilmiş, Tuğut erməni kəndi Şvanidzorla, Ernəzir isə Nüvədi kəndinə birləşdirilmişdir (11, s.25).

Bu kəndlər verilənə qədər Naxçıvanla Azərbaycanı dəmiryolu boyu on kilometr ayırırdısa, bu üç kəndin verilməsindən sonra anklav daha da genişlənmiş, qırx altı kilometrlik məsafə yaranmışdır.

Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu məsələlərdən danışarkən bildirirdi ki, o dövrdə təkcə Naxçıvanın torpaqları yox, Azərbaycanın başqa hissələrindən də torpaqlar, təəssüflər olsun ki, əldən gedibdir. İndi bizi Naxçıvandan ayıran, sərhəddən dəmir yolu ilə getsək, təxminən 46 kilometr məsafə, - Ermənistanı İrana bağlayan məsafə əldən gedibdir.

O vaxt, hətta Zəngəzur Ermənistana verilən zaman da onun ərazisi o qədər deyildi. Dünən biz xəritə ilə baxırdıq, - onun Araza çıxan ərazisi 10 kilometr olubdur. Amma sonradan o tərəfdən, Naxçıvana daxil olan kəndlər əlindən alınmışdır. Ermənilər bu tərəfdən, yəni Zəngilandan - o vaxt Zəngilan deyildi, Cəbrayıl qəzası hesab olunurdu - bir hissəni alaraq, Ermənistana qatarla 10 kilometrlik məsafəni indi 46 kilometr ediblər. Bilirsiniz, bunlar hamısı gedən proseslərdir, amma bizim zərərimizə olan proseslərdir. Bunlar bizim torpaqlarımızın bax, beləcə, tədricən əldən getməsi prosesidir. Ermənilərin məqsədi Naxçıvanı Azərbaycandan ayrı salmaq, onun anklavını genişləndirmək, gələcəkdə Ermənistanın tərkibinə birləşdirmək idi (4).

Nüvədi kəndinin 1929-cu ildə Ermənistana verilməsi barədə uzun müddət bu kəndlərin, xüsusən də belə bir yanlış fikir formalaşdırılıb ki, guya Aldərə, Nüvədi və digər kəndlərin Ermənistana birləşdirilməsində kənd ağsaqqallarının xüsusi iştirakı olmuş, kənd əhalisi könüllü olaraq öz xahişləri ilə Ermənistanın tabeliyinə keçmişdir. Sənədlər göstərir ki, bunlar əsilsizdir və bunun heç bir əsası yoxdur. Əvvəla, o dövrdə xalqın, əhalinin hansı istəyi nəzərə alınır ki? İkincisi, təkcə Nüvədi kəndi deyil, üç kənd də bu illərdə eyni vaxtda, eyni tarixdə bir qərarla Ermənistana verilmişdir. Üçüncüsü, Nüvədi kəndinin əhalisi bu tarixi haqsızlıqla heç vaxt barışmamış, daim bunun üçün mübarizə aparmış, özlərini daim Azərbaycanın bir bölgəsi hesab etmiş, ermənilərlə daim qarşıdurma şəraitində olmuş, milli kimliyini, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamış və nə vaxtsa, yenidən Azərbaycana birləşdiriləcəklərinə ümidlərini itirməmişdilər.

Ermənistan rəhbərləri isə bu kənddən “xilas” olmaq üçün daim yollar axtarırdılar. Belə bir fürsət İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalin “Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 23 dekabr 1949-cu il 4083 sayılı qərarı ermənilərin “türksüz Ermənistan” siyasətinin reallaşmasına gətirib çıxardı, bu siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində 100 mindən yuxarı soydaşlarımız erməni məkrinin qurbanına çevrildi (4).

Bu böyük və haqsız köçürmə siyasəti illərində Meğri rayon Nüvədi kəndinin sakinlərini köçürmək də erməni rəhbərlərinin planına daxil idi. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına köçürülməsinə dair planda Nüvədi kəndinin köçürülməsi nəzərdə tutulmasa da, erməni rəhbərləri bu iri kəndi kolxoz təsərrüfatını ilkin köçürməyə çalışırdı.

Ermənistan SSR Meğri rayon Nüvədi kəndinin əhalisinin Mingəçevirə köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, onlar yaşayış yerlərindən köçmək istəmirdilər. Ermənistan SSR Meğri (Mığrı) rayon Partiya Komitəsi, rayon İcraiyyə Komitəsi, rayon Daxili İşlər Şöbəsi bu məqsədlə dəfələrlə kəndə gəlmiş, əhalinin köçürülməsi işinə kənd ağsaqqallarını cəlb etməklə əhalini köçürməyə razı salmaq istəmişdilər.

Nüvədi kəndinin Azərbaycanın Zəngilan rayonunun ərazisinə aid edilməsi xahişi barədə Ermənistan SSR Meğri (Mığrı) rayonu Nüvədi kəndinin “Qırmızı sərhəd” kolxozunun kolxozçuları

qrupu adından 23 aprel 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinə ünvanladığıları məktubunda deyilirdi: “Yoldaş İ.V.Stalin! Bu ilin aprelində bizə bildirdilər ki, biz Azərbaycana köçməliyik, çünki Ermənistan azərbaycanlıları Azərbaycanda yaşamaladırlar. Bizim Nüvədi kəndi bu iki respublikanın sərhədində yerləşir. 1920-ci ilə qədər (1929-cu il 18 fevralına qədər-Ə.Q) bu kənd Azərbaycan SSR-in Zəngilan rayonuna aid olub, lakin sonra Ermənistan SSR-in Meğri rayonu ərazisinə aid edilib. Bundan çıxış edərək, sizdən çox xahiş edirik ki, bizi köçürmədən sadəcə Nüvədi kəndimizi əvvəllər olduğu kimi Azərbaycan SSR-nin Zəngilan rayonuna aid edəsiniz” (1,v.48).

İ.V.Stalinə ünvanlanan müraciət totalitar sistemdə nüvədililərin Azərbaycanın tərkibinə keçmək arzusu və istəyi, bu tarixi “səhv” düzəldilməsi istiqamətində qaldırılan bir təşəbbüs, eyni zamanda, bu kəndin Ermənistanə verilməsi kimi tarixi cinayətə imza atmış “rəhbərlərə” üsyan, bir etiraz idi.

Kənd əhalisinin bu haqlı tələbləri və dövlət orqanları qarşısında məsələnin kəskin qoyuluşu Ermənistan SSR-nin daşnak xislətli rəhbərlərinin bu məkrli və ədalətsiz planının həyata keçirilməsinin nəinki qarşısını aldı, eyni zamanda onların bu türk (azərbaycanlı) kəndini köçürmək kimi anti-insani siyasətinin iflasa uğraması ilə nəticələndi. Nüvədi kənd sakinləri bu illərdə köçürülmədən xilas oldu.

1927-1929-cu illərdə haqqında danışdığımız bu kəndlər və bir sıra torpaqlar Ermənistan SSR-ə verilsə də, iki respublika arasındakı bu ərazilər “mübahisəli” hesab edilirdi və Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən tanınmamışdı. 1960-cı illərdə Ermənistan rəhbərliyi 1927-1929-cu illərdə Ermənistanə verilmiş torpaqların tanınması və təsdiq edilməsi üçün təşəbbüs göstərdi.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 1968-ci ilin 5 noyabrında D.Polyanskinin, Azərbaycan KP MK-nın I katibi V.Axundovun, Ermənistan tərəfindən MK-nın I katibi A.Koçinyanın və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Naziri V.Maskeviçin iştirakı ilə keçirilmiş iclasda “Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-nin ayrı-ayrı mübahisəli kolxozlar arasındakı yoxlamaların və qəbul edilmiş qərarların nəticələri haqqında” məsələyə baxılmış, “Sov. İKP MK-nın 23 iyun 1968-ci il tapşırığına uyğun olaraq SSRİ Nazirlər Soveti 10 və 20 iyun 1968-ci ildə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR arasında torpaq mübahisəsi məsələsi nəzərdən keçirilmişdi. Sov.İKP MK Zaqafqaziya MİK tərəfindən 1927-1929-cu ildə Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR arasında təsdiq edilmiş sərhədlərin dəyişilməzliyini tanıyır, eyni zamanda iki respublika arasında çəkilmiş sərhədlərinə Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətlərində baxılması və təsdiq olunması tapşırılırdı (3,v.245-246).

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin bu qərarına uyğun olaraq 1968-ci ilin 26 noyabrında Azərbaycan KP MK bürosunda “Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR arasında sərhədlər haqqında” məsələ ilə bağlı iki respublikanın kolxozları arasında mübahisəli sərhədlər məsələsinə baxmış, Zaq.MİK tərəfindən 1927-1929-cu illərdə qəbul edilmiş qərarların təsdiq olunması üçün müvafiq sənədlərin hazırlanıb Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təqdim edilməsi barədə tapşırıq vermişdi (3, v.241).

Azərbaycan KP MK Bürosunun 1968-ci il 26 noyabr tarixli qərarı və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1969-cu il 7 may tarixli fərmanı ilə Zaq.MİK tərəfindən 1927-1929-cu illərdə Azərbaycandan alınaraq Ermənistanə verilmiş torpaqlar ratifikasiya edilmişdi (10, s.21).

Beləliklə, Ermənistan hökumətinin bu istəyi reallaşır və “mübahisəli” torpaqların həll edilməsi nəticəsində bir sıra ərazilər və kəndlər kimi 1929-cu il fevralın 18-də Zaq.MİK tərəfindən Ermənistan SSR-nin Meğri rayonuna verilmiş 19000 torpaq sahəsi olan Nüvədi kəndi hüquqi cəhətdən Ermənistanın tabeliyinə keçir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev sonralar 1998-ci il 14 yanvar tarixli məruzəsində bu məsələ ilə bağlı bildirirdi: “1968-ci ildə protokol imzalanmışdır. Ermənilər Naxçıvanın Sədərək rayonu ərazisindən bir qisim torpaqları, Ordubad tərəfdən Meğri ilə sərhəd olan torpaqları, Gədəbəyin Tağlar kəndinə, Qazax, Qubadlı, Laçın torpaqlarına iddia edirdilər.

Mən 1969-cu ilin iyul ayında birinci katib seçildəndən sonra bu məsələləri mənə qarşıma qoydular. Moskvadan da çox böyük təzyiqlər edirdilər ki, qərarın icrasına sərəncam verin. Dedim bilirsiniz, qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin mən onu araşdırım. Şübhəsiz ki, mən araşdırdıqdan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi. 1985-ci ildə Ermənistan tərəfi həmin qərarın həyata keçməsinə nail olmuşdur” (2a).

Sov.İKP MK katibliyinin göstərişi və qərarı ilə 1969-cu ilin noyabrın 17-də yenidən Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Heydər Əliyev, Ermənistan KP MK-nin birinci katibi A.Koçinyan və SSRİ Kənd Təsərrüfatı naziri V.Maskeviç arasında bu “mübahisə” ilə bağlı sənəd imzalanmışdır (2, v.132).

Ermənistan KP MK-nin birinci katibi A.E.Koçinyanla görüşən Heydər Əliyev Zaqafqaziya MİK-si tərəfindən 1927-1929-cu illərdə Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR arasında müəyyən etdiyi sərhədlərin iki respublika arasında insidentə gətirib çıxaracağını nəzərə alaraq erməni tərəfinin bundan sonra ərazi məsələsini irəli sürməmək haqqında razılığa gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan SSR-ə verilməsi qərarın icrasının Heydər Əliyev tərəfindən dayandırılması bir müddət erməni dairələrində ümitsizlik yaratsa da, imkan düşdükcə onlar bu istiqamətdə təşəbbüs göstərirdilər.

Yenidənqurma illərində ölkənin bütün regionlarında mərkəzdənqaçma meyillərinin gücləndiyi bir vaxtda ermənilər imperiyanın çökməkdə olduğunu hiss edir, SSRİ-nin tərkibindən böyük bir ərazi ilə çıxmaq istəyirdilər.

Heydər Əliyevin Siyasi Büro üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsi istefasından sonra bunu bir fürsət bilən ermənilər xeyli fəallaşdılar, bu məqsədlə Azərbaycanın mühüm tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək üçün mübarizəyə başladılar.

1988-ci il fevral ayının 20-də DQMV (indiki Qarabağ iqtisadi rayonu-Ə,Q) XDS-nin sessiyası tərəfindən vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistanın tərkibinə birləşməsi bədnam qərarından sonra Ermənistan SSR-dən Azərbaycan türklərinin qovulub çıxarılmasını həyata keçirməyə başladılar. 1988-ci ilin əvvəlindən dekabrın 5-nə qədər 250 mindən çox azərbaycanlı Türk Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmişdir.

Ermənistan SSR-dən bütün azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarından qovulsa da, Nüvədi sakinləri kəndi tərk etmir, təkbaşına ermənilərə qarşı mübarizə aparır, müdafiə olunurdular. 1988-ci ilin noyabrın 26-da erməni silahlı birləşmələri kənd əhalisini çıxarmaq məqsədilə kəndə hücum etsələr də, kəndin özünümüdafiə dəstələri erməniləri geri oturtmuş, onların kəndə girməsinə imkan verməmişdilər (8, s.21).

Bütün bunlardan sonra Ermənistan rəhbərlərinin göstərişi ilə kəndə təzyiq başlanmış, elektrik xətti kəsilmiş, əhaliyə ərzaq göndərilməsi dayandırılmışdı. 1989-cu il oktyabrın 10-da kolxoz sədri və beş kolxozçu rayon mərkəzində ermənilər tərəfindən girov götürülmüş, hətta kolxozun sədri M.Amanovdan Ermənistan Ali Sovetinin deputatlığından imtina etməyi tələb edilmişdi. Ermənilər yük maşınlarına isə partladıcı maddələr qoymuş, bu bəhanə altında maşınlar qənimət olaraq ələ keçirilmişdi. Yalnız Bakı şəhəri hərbi komendantı general Smislovun işə qarışması nəticəsində girovlar azad edilmişdir (8, s.75-76).

1989-cu ilin oktyabrın 11-də Nüvədi kənd əhalisinin ümumi yığınağı kəndin keçmişdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikası tabeliyinə keçməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Bununla bağlı Azərbaycan SSR Ali Sovetinə, Zəngilan rayon XDS-yə müraciətlər qəbul olunsada, müraciətlər cavabsız qalmışdı (8, s.85).

Azərbaycan hökuməti tərəfindən kəndin müdafiəsi üçün heç bir zəruri tədbirlər görülməmiş, üstəlik Zəngilan rayon hüquq mühafizə orqanları tərəfindən buraya kömək üçün gələn şəxslər inzibati qaydada incidilir, onlara Nüvədinin Ermənistan ərazisi olduğu və oraya getmələri qəti qadağan edilirdi.

Ermənistan SSR Meğri rayon Nüvədi kənd sakinlərinin Azərbaycan xalqına ünvanlanmış müraciətində deyilirdi: “Qanı qanımızdan olan, ağır günlərimizin dayağı azərbaycanlı qardaşlar! Sizə müraciət edirik! Son bir ildə kənd camaatı adi Konstitusiyaya hüquqlarından məhrum olmuşdur. Camaatımız mətbuatdan məhrum edilmiş, televiziya verilişi kəsilmiş, poçt-teleqraf xidməti dayandırılmış, kənd camaatı əsas yanacaqdan-qazdan məhrum olunmuşdur.

7 aydır ki, kəndin iki mağazası bağlanıb, bir manatlıq da olsun ərzaq və sənaye malları göndərilmir. Kolxozun və kolxozçuların 300 tonlarla məhsulları sahibsizlik ucbatından puça çıxır. Kəndin kolxozçuları, qulluqçuları və pensiyaçıları vaxtlı-vaxtında maaşlarını ala bilməyib, ehtiyac

və təşviş içində yaşayırlar. Rayon mərkəzinə gedən adamlarımız döyülür, təhqir olunur, hörmətdən salınır. Biz Ermənistan vətəndaşı kimi hesaba alınmırıq. Bizim camaatımıza girov adamlar kimi baxırlar. Bizi hər vasitə ilə öz dədə-baba torpağımızdan çıxarmağa çalışırlar (10).

1990-cı il mart ayının 20-də və 24 apreldə erməni silahlı birləşmələri kəndə hücum etmiş, kənd uğrunda kəndin özünü müdafiə və Sovet hərbiçiləri ilə ağır döyüşlər başlamış, döyüşdə Sovet hərbiçisi Yevgeni Yurçenko ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür (5, s.23).

Respublika rəhbərliyi, ermənilər Ermənistanda yeganə kəndin qalması ilə barışmaq istəmir, kənd əhalisi isə asanlıqla öz yurdlarından çıxmaq istəmirdilər. Kənd orta məktəbinin direktor müavini Həzi Musayev Meğri rayon prokuroru Zöhrab Harutyunyana açıq məktubunda yazırdı: “Bizim kəndi tərk etməməyimizin başlıca səbəbi Vətənə, torpağa möhkəm bağlılığımızdır. Sizə və sizin rəhbərliyə dəqiq məlumdur ki, Nüvədi həqiqətən Azərbaycan torpağıdır. Sadəcə olaraq 1969-cu ilin 7 may tarixli qərarı ilə başa bəla rəhbərlərimiz bu torpağı sizə “pay” vermişlər. Nüvədidə bizim yaşamağımız üçün sizin narahatlıq keçirməyiniz əbəsdir. Nüvədinin əzəli də, indisi də nüvədililərə məxsusdur” (5, s.26).

Kənd sakinlərinin dediyinə görə kəndi ermənilərdən “qoruyan” Kryuçkovun KQB ordusu, əsgərləri ermənilərlə birlikdə əhalini qorxu içində saxlayır, kəndi tez-tez atəşə tuturdular. Ordu komandirləri, polkovniklər Şiropoyas və Merkulov əhalinin kənddən çıxması üçün canfəşanlıq göstərirdilər. Rus ordusu ilə əlbir olan ermənilər, tez-tez hərbiçilərin yerləşdiyi kazarmaya gəlib-gedir, kəndin müdafiə nöqtələri öyrənilir, onlarla birlikdə əhalinin kənddən çıxarılması planını hazırlayırdılar (6, s.2).

Nüvədililərin Azərbaycan xalqına ünvanlanmış müraciətində bu faktlar təsdiqlənir və deyilirdi: “Bizi hər vasitə ilə öz dədə-baba torpağımızdan çıxarmağa çalışırlar. Lakin biz heç bir provokasiyaya getmirik. Təmkinimizi pozmururuq və ümid edirik ki, xalqımız səsimizi eşidəcək” (10).

Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi təəssüf ki, nəinki bu kəndin strateji əhəmiyyətini başa düşüb onlara kömək göstərdi, əksinə kəndin çıxarılmasında Azərbaycan rəhbərliyi də az rol oynamadı.

Azərbaycan KP MK-nin II katibi V.Polyaniçko 1991-ci il avqustun 7-də müəmmalı şəkildə Nüvədiyə gələrək, kənd ağsaqqalları, nümayəndələri ilə görüşmüş, sakinlərin həyatının və təhlükəsizliyinin Azərbaycan hökuməti tərəfindən təmin ediləcəyini desə də, avqustun 7-dən 8-nə keçən gecə Nüvədi kəndi köməyi ilə kənd rus-erməni birləşmələrinin köməyi ilə zor gücünə boşaldıldı ki, bu işdə Sovet hərbiçiləri erməni silahlı birləşmələri ilə birlikdə hərəkət edirdilər.

Azərbaycan DTK yaymış olduğu məlumatda bildirilirdi ki, kəndin Sovet-erməni birləşmələri tərəfindən boşaldılması əməliyyatı həyata keçirilmişdir. Avqustun 7-dən 8-nə keçən gecə hərbiçilər kəndi tərk etmiş və sakinlərdən dərhal tələb etmişlər ki, Ermənistan ərazisini təcili olaraq tərk etsinlər, çünki komandanlıq onların təhlükəsizliyinə təminat vermirlər. Məlumatda Nüvədinin boşaldılması əməliyyatına Ermənistan Daxili İşlər Nazirinin müavini Q.Qriqoryanın rəhbərlik etdiyi bildirilirdi (7).

Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndində məskunlaşmış nüvədililər yenidən kəndə qayıtmaq və bunun üçün təhlükəsiz şəraitin yaradılması üçün dəfələrlə Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevə müraciət edərək bu məsələdə onlara kömək etməsini xahiş edirlər.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və tapşırığı ilə kənd sakinlərinin müraciəti ilə əlaqədar Ali Məclisin deputatları, Naxçıvan MR-nın məsul şəxsləri və ictimai xadimlərinin yer aldığı nümayəndə heyəti 1991-ci il oktyabrın 17-də Zəngilanın Vejnəli kəndində məskunlaşmış nüvədililərlə görüşür, onların problemləri yerində öyrənilir.

Naxçıvandan gəlmiş nümayəndələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikası rəhbərlərinin günahı üzündən kənddən qovulmuş və 3 aydan çox burada məskunlaşmış kənd sakinləri heç bir şəraiti, elektriki olmayan, soyuq çadırlarda yaşayır, xüsusən, çoxuşaqlı 70 ailənin vəziyyəti daha dözülməz idi (9).

Nüvədililər Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti rəhbərliyinə müraciət etsə də, heç bir nəticə əldə olunmamış, Azərbaycanın rəhbərləri bu zavallı insanlara heç bir köməklik göstərməmiş, onların problemləri ilə maraqlanmamışlar. Bütün bu səbəbdən kəndin sakinlərinin bir çoxu müvəqqəti olaraq Bakıda, Gəncədə yaşayan qohumlarının yanına köçmüşlər (9).

Əhali arasında xəstəliklərin artması, əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilməməsi,

Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir yardım göstərilməməsi və bütün bu məhrumiyyətlərə baxmayaraq nüvədililər hər cür çətinliklərə dözərək Nüvədiyə qayıtmaq istəyirdilər. Kənd sakinləri Heydər Əliyevə müraciətində bu məqsədlə 8 bənddən ibarət təkliflərini önə çəkmiş, onların tələblərini Məgri rayon rəhbərlərinə çatdırmaq, eyni zamanda bu məsələnin Ermənistanda rəhbərləri ilə danışıqlarda bunun həllinə nail olması xahiş edilirdi (9).

Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev nüvədililərin bu müraciəti əsasında sakinlərin kəndlərinə qayıtmasını təmin etmək məqsədilə Ermənistan Respublikasının Ali Sovetinin sədri Levon Ter-Petrosyanla danışıqlar aparır, nüvədililərin dədə-baba yurdlarında yenidən təhlükəsiz şəraitdə yaşamaları üçün hər cür vasitələrdən istifadə edirdi. Digər tərəfdən, Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev öz imkanları daxilində Zəngilan rayon Vejnəli kəndində məskunlaşmış nüvədililərə hər cür köməklik göstərir, imkan daxilində onların problemlərini həll edir və onlara ərzaq məhsulları göndərirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev eyni zamanda nüvədililərin doğma kəndlərinə qaytarılması ilə bağlı ona edilən müraciətlərini nəzərə alaraq nüvədililərin müraciətləri əsasında Azərbaycan hökuməti qarşısında məsələ qaldırır, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında onların vəziyyətini müzakirə edib, təcili tədbirlər görülməsini xahiş etmişdi (9).

Həmin illərdə erməni millətçilərinin günahı üzündən regionda baş verən hadisələr, Ermənistanın torpaqlarımıza yönəldilmiş işğalçılıq siyasəti və təcavüzü bütün bu məsələləri arxa plana atdı və Nüvədi sakinlərinin yenidən öz kəndlərinə qayıtmasını əngəllədi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev 14 yanvar 1998-ci il Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının müzakirəsi zamanı mətin Nüvədi kəndi və onun mübariz əhalisi ilə bağlı bildirirdi: “Nüvədi kəndi 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən alınaraq Ermənistanə verilibdir. Nüvədi tamamilə Azərbaycan kəndi, qədim və çox böyük ənənələri olan bir kənddir. Deyə bilərəm ki, həmin Nüvədi kəndinin əhalisi çox dəyanətli insanlardır.

Mənim xatirimdədir. Hətta Ermənistanın ərazisindən azərbaycanlıların əksəriyyəti çıxarıldığı halda, 1991-ci ildə onlar Nüvədidən çıxmırdılar, sonradan onları zorla çıxarıb Zəngilandakı Vejnəli kəndinin yanına gətirdilər. Orada çadırlarda yaşayırdılar. Onlar doğma kəndlərindən çıxmır, mübarizə aparırdılar. Onları oradan çıxara bilmirdilər. Sonradan Naxçıvana, mənim yanıma gəlib imdad istədilər. Amma mənim özüm Naxçıvanı çox çətinliklə qoruyurdum, onlara nə edə bilərdim? Buna baxmayaraq, onda bizim imkanımız var idi. Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndinin yanında yerləşən çadırlara, nüvədililərin yanına vertolyot vasitəsi ilə nümayəndələr göndərdim. Biz oraya müəyyən yardım göndərdik, onlarla əlaqə saxlayırdıq” (11, s.3).

Nüvədinin işğalı ilə Naxçıvanı Azərbaycanla birləşdirən yeganə dəmiryol xətti daralmış, buradan keçən Bakı-Şərur sənişin qatarı ermənilər tərəfindən daim atəş altında saxlanıldığından bölgə əhalisi bu günə qədər blokada şəraitində yaşamağa məcbur edilmişdir.

Beləliklə, yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar:

1) 1927-1929-cu illərdə Zaq.FSSR tərəfindən ədalətsiz bir qərarla Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanə verilmiş Nüvədinin və başqa kəndlərin azərbaycanlı sakinlərinin deportasiyası ilə Naxçıvanla Azərbaycan arasındakı anklav daha da genişlənməmişdir;

2) Naxçıvanı Azərbaycanla birləşdirən yeganə dəmiryol xətti daralmış, buradan keçən Bakı-Şərur sənişin qatarı ermənilər tərəfindən atəş altında saxlanılmış, bölgə əhalisi bu günə qədər blokada şəraitində yaşamağa məcbur edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. Siy. 55, iş 69
2. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f.1. siy. 56, iş 72
3. Azərbaycan, qəz., Bakı: 1996, 22 iyun
4. Azərbaycan Respublikası DA: f.379,siy.3, iş 2035 “Xalq” qəz., Bakı: 1991. №15
5. Kərimli A. Zəngəzurun qeyrət qalası- Nüvədi. Bakı: Azərbaycan, 1996, 76
6. Musayev H.Ə. Nüvədi örnək dərşidir. Bakı: Xatirə kitabı, 2000, 21 s.

7. Nüvədi hadisələrinə dair. "Həyat" qəz., 10 avqust, 1991, №153
8. Amanov M. Ziyalı ömrü. Bakı: "Elm", 2008, 216 s.
9. Nüvədililərə kömək lazımdır. "Şərq qapısı" qəz., (Naxçıvan Ali Məclisinin orqanı) 1991, №200 (16. 040)
10. Ermənistan SSR Meğri rayon Nüvədi kənd sakinlərinin Azərbaycan xalqına müraciəti. "Azərbaycan" qəz., (Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin orqanı) 4 oktyabr, 1989
11. Əhmədli İ. Nüvədi və nüvədililər. Bakı: "İqtisad Universiteti", 2003

SUMMARY

Asad Gurbanli

THE POLITICAL CONSEQUENCES OF THE TRANSFER OF THE NUCLEUS TO ARMENIA FOR THE NAKHCHIVAN REGION AND THE EFFORTS MADE BY THE NATIONAL LEADER H.A.ALIYEV TO CORRECT THIS HISTORICAL MISTAKE

The transfer of a number of villages from Jabrayil district of Azerbaijan to the Armenian SSR by the Federation in 1929, the creation of the Megri administrative unit between Azerbaijan and Nakhchivan and its political consequences, as well as the deportation of these villages in 1988-1991, were studied and investigated. The resistance he showed against the Armenians in order to prevent them from leaving, their expulsion from their historical homeland, the political, material and moral assistance of the National leader Heydar Aliyev, who was the chairman of the Nakhchivan Supreme Assembly in these years, and the efforts he made to return them to their villages and live in safe conditions, were extensively analyzed.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, Armenia, Nuvedi, Megri, Nakhchivan

РЕЗЮМЕ

Асад Гурбанлы

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРЕДАЧИ ЯДРА АРМЕНИИ ДЛЯ НАХЧЫВАНСКОГО КРАЯ И УСИЛИЯ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА Г.А.АЛИЕВА ПО ИСПРАВЛЕНИЮ ЭТОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ОШИБКИ

В статье рассматриваются политические последствия передачи в 1927-1929 годах ряда сел из Джебраильского района Азербайджана в состав Армянской ССР ВПК Закавказской СФСР, создание Мегринского административного образования между Азербайджаном и Нахчываном, а также депортация населения этих сел в 1988-1991 гг., сопротивление, которое он оказал армянам с целью не допустить их выезда из села, изгнание их с исторической родины, политическое поведение Общенационального лидера Гейдар Алиева, являвшегося председателем Нахчыванского Верховного Собрания в эти годы в сторону ядерных динамиков. Материальная и моральная помощь в то же время тщательно анализировались их попытки вернуться в свои деревни и жить в безопасных условиях.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, Армения, Ньюведи, Мегри, Нахчыван

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

İSMAYIL QƏRİBLİ

ismayilgaribli@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.107

APELLYASIYA İNSTANSİYASI MƏHKƏMƏLƏRİNDƏ MÜLKİ
İŞLƏRƏ BAXILMASININ ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Birinci instansiya məhkəməsində icraat hüququn müdafiəsi aktı - ədalət mühakiməsi qərarının qəbul edilməsi ilə başa çatdırılan hər hansı iş üzrə əsas və məcburi mərhələdir. Lakin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı mümkün məhkəmə səhvlərini, yanlışlıqlarını, eləcə də çıxarılmış qərarla razılaşmamağı, mübahisənin məhkəmə tərəfindən düzgün həll edilməsinə, onların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin lazımınca qorunmasına dair tərəflərin şübhələrini istisna etmək olmaz. Prosessual qanun maraqlı şəxslərə məhkəmə qərarlarından yuxarı instansiya məhkəmələrinə şikayət etmək hüququ verir. Məhkəmə qərarlarından şikayət verilməsi və yoxlanılması üsullarına uyğun olaraq mülki proses yoxlama mərhələləri üzrə inkişaf edir. Yuxarı instansiya məhkəmələrində icraat mülki məhkəmə icraatının ümumi məqsədlərinə nail olmağa, ədalətli məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsinə, mümkün məhkəmə səhvlərinə qarşı hüquqların və qanuni mənafeələrin lazımı məhkəmə müdafiəsini təmin etməyə xidmət edir.

Açar sözlər: Apellyasiya, apellyasiya icraatı, apellyasiya şikayəti, apellyasiya protesti, məhkəmə qərarının ləğvi, apellyasiyanın mümkünliyi

Apellyasiya məhkəməsində icraat uzun tarixə malikdir. Roma hüququnda apellyasiya şikayətinin prototipi apellyasiya adlanan prosedur idi, ona görə məhkəmə qərarı ilə razılaşmayan tərəf ədalətsiz qərara veto qoymaq üçün yuxarı məhkəməyə müraciət edə bilərdi. Belə bir veto ilə qərar tamamilə ləğv edilə və ya onun təsiri dayandırıla bilərdi (8, s.345). Avropa hüquq qaydasında apellyasiya (məsələn, Fransa, Almaniya) mülki yurisdiksiya sahəsində Roma hüququ əsasında və təsiri altında yaranmış məhkəmə qərarlarından şikayət verilməsinin ümumi və adi üsuludur. “Apellyasiya” termini latın dilində *appellatio* sözündən gəlməklə müraciət, şikayət mənasını bildirir. Belə ki, Fransada mülki işlər üzrə məhkəmə qərarlarından şikayətin adi və qeyri-adi üsulları hüquqi cəhətdən fərqləndirilir ki, bunlardan birincisinə apellyasiya şikayəti daxildir (Fransa Mülki Prosessual Məcəlləsinin 527-ci maddəsi). İngiltərənin məhkəmə sisteminə münasibətdə apellyasiya institutu müvafiq məhkəməyə şikayət verməklə həyata keçirilən məhkəmə qərarlarının yoxlanılmasının yeganə üsuludur (6, s.547).

Bir çox xarici ölkələrdə (Almaniya, Avstriya, Fransa, Belçika, İngiltərə, ABŞ və s.) apellyasiya sistemi ardıcıl (mərhələli) şikayət prinsipini nəzərdə tutur ki, ona əsasən, yuxarı instansiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yalnız aşağı instansiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququndan istifadə etdikdən sonra yaranır (11, s.519).

Apellyasiya institutu Azərbaycanın hüquq sistemində novelladır. Sovet hüquq sistemi apellyasiyanı burjua-hüquq institutu hesab edir və onu qəbul etmədi (5, s.84).

Mülki Prosessual Məcəlləyə əsasən, apellyasiya şikayəti birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən mülki işlər üzrə çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarından şikayət və yoxlama üsulu kimi çıxış edir. **Apellyasiya icraatı** apellyasiya instansiyası məhkəməsinin birinci instansiya məhkəməsində baxılmış işin və çıxarılmış qərarın qanuniliyi və əsaslılığının apellyasiya şikayətinin tələblərinə uyğun olaraq yoxlanılmasıdır.

Apellyasiya şikayəti dedikdə, işdə iştirak edən şəxsin işə məhiyyəti üzrə yenidən baxılması yolu ilə birinci instansiya məhkəməsinin qərarının qanuniliyinin və əsaslılığının yoxlanılması xahişi ilə ikinci instansiya məhkəməsinə etdiyi müraciət başa düşülür.

Apellyasiya icraatı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- * apellyasiya şikayəti məhkəmənin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarından verilir;
- * apellyasiya şikayəti yuxarı instansiya məhkəməsinə verilir;
- * apellyasiya şikayətinin verilməsi apellyasiya şikayəti verən şəxsin fikrincə faktiki halların düzgün müəyyən edilməməsi, qanunun düzgün tətbiq edilməməsi, birinci instansiya məhkəməsinin qərarının düzgün olmaması ilə şərtlənir;

- * birinci instansiya məhkəməsinin qərarının predmeti olmayan yeni tələblər apellyasiya icraatında irəli sürülə bilməz;

- * apellyasiya məhkəməsi həm fakt, həm də hüquq məsələlərinə baxır, yəni işin həm hüquqi, həm də faktiki tərəflərini yoxlamaq hüququna malikdir;

- * məhkəmə qərarının yoxlanılması apellyasiya məhkəməsi tərəfindən apellyasiya şikayəti və şikayətlə bağlı etirazlarla müəyyən edilmiş həddə aparılır;

- * məhkəmə qərarının işə məhiyyəti üzrə təkrar baxılması yolu ilə yoxlanılması, bir qayda olaraq, məhkəmə qərarının ləğvi və apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən iş üzrə yeni qərarın qəbul edilməsi ilə başa çatır;

- * “Apellyasiya qərarı qəti olmalı, həm qorxuya, həm də bütün ümidlərə son qoymalıdır” (10, s.620).

Mülki prosessual nəzəriyyədə şikayətin iki növü var:

- tam;
- natamam (7, s.234).

Tam apellyasiya şikayəti (Fransa, İtaliya) ümumi qayda olaraq maraqlı tərəflər tərəfindən yeni sübutların təqdim edilməsinə və onların əsasında apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən yeni halların müəyyən edilməsinə imkan verir.

Natamam apellyasiya şikayəti (Avstriya, Almaniya), bir qayda olaraq, maraqlı tərəflərin apellyasiya məhkəməsinə yeni sübutlar təqdim etməsini nəzərdə tutmur və apellyasiya məhkəməsi müvafiq olaraq yeni hallar müəyyən etmir. İşin yenidən baxılması birinci instansiya məhkəməsinin malik olduğu sübut və faktiki material əsasında aparılır. Yeni dəlillərə və hallara istinad müstəsna hallarda, birinci instansiya məhkəməsinə təqdim etmək mümkün olmadıqda icazə verilir (9, s.696).

Birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsindən apellyasiya qaydasında şikayət yurisdiksiya üzrə apellyasiya məhkəmələrinin mülki və ya kommərsiya kollegiyalarına verilir və işlərə sədrlik edən və digər iki hakimin iştirakı ilə kollegial tərkibdə baxılır.

Maraqlı şəxs tərəfindən qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarından şikayət vermək hüququnun həyata keçirilməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsinə prosesin daha da inkişaf etdirilməsinə və bu yoxlama instansiyası tərəfindən işə təkrar baxılmasına səbəb olur. Birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qəraradlarının qanuniliyinin və əsaslılığının yoxlanılması birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən işə yenidən baxılması yolu ilə, əks halda apellyasiya icraatı kimi müəyyən edilən apellyasiya qaydasında, apellyasiya instansiyası məhkəməsində icraat kimi həyata keçirilir.

Apellyasiya şikayət və yoxlama üsulu kimi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən birinci instansiyada qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minməmiş qərarların və qəraradların qanuniliyini və əsaslılığını yoxlamaq üçün işə məhiyyəti üzrə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur.

Müasir apellyasiya aşağı məhkəmə tərəfindən yol verilmiş məhkəmə səhvlərinin düzəldilməsi üçün əsas üsul kimi istifadə edilir.

Apellyasiya icraatının məhiyyəti ondan ibarətdir ki, ikinci instansiya məhkəməsi işə məhiyyəti üzrə yenidən baxır və verilmiş apellyasiya şikayəti əsasında birinci instansiya üzrə çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarının qanuniliyini və əsaslılığını qanunla müəyyən edilmiş qaydada yoxlayır.

Qanunla qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarından apellyasiya şikayətinə məhdudiyyət qoyulmamışdır. Şikayət vermə iddianın qiymətindən, şikayət predmetinin qiymətindən

asılı deyil, tərəflərin məcburi təmsil olunması qaydası yoxdur. Bu mənada apellyasiya şikayətinə, qeyd-şərtsiz icazə verilir və yalnız müddət ilə məhdudlaşır. Səlahiyyətli subyekt tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş qaydalara və müddətə əməl edilməklə apellyasiya şikayətinin verilməsi apellyasiya instansiyası tərəfindən işə hökmən baxılmasına səbəb olur. Qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarındakı hər hansı səhv onun verilməsi üçün əsas ola bilər.

Apellyasiya şikayətinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, apellyasiya instansiyası məhkəmələri işə mahiyyəti üzrə yenidən baxılarkən məhkəmə qərarlarının yoxlanılması nəticəsində aşağı məhkəmələrdə ayrı-ayrı işlər üzrə yol verilmiş məhkəmə səhvlərini aradan qaldırırlar ki, bu da birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən qanunların düzgün şərh edilməsinə və tətbiqinə, habelə ədalətli qərarların çıxarılmasına kömək edir. Apellyasiya instansiyası məhkəmələri oxşar işlərə baxılarkən bu cür səhvlərin təkrarlanmasının mümkünlüyünün qarşısını alırlar (6, s.550).

Apellyasiya şikayəti hüququ birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarından apellyasiya instansiyası məhkəməsində apellyasiya şikayəti vermək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş imkandır. Apellyasiya şikayəti hüququnu həyata keçirmək və apellyasiya şikayətinə başlamaq üçün obyektiv və subyektiv xarakterli ilkin şərtlərə malik olmaq lazımdır.

Subyektiv xarakterli ilkin şərtlər:

* apellyasiya şikayətinin subyektləri.

Obyektiv xarakterli ilkin şərtlər:

* apellyasiya şikayətinin obyektı;

* apellyasiya şikayətinin müddəti;

* apellyasiya şikayətinin verilməsi qaydası (7, s.235).

Apellyasiya şikayəti hüququnun **obyektı** birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarlarıdır. Birinci instansiya üzrə qəbul edilmiş bütün məhkəmələrinin qərarlarından apellyasiya şikayətləri verilə bilər. Məsələn, məhkəmə xərclərinin bölgüsünə dair qərar hissəsi, qərarın faktiki əsasları ilə bağlı əsaslandırıcı hissəsi, birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən verilmiş və baxılan bir neçə iddiadan biri üzrə qərardan apellyasiya şikayəti. Qərardan apellyasiya şikayəti verildikdə, o, qanuni qüvvəyə minmir (6, s.552).

Apellyasiya hüququ apellyasiya şikayəti verməklə həyata keçirilir. Prokuror üçün belə bir prosessual sənəd şikayət üçün bütün qaydalara riayət edilmiş protestdir.

Apellyasiya şikayətinin **subyektlərinə** apellyasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxslər daxildir. Azərbaycan Respublikasının birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən qəbul olunmuş qanuni qüvvəyə minməmiş qətnamə və qəraradlardan şikayət etmək hüququ, tərəflər, üçüncü şəxslər, xüsusi icraat işlərində ərizəçilər və maraqlı şəxslərə məxsusdur.

Prokuror məhkəmə baxışında iddiaçı və ya ərizəçi olarsa, məhkəmə aktlarından protest verə bilər. Prokurorun protesti iştirak etdiyi iş üzrə onun tərəfindən apellyasiya instansiyası məhkəməsinə verilən şikayətdir və öz hüquqi mahiyyətinə, hüquqi nəticələrinə görə apellyasiya şikayətinə bərabər tutulur (Mülki Prosessual Məcəllənin 357-ci maddəsi). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun müvafiq qərarına əsasən, dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçisi dövlət və ya dövlət idarəsi, yaxud təşkilatı olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu hallarda prokuror mülki prosesdə iddiaçı və ya ərizəçi qismində tərəf ola bilər. Prokuror məhkəmə baxışında iddiaçı və ya ərizəçi olarsa, yalnız bu hallarda məhkəmə aktlarından protest verə bilər (14).

Yeni apellyasiya üsulları sistemində ilk dəfə olaraq bu hüquq işdə iştirak etməyən, hüquq və vəzifələri haqqında məsələ məhkəmə tərəfindən həll edilmiş şəxslərə də verilir (Mülki Prosessual Məcəllənin 357.2-ci maddəsi). Məsələn, cavabdeh tərəfin məcburi prosessual iştirakı ilə bağlı qaydaları pozaraq birinci instansiya məhkəməsi belə şəxsləri işə cəlb etməmiş, lakin qərarla onların hüquqlarına toxunmuşdursa, həmin şəxslərin də apellyasiya şikayəti vermək hüququ yaranır.

Tərəflərin hüquqi varisləri də apellyasiya şikayəti vermək hüququna malikdirlər (Mülki Prosessual Məcəllənin 58-ci maddəsi). Könüllü nümayəndə apellyasiya şikayəti vermək hüququna malikdir, bir şərtlə ki, bu səlahiyyət xüsusi etibarnamə ilə təsdiq edilsin (Mülki Prosessual Məcəllənin 74.2-ci maddəsi).

Apellyasiya hüququnun həyata keçirilməsinin müddəti və qaydası. Bu hüquq apellyasiya şikayəti (protesti) ilə həyata keçirilir. Apellyasiya şikayətinin verilməsi ikinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarı yoxlamaq hüququ və vəzifəsinə əsas verən, apellyasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxsin zəruri prosessual hərəkətidir (6, s.554).

Tərəflər və digər şəxslər üçün apellyasiya şikayəti, prokuror üçün isə apellyasiya protesti apellyasiya icraatının başlanması vasitəsi kimi çıxış edir.

Apellyasiya şikayətinin verilmə müddəti qanunla müəyyən edilmişdir. Apellyasiya şikayəti məhkəmə qətnaməsi rəsmi qaydada verildiyi gündən 1 ay müddətində verilə bilər. (Mülki Prosessual Məcəllənin 360-cı maddəsi). Apellyasiya şikayəti üçün prosessual müddətin başa çatması ilə apellyasiya şikayəti və ya protest vermək hüququ aradan qalxır. Məhkəmə qanunla müəyyən edilmiş müddətin buraxılmasının səbəbini üzürlü hesab edərsə, işdə iştirak edən şəxsin ərizəsinə əsasən, buraxılmış müddəti bərpa edir (Mülki Prosessual Məcəllənin 133.1-ci maddəsi).

Şikayətin verilməsi qaydası aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilir:

a) *müraciət yazılı şəkildə tərtib edilir*. Onun prosessual sənəd kimi məzmunu Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə cavab verməlidir.

b) *Şikayətə dövlət rüsumunun ödənilməsinə təsdiq edən sübutlar əlavə edilir*.

c) *Apellyasiya şikayətində birinci instansiya məhkəməsində göstərilməyən maddi tələblər (iddialar) ola bilməz*. Çünki yalnız əsas icraat - birinci instansiyada icraat - çərçivəsində iddianın irəli sürülməsi prosesin bütün mərhələlərinin əsas birləşdirici maddi-hüquqi məzmununu - iddianın predmeti olan maddi-hüquqi münasibəti və birinci instansiya məhkəməsinin qərarını müəyyən edir. Yeni tələblərin tətbiqi üçün müəyyən edilmiş qadağa ardıcıl məhkəmə instansiyasına riayət etmək üçün mülki prosesin mütərəqqi təşkili və inkişaf etdirilməsini təmin edir. Əks halda, birinci instansiya məhkəməsinin qərarı ilə işin ilkin baxılmasından sonrakı müəyyən bir iş üzrə məhkəmə icraatı sistemində apellyasiya şikayətinin yerinə və məqsədinə zidd olardı. Əsas hissədə şikayətin məzmunu işin xüsusiyyətləri və onun konkret halları ilə müəyyən edilir. Qərarın yanlışlığı işə baxılarkən buraxılan faktiki və hüquqi səhvlərə təsir göstərə bilər. Bəzi hallarda qərarın yanlışlığı, məsələn, məhkəmə tərəfindən iş üçün vacib olan hər hansı bir halın aydınlaşdırılmaması, bu və ya digər hüquqi faktın sübut edilməməsi, digərlərində məhkəmə tərəfindən maddi və prosessual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi ilə ifadə edilə bilər. Müvafiq olaraq, qərarın ədalətliyini təkzib edən arqumentlər göstərilməlidir.

Apellyasiya şikayətini verən şəxsin birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməyən yeni sübutlara istinad etməsinə yalnız o hallarda yol verilir ki, o, şikayətdə həmin sübutların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu əsaslandırsın. Onların qəbulu və baxılması məsələsi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən məhkəmə iclasında həll edilir.

Apellyasiya şikayəti və ona əlavə olunan yazılı sənədlər işdə iştirak edən şəxslərin sayına görə işə birinci instansiyada baxmış məhkəməyə təqdim edilir. Əgər apellyasiya şikayəti imzalanmamışdırsa və ya onu imzalamağa hüququ olmayan şəxs və ya vəzifəsi göstərilməyən şəxs tərəfindən imzalanmışdırsa, habelə apellyasiya şikayəti vermək hüququ olmayan şəxs tərəfindən verilmişdirsə; apellyasiya şikayəti Mülki Prosessual Məcəllənin tələblərinə riayət edilmədən verilmişdirsə; apellyasiya şikayətinə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumunun ödənilməsinə təsdiq edən sənədlər əlavə olunmamışdırsa, qanunla dövlət rüsumunun ödənilməsinə möhlət verilməsi, hissə-hissə ödənilməsi və ya onun məbləğinin azaldılması imkanı nəzərdə tutulmuşdursa, bu barədə vəsatət olmadıqda və ya vəsatət rədd edilmişdirsə; apellyasiya şikayəti müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra verilmişdirsə; apellyasiya şikayətə ona əlavə olunmuş sənədlərlə və işlə birlikdə apellyasiya instansiyası məhkəməsinə göndərilənədək şikayəti verən şəxsin onun geri qaytarılması haqqında ərizəsi daxil olmuşdursa; "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə aparılan elektron məhkəmə icraatında apellyasiya şikayəti həmin maddənin tələblərinə uyğun verilmədikdə birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən geri qaytarılır. Apellyasiya şikayətinin qaytarılması haqqında qərardad çıxarılır və bu qəraddan şikayət verilə bilər. Yuxarıda göstərilmiş hallar aradan qaldırıldıqdan sonra şikayəti vermiş şəxs yenidən məhkəməyə ümumi qaydada apellyasiya şikayəti ilə müraciət edə bilər.

Birinci instansiya məhkəməsi apellyasiya şikayətinin Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır. Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə cavab verən apellyasiya şikayəti ona əlavə olunmuş sənədlərlə və işlə birlikdə apellyasiya şikayətinin verilmə müddəti bitdikdən sonra 7 gün müddətində apellyasiya instansiyası məhkəməsinə göndərilir.

Apellyasiya şikayəti *işdə iştirak etməyən şəxslər tərəfindən verildikdə* məhkəmə qəbul edilən qətnamənin onların hüquq və vəzifələrinə toxunmasını, daha sonra isə Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır və bunun nəticəsinə dair qərardad qəbul edir. Bu qərardaddan şikayət verilə bilər.

Apellyasiya şikayəti (protesti) hüququnun müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsinin nəticəsi işə baxılmasının apellyasiya məhkəməsinə verilməsidir.

Apellyasiya məhkəməsində icraat Mülki Prosessual Məcəllənin 41-ci fəslində nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla birinci instansiya məhkəməsində icraat qaydalarına uyğun həyata keçirilir.

Məhkəmə icraatının bu cür xüsusiyyətləri ikinci instansiya məhkəməsi tərəfindən işə yenidən baxmaq və məhkəmə qərarının qanuniliyini və əsaslılığını yoxlamaq üçün apellyasiya icraatının yeri və məqsədləri ilə müəyyən edilir. Apellyasiya şikayəti birinci instansiya məhkəməsində gedən proseslərdən sonra verilir. Qərar çıxarmaqla işə mahiyyəti üzrə ilkin baxılması birinci instansiya məhkəməsinin vəzifəsidir.

Apellyasiya baxışının əsas əhəmiyyətli xüsusiyyətləri bunlardır:

- bir neçə iddianın birləşdirilməsinə və ayrılmasına, iddianın predmetinin və ya əsasının dəyişdirilməsinə, tələblərin məbləğinin dəyişdirilməsinə, qarşılıqlı iddianın verilməsinə, əsl olmayan cavabdehin dəyişdirilməsinə, işə üçüncü şəxslərin cəlb edilməsinə qadağa qoyulması;
- tərəflərin birinci instansiya məhkəməsində baxılma predmeti olmayan yeni tələblərin irəli sürməsinə qadağa qoyulması;
- məhkəmə tərəfindən yeni sübutların təqdim edilməsi və qəbul edilməsinə məhdudiyyətlər (6, s.554).

Apellyasiya icraatında mülki prosessual prosesin əsas prinsipləri müəyyən dərəcədə öz mənə və təsirini saxlayır, yalnız apellyasiya icraatının mütləq xarakterindən irəli gələn xüsusiyyətlər vardır. Onların məzmunu prosesin müəyyən mərhələsi üçün məhkəmə icraatı qaydalarında, işdə iştirak edən şəxslərin prosessual hüquq və vəzifələrində öz əksini tapır.

İşdə iştirak edən şəxslərə apellyasiya məhkəməsində onların subyektiv hüquq və mənafelərini qorumaq üçün zəruri olan prosessual səlahiyyətlər verilir. Onların apellyasiya instansiyası məhkəməsində işi aparmaq, məhkəmədə şəxsən və ya öz nümayəndələri vasitəsilə vəsatət vermək, yeni sübutlar təqdim etmək, şikayət üzrə izahatlar vermək, şikayətin, protestin dəlillərinə etiraz etmək, şikayətdən imtina etmək, məhkəmə iclasında iştirak etmək, məhkəmə iclasında ana dilində danışmaq, işin bütün materialları ilə tanış olmaq və s. hüquqları vardır.

Dispozitivlik prinsipinə görə, maraqlı şəxsin şikayəti əsasında ikinci instansiya məhkəməsində icraatın təkcə baş verməsi deyil, həm də sonrakı taleyi belə şəxsin iradəsindən asılıdır. Apellyasiya şikayəti verən şəxs apellyasiya instansiyası məhkəməsində qətnamə qəbul edilənə kimi yazılı formada ondan imtina edə bilər. Şikayətdən imtinanın qəbul edilməsi haqqında məhkəmə qərardad qəbul edir və bu qərardadla apellyasiya şikayətindən imtina etmiş şəxslərə münasibətdə apellyasiya icraatına xitam verir (Mülki Prosessual Məcəllənin 369-cu maddəsi).

Dispozitivlik prinsipi apellyasiya icraatı mərhələsində iddiaçının iddiadan imtina etmək hüququna malik olması, cavabdehin iddianı etiraf etmək hüququna malik olması, tərəflərin barışıq sazişi bağlaya bilməsi ilə əks olunur. İddiadan imtina və ya barışıq sazişinin bağlanması barədə ərizə apellyasiya instansiyasına yazılı şəkildə təqdim edilməlidir. İddiaçının iddiadan imtina etməsini və ya barışıq sazişini təsdiqləməsini qəbul etməzdən əvvəl məhkəmə iddiaçıya (tərəflərə) prosessual hərəkətlərinin nəticələrini izah etməlidir. İddiaçının iddiadan imtina etməsini və ya tərəflərin barışıq sazişini təsdiqləməsini qəbul edərək məhkəmə qərarı ləğv edir və iş üzrə icraata xitam verir.

İş apellyasiya instansiyası məhkəməsinə verildikdən sonra apellyasiya şikayəti və ya protest üzrə icraat aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1) apellyasiyanın mümkünlüyünün yoxlanılması;
- 2) məhkəmə iclasında apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən işə (şikayətə) baxılması.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi iş məhkəməyə daxil olduqdan sonra 15 gün müddətində **apellyasiyanın mümkünlüyünü** yoxlayır. Buraya işə apellyasiya qaydasında baxılmaq üçün prosessual əsasların olması daxildir. Əgər apellyasiyanın mümkünlüyü üçün əsaslar yoxdursa, o, qəbul olunmamış hesab edilə bilər. Apellyasiyanın mümkünlüyü üzrə məhkəmə qərarı çıxarır. Apellyasiyanın qeyri-mümkün hesab edilməsi barədə qərardaddan kassasiya instansiyasına şikayət verilə bilər.

Əgər apellyasiya mümkün hesab olunarsa, məhkəmə işə baxılması vaxtını təyin edir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi təyin olunmuş vaxtda işə baxılmasını təmin etmək üçün zəruri hazırlıq işləri görür.

Apellyasiya şikayətinə qanunla müəyyən edilmiş müddətdə **baxılmalıdır**. Qanunda başqa müddət müəyyən edilməyibsə, apellyasiya instansiyası məhkəməsində işə onun məhkəməyə daxil olduğu gündən 3 ay müddətində baxılmalı və müvafiq məhkəmə aktı qəbul edilməlidir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən şikayətə baxılması açıq məhkəmə iclasında həyata keçirilir. Bu qaydadan istisnalara birinci instansiya məhkəməsində olduğu kimi, yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda və əsaslar üzrə yol verilir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tam hüquqlu məhkəmə kimi işə işdə olan və əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında mahiyyəti üzrə baxır.

Yeni sübutlar və yeni tələblər apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən o halda qəbul edilir ki, işdə iştirak edən şəxslər həmin sübutların və tələblərin birinci instansiya məhkəməsində təqdim edilməsinin onlardan asılı olmayan səbəblərə görə mümkün olmadığını əsaslandırсын.

Tərəflər ilkin olaraq birinci instansiya məhkəməsinin baxışına təqdim etdikləri iddialarının **hüquqi əsasını** dəyişə bilərlər.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən birinci instansiyada işə baxılmanın predmeti olmayan yeni tələblər qəbul edilmir və onlara baxılmır.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsinin **əsaslılığını** onun barəsində açıq və ya dolayısı ilə mübahisə edilən hissəsi üzrə, şikayət qərarın ləğv edilməsinə yönəldikdə və ya apellyasiya şikayətində və ona etirazlarda ifadə olunmuş dəlillərə əsasən, mübahisənin predmeti bölünməz olduqda işə tam yoxlayır.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi şikayətin dəlillərindən asılı olmayaraq, məhkəmənin maddi və prosessual hüquq normalarına riayət etməsini yoxlayır.

Apellyasiya Məhkəməsinin məhkəmə iclası birinci instansiya məhkəməsi ilə eyni qaydada aparılır və dörd komponentdən ibarətdir: hazırlıq, işin mahiyyəti üzrə baxılması, məhkəmə çıxışları, qərarın çıxarılması və elan edilməsi (6, s.564).

Hazırlıq hissəsi məhkəmə iclasının təyin olunmuş günü və saatında sədrlik edən hakimin açılması ilə başlayır. Onlara hansı işə, kimin şikayətinə və hansı məhkəmənin qərarına baxılacağı bildirilir.

Bundan sonra o, işdə iştirak edən şəxslərin və iştirakçıların iştirakını, görünməyənlərin lazımı qaydada xəbərdar olub-olmadığını və onların gəlməməsinin səbəbləri barədə hansı məlumatların olduğunu yoxlayır. Sonra, gələnlərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirir, vəzifəli şəxslərin və nümayəndələrin səlahiyyətlərini yoxlayır.

Sədrlik edən işdə iştirak edən şəxslərə prosessual hüquq və vəzifələrinin izahı barədə bildirişin çatdırılıb-çatdırılmadığını müəyyən edir. Hüquq və vəzifələrin izahı haqqında bildiriş alınmadığı təqdirdə, məhkəmə iclasında hüquq və vəzifələrinin izahı haqqında bildiriş işdə iştirak edən hər bir şəxsə yazılı qaydada təqdim olunur və o, bunu öz imzası ilə təsdiq edir. Məhkəmə iclasına gəlmiş işdə iştirak edən şəxslərin müraciəti ilə məhkəmə onların hüquq və vəzifələrini izah etməlidir.

İşdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri işə baxılmanın vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilmədiyinə görə məhkəmə iclasına gəlmədikdə məhkəmə işə baxılmasını təxirə salır. İşə baxılmanın vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilmiş işdə iştirak edən şəxslərin gəlməməsi işə baxılmasına mane olmur. Lakin işdə iştirak edən şəxslər üzürlü səbəblərdən

gəlmədiyi hallarda məhkəmə işin baxılmasını təxirə sala bilər.

İşə **qiyabi baxılması** və həllinin Mülki Prosessual Məcəllə ilə müəyyən olunmuş qaydaları apellyasiya icraatına da şamil edilir.

İşə apellyasiya instansiyası məhkəməsində mahiyyəti üzrə baxılması sədrlik edən və ya hakimlərdən birinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi işin hallarını, birinci instansiya məhkəməsi qətnaməsinin məzmununu, apellyasiya şikayətinin dəlillərini və ona dair daxil olmuş etirazları, məhkəməyə təqdim olunmuş yeni sübutların məzmununu izah edir, habelə məhkəmə qətnaməsinin yoxlanılması üçün zəruri olan digər materiallar haqqında məlumat verir.

Məruzədən sonra məhkəmə məhkəmənin iclasına gəlmiş işdə iştirak edən şəxslərin və nümayəndələrin izahatlarını dinləyir. Apellyasiya şikayətini vermiş şəxs və onun nümayəndəsi çıxış edirlər. Qətnamədən hər iki tərəf şikayət verdikdə, birinci iddiaçı çıxış edir.

Tərəflərin izahatlarından sonra məhkəmə zərurət olduqda işdə olan sübutları elan edir, habelə yeni təqdim olunmuş sübutları, əgər onların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hesab edərsə, araşdırır. Tərəflər əlavə şahidlərin çağırılması və dindirilməsi, birinci instansiya məhkəməsinin araşdırmadan imtina etdiyi digər sübutların tələb edilməsi haqqında vəsatətlər verə bilərlər.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən yeni sübutlar araşdırıldığı halda *məhkəmə çıxışlarına* yol verilə bilər. Bu zaman birinci apellyasiya şikayətini vermiş şəxs çıxış edir.

İş üzrə araşdırma yekunlaşdıqdan sonra məhkəmə yerində müşavirə apararaq və ya müşavirə otağında səs çoxluğu ilə *məhkəmə aktını qəbul edir*. İşdə iştirak edən şəxslərin məhkəmə iclasına gəlmədiyi hallar istisna olmaqla, məhkəmə aktının giriş və nəticə hissələrini elan edir, məhkəmə aktından şikayət etmə qaydası və müddətini, habelə tərəflərin müraciəti olduğu halda onun nəticə hissəsini izah edir. “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə qətnamənin elan edilmiş nəticə hissəsi barədə məlumat həmin gün hakimlərin elektron imzası ilə təsdiq edilməklə “Elektron məhkəmə” informasiya sistemində yerləşdirilir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsinin səlahiyyətləri dedikdə, bir qayda olaraq, şikayətə baxılmasının nəticələrinə əsasən, şikayət verilmiş məhkəmə qərarı ilə bağlı məhkəməyə verilən prosessual hüquqlar başa düşülür (6, s.567). Mülki Prosessual Məcəllənin 384-cü maddəsinə əsasən, apellyasiya instansiyası məhkəməsinin səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

1. qətnaməni dəyişmədən, apellyasiya şikayətini isə təmin etmədən saxlaya bilər;

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi işə apellyasiya instansiyası üzrə baxarkən qərarın qanuni və əsaslı olduğu qənaətinə gələrsə və buna görə də onun ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün səbəb olmadıqda birinci instansiya məhkəməsinin qərarını dəyişdirmədən, şikayət və ya protesti isə təmin etmədən saxlayır.

2. qətnaməni tamamilə və ya qismən ləğv edə bilər və birinci instansiya məhkəməsində müəyyən edilmiş hallar və ya əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında yeni qətnamə qəbul edə bilər; Yeni məzmunlu qərar birinci instansiya məhkəməsinin qərarının əksinə olur (10, s.633). Mülki Prosessual Məcəllənin 385-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə aktının apellyasiya qaydasında ləğv edilməsi üçün əsaslar aşağıdakılardır:

1. maddi hüquq normalarının və ya prosessual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi; Maddi hüquq normaları o halda pozulmuş və ya düzgün tətbiq olunmamış hesab edilir ki, birinci instansiya məhkəməsi hüququn tətbiq edilməsində səhv buraxsın, tətbiq edilməli olan qanunu və ya digər normativ hüquqi aktı tətbiq etməsin, yaxud qanunu səhv təfsir etsin.

Prosessual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi qətnamənin və ya qərardadın ləğv edilməsinə yalnız o halda əsas olur ki, bu, düzgün olmayan qətnamənin və ya qərardadın qəbul edilməsinə səbəb olsun.

Şikayətin dəlillərindən asılı olmayaraq birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsi və ya qərardadı aşağıdakı hallarda ləğv edilməlidir:

- işə, buna baxmağa hüququ olmayan hakim tərəfindən baxılmışdırsa;
- işə, işdə iştirak edən şəxslərdən məhkəmə iclasının vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilməmiş hər hansı birinin iştirakı olmadan məhkəmə tərəfindən baxılmışdırsa;

- işə baxılan zaman icraatın aparıldığı dil haqqında qaydalar pozulmuşdursa;
- məhkəmə işdə iştirak etməyə cəlb olunmamış şəxslərin hüquq və vəzifələrinə dair məsələni onların hüquqlarının pozulması ilə nəticələnməklə həll etmişsə;
- qətnamə və ya qərardad onda göstərilən hakim tərəfindən imzalanmamışdırsa;
- qətnamə və ya qərardad işə baxan hakim tərəfindən qəbul edilməmişdirsə;
- işdə məhkəmə iclasının protokolu yoxdursa və ya imzalanmamışdırsa;
- iddianın baxılmamış saxlanması və ya iş üzrə icraata xitam verilməsi üçün Mülki Prosessual Məcəllədə müəyyən edilmiş əsaslar olduğu halda məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxmışsa;
- işə ərazi və ya məhkəmə aidiyyəti qaydalarının pozulması ilə baxılmışdırsa.

Yuxarıdakı halların mövcudluğu birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən prosessual normaların kobud pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

2. məhkəmənin gəldiyi nəticə üçün mühüm əhəmiyyəti olan bütün faktiki halların aydınlaşdırılmaması; Apellyasiya instansiyası məhkəməsində yeni sübutlar tədqiq edilərkən işin nəticəsinə təsir edən digər faktiki hallar müəyyən edilərsə, bu halda məhkəmənin gəldiyi nəticə üçün mühüm əhəmiyyəti olan bütün faktiki hallar aydınlaşdırılmamış hesab edilir.

3. birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş, iş üçün əhəmiyyəti olan halların sübut edilməməsi; Məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş hesab edilən iş üçün əhəmiyyətli olan halların birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən sübut edilməməsi o hallarda olur ki, iş üzrə mövcud olan faktlar qətnamədə və ya qərardadda qanunla göstərilən sübutlarla təsdiq edilmir və ya qeyri-mötəbər, ziddiyyətli, aid olmayan sübutlarla təsdiq edilir.

4. birinci instansiya məhkəməsinin qətnamədə göstərilmiş nəticələrinin işin hallarına uyğun gəlməməsi; Məhkəmə müəyyən edilmiş faktlardan tərəflərin qarşılıqlı münasibətləri üzrə səhv nəticəyə gəlmişsə, məhkəmənin qətnamədə və ya qərardadda göstərdiyi dəlillər işin hallarına uyğun hesab edilmir.

3. qətnaməni dəyişdirə bilər; Məhkəmə qərarında dəyişiklik, öz növbəsində, apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş məhkəmə qərarında əks olunan tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında əsas nəticə ilə razılaşdıqda, mübahisənin mahiyyəti üzrə düzgün həll edildiyi halda edilir, lakin məhkəmə işə yenidən baxaraq qərarın dəyişdirilməsi qənaətinə gəlir. Qərarın dəyişdirilməsi yeni qərarın qəbul edilməsindən onunla fərqlənir ki, apellyasiya instansiyası məhkəməsi qərarı dəyişdirərək tərəflərin hüquq və vəzifələri barədə birinci instansiya məhkəməsinin rəyini dəyişməz saxlayır. Qərarda dəyişiklik qərarın əsaslandırma hissəsinə, məhkəmə xərclərinin bölüşdürülməsinə, verilən pul məbləğinin azaldılmasına və ya artırılmasına dair qərarın nəticə hissəsinə aid edilə bilər (10, s.633).

4. işə məhkəmə və ya ərazi aidiyyəti qaydalarının pozulması ilə baxıldığını müəyyən etdikdə, qətnaməni ləğv edib, işi aidiyyəti üzrə birinci instansiya məhkəməsinə göndərə bilər;

5. birinci instansiya məhkəməsinin qətnamə və ya qərardadını qismən ləğv edər, qətnamə və ya qərardadı tamamilə, yaxud qismən ləğv edib, iddianı tamamilə, yaxud qismən baxılmamış saxlaya, qətnamə və ya qərardadı tamamilə, yaxud qismən ləğv edib, iş üzrə icraata xitam verə bilər; İş üzrə icraata xitam verilməsi və ya ərizənin baxılmamış saxlanması birinci instansiya məhkəməsi ilə eyni əsaslarla Mülki Prosessual Məcəllənin 259-cu və 261-ci maddələrinə müvafiq olaraq aparılır. Bu halda ikinci instansiya məhkəməsi iddia qaldırmaq hüququ üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ilkin şərtlərin olmadığını və ya bu hüququn qanuni həyata keçirilməsi şərtlərinin yerinə yetirilmədiyini müəyyən edir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi iddiaçının iddiadan imtinasını qəbul etdikdə və ya tərəflər arasında barışıq sazişini təsdiq etdikdə icraata xitam verir və qərarı ləğv edir.

6. apellyasiya şikayətinin Mülki Prosessual Məcəllənin tələblərinə zidd olaraq icraata qəbul olunması, yaxud da icraata qəbul olunduqdan sonra digər şəxslərin apellyasiya şikayəti ilə birinci instansiya məhkəməsinə müraciət etməsi müəyyən edilərsə, icraata qəbul qərardadını ləğv edərək işi apellyasiya baxışından çıxarmaqla birinci instansiya məhkəməsinə qaytara bilər.

Mülki Prosessual Məcəllənin 394.1-ci maddəsinə əsasən, **kiçik iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılmış işlərlə bağlı** çıxarılmış məhkəmə qətnamələrindən

verilmiş apellyasiya şikayətlərinə fərqli qaydada baxılır. Belə ki, kiçik iddialara, yəni mülki işlər üzrə iddianın qiyməti beş min manatdan, kommersiya mübahisələrinə dair işlər üzrə iddianın qiyməti on min manatdan az olan iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılmış işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə qətnamələrindən verilmiş apellyasiya şikayəti mümkün hesab edilirsə, məhkəmə onun daxil olduğu vaxtdan 5 iş günü ərzində apellyasiya şikayətini və ona əlavə edilmiş sənədləri işdə iştirak edən şəxslərə rəsmi qaydada verir. İşdə iştirak edən şəxslər apellyasiya şikayətinin surəti onlara rəsmi qaydada verildiyi vaxtdan 10 iş günü müddətində apellyasiya şikayətinə qarşı əsaslandırılmış etirazını və ona əlavə edilmiş sənədləri məhkəməyə göndərə bilər. Apellyasiya şikayəti məhkəməyə daxil olduğu gündən 30 iş günü ərzində işə **yazılı icraat qaydasında** işdə olan sənədlər əsasında baxılmalı və həmin işin həllinə dair qətnamə çıxarılmalıdır. Məhkəmə işdə iştirak edən şəxsin bu barədə verdiyi vəsatəti əsaslı hesab etdikdə və ya öz təşəbbüsü ilə işə məhkəmə iclasında baxa bilər. Bu barədə məhkəmə tərəfindən müvafiq qərardad qəbul edilməklə işdə iştirak edən şəxslərə məlumat verilir. İş materiallarında olan sənədlər iş üzrə yekun qərarın çıxarılması üçün kifayət etmirsə, habelə iş üzrə əlavə araşdırmanın, o cümlədən tərəfləri çağıraraq izahatların alınması, yaxud şahidlərdən ifadələrin və ya ekspertlərdən rəyin alınması zərurəti yaranırsa, məhkəmə işə iddia icraatı qaydasında baxılması haqqında əsaslandırılmış qərardad çıxarır ki, bu qərardaddan şikayət verilə bilməz.

Göründüyü kimi, yuxarı instansiya məhkəmələrinin mövcudluğu vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnun tam realizəsini təmin edir. Belə ki, daxil olmuş şikayətə və ya protestə qanunla nəzərdə tutulmuş müddətdə baxılır, bununla da ədalət mühakiməsinin tez və dəqiq olaraq həyata keçirilməsi təmin edilir. Yuxarı instansiya məhkəmələrində icraat vətəndaşların məhkəməyə təkrar müraciəti hüququnun konstitusion təminatıdır. Qanunverici məhkəmələrə təkrar müraciət etmək hüququnu tənzimləyərkən müxtəlif məhkəmə instansiyalarında işə baxılmasının ardıcılığını müəyyən etmişdir ki, bu da qanunsuz və əsassız olaraq çıxarılmış məhkəmə aktlarının ləğv edilməsinə və dəyişdirilməsinə imkan yaradır, hər bir mübahisənin hüquq və ədalət əsasında həllinə təminat verir, icraat zamanı buraxılmış səhvləri və qanun pozuntularını aşkarlayır, bununla da məhkəmə təcrübəsində qanunvericiliyin düzgün tətbiqinə nail olur (5, s.83).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual hüququ. M.A.Mövsumov. Bakı: "Qanun", 1998
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası (III və IV bölmələr). Hüseynov Ə.H., Kərimli B.C., Manafov F.S. Bakı: "Digesta", 2010
5. Yuxarı instansiya məhkəmələrində aparılan cinayət mühakimə icraatının anlayışı və fərqli cəhətləri. İ.Qəribli. Bakı: "Qanun" jurnalı - 2009. - № 8, S. 83-86
6. Гражданский процесс: учебник для бакалавров / отв. ред. В.В.Блажеев, Е.Е.Уксусова. Москва: Проспект, 2015. - 736 с.
7. Гражданский процесс (гражданское процессуальное право) России: учебник / отв. ред. А.А.Мохов. - М.: «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ», 2017. - 384 с.
8. Гражданское процессуальное право России: учебник / О. В. Исаенкова, А. А. Демичев; под ред. О. В. Исаенковой. - М.: Норма, 2009. - 448 с.
9. Курс гражданского процесса / Т.В. Сахнова. - М.: Статут, 2014. - 784 с.
10. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.К. Треушникова. - М.: Статут, 2014. - 960 с.
11. Гражданский процесс: учебник / отв. ред. В.В. Ярков. - М.: Инфотропик Медиа, 2014. - 784 с.
12. Гражданский процесс. Курс лекций. / Васильев С.В. - Харьков: Эспада, 2010. - 634 с.
13. Гражданское процессуальное право: учебник: в 2 томах / под ред. П. В. Крашенинникова. – Москва: Статут, 2020. Том 1: Общая часть. - 489 с.
14. <https://e-qanun.az/framework/54146>

SUMMARY

Ismail Garibli

IVIL CASES IN APPELLATE COURTS KEY ASPECTS OF VIEWING

Proceedings in the court of first instance are the main and mandatory stage in any case that ends with the act of protection of the right - the adoption of a judicial decision. However, during the implementation of justice, possible court errors and inaccuracies, as well as disagreement with the rendered decision, the doubts of the parties regarding the correct resolution of the dispute by the court, and the proper protection of their rights and legal interests cannot be excluded.

Procedural law gives interested parties the right to appeal court decisions to higher courts. According to the methods of appeal and review of court decisions, the civil process develops in stages of review. Proceedings in the higher courts serve to achieve the general goals of civil proceedings, to make fair judicial decisions, to ensure the necessary judicial protection of rights and legal interests against possible judicial errors.

Key words: *Appeal, appeal proceedings, appeal protest, cancellation of court decision, possibility of appeal*

РЕЗЮМЕ

Исмаил Гарибли

ГРАЖДАНСКИЕ ДЕЛА В АПЕЛЛЯЦИОННЫХ СУДАХ
КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОСМОТРА

Разбирательство в суде первой инстанции является основным и обязательным этапом по любому делу, завершающемуся принятием правозащитного акта - решения суда. Однако при осуществлении правосудия нельзя исключать возможные судебные ошибки, неточности, а также несогласие с вынесенным решением, сомнения сторон в правильности разрешения спора судом, надлежащей защите их прав и законных интересов.

Процессуальное право дает заинтересованным лицам право обжаловать судебные решения в судах вышестоящих инстанций. В соответствии с методами обжалования и проверки судебных решений гражданский процесс развивается по этапам ревизии. Производство в судах вышестоящих инстанций служит достижению общих целей гражданского судопроизводства, принятию справедливых судебных решений, обеспечению необходимой судебной защиты прав и законных интересов от возможных судебных ошибок.

Ключевые слова: *апелляция, апелляционное производство, апелляционная жалоба, апелляционный протест, отмена судебного решения, возможность апелляции*

Məqaləni çapa təqdim etdi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

NAZLI YAQUBOVA

nazliyaqubova92@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.117

AZƏRBAYCANIN QƏRB DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ (1990-1993)

Qərbi Avropa dövlətləri beynəlxalq münasibətlərə təsiretmə gücünə görə dünya siyasətinin yönümünü müəyyən edən və beynəlxalq aləmin ən ümdə problemlərinin həllində xüsusi çəkisi olan ölkələr sırasına daxildir. Dünya siyasətini müəyyən edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən ikisi –Fransa və Böyük Britaniya, eləcə də özünün iqtisadi potensialına görə dünyanın lider dövlətlərindən hesab olunan Almaniya və İtaliya Avropa qitəsinin həmin aparıcı dövlətləri sırasındadır. Müstəqillik yolu tutmuş Azərbaycan Respublikası üçün dünyanın bütün dövlətləri, o cümlədən Qərbi Avropanın ən böyük və nüfuzlu dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, dostluq əlaqələri qurmaq çox böyük siyasi və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Müstəqil Azərbaycan Respublikası, Qərb dövlətləri, BMT, siyasət, tanınma, Avropa

1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sahəsində çox ciddi dəyişikliklər oldu. SSRİ-nin zəifləməsindən istifadə edən dövlətlərdə müstəqillik hərəkətləri daha da genişləndi. Həmçinin də Azərbaycan xalqı yetmiş illik əsarətdən, milli, mədəni, mənəvi imperializmdən, SSRİ-nin xalqımıza, milli sərvətlərimizə qarşı törətdiyi soyqırımdan qurtulmağa tam hazır idi. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşur. Nəhayət SSRİ süqut edir. Soyuq müharibə sona çatır. Moskva mərkəzdənqaçma qüvvəsini zəiflətmək üçün ənənəvi “parçala, hökm sür” siyasətindən daha geniş istifadə edir, milli münaqişələri qızışdırır, xalqlar arasında qanlı nifaq salırdı. Kreml mühüm coğrafi-siyasi ərazi olan Azərbaycanı və bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün uydurma “Dağlıq Qarabağ problemini” qızışdırırdı. Sovet imperiyasını dağıtmaq üçün milli münaqişələr törətməyi mühüm vasitə hesab edən Qərb dövlətləri də bu işdə fəal iştirak etdilər. Bu hadisələrə baxmayaraq Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edə bildi. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya dövlətləri tanıdı. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olundu, bu təşkilatın qəbul və təsdiq etdiyi bir çox mühüm beynəlxalq konvensiya və paktlara qoşuldu (2, s.67).

Müstəqilliyi ikinci dəfə əldə etmək keçmiş Sovet İttifaqının digər ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda daha çətin olub, bu yolda Vətənimizin yüzlərlə qəhrəman övladı xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizə apararaq şəhidlik zirvəsinə yüksəlib. Ancaq qarşıda duran əsas məsələ bu müstəqilliyi itirməmək idi. Məhz həmin illər bir daha göstərdi ki, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq onu qazanmaqdan daha çətindir.

Müasir dünyada cərəyan edən proseslərdə xüsusi geosiyasi çəkiyə və iqtisadi potensiala malik mərkəz kimi Avropa mühüm rol oynayır. Geosiyasi anlamda Avropanın ərazisi keçmiş Roma imperiyasının sərhədləri çərçivəsində müəyyən edilir. Əslində, coğrafi anlamda Avropa qitəsinin ərazisi daha genişdir. Lakin Avropa deyəndə, ictimai fikirdə, əsasən, Qərbi Avropa nəzərdə tutulur. Qərbi Avropa ərazisi dünyanın ən əlverişli coğrafi məkanlarından biridir. Çayların bütün il boyu gəmiçilik üçün açıq olması, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verən mülayim iqlim, dəniz yollarına və kommunikasiyalara sərbəst çıxış və s. bu bölgənin tərəqqisinə həmişə xüsusi təsir göstərmişdir. Qərbi Avropanın təxminən 3,7 mln. km² ərazisində 370 milyon nəfərə yaxın əhalisi

olan 26 dövlət yerləşir. Bu dövlətlər siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına görə təxminən eyni səviyyədə olsa da, həmin ölkələri təmsil edən xalqlar mental dəyərlərinə görə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Müstəqillik yolu tutmuş Azərbaycan Respublikası üçün dünyanın bütün dövlətləri, o cümlədən Qərbi Avropanın ən böyük və nüfuzlu dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq əlaqələri qurmaq çox böyük siyasi və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqələrin siyasi əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, həmin dövlətlər Azərbaycanın üzv olduğu bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda ləyaqətlə təmsil olunmasına, onun beynəlxalq təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq sisteminə, Avropanın müxtəlif struktur və institutlarına integrasiyasına hərtərəfli əməli yardım göstərmək imkanına malikdirlər. Digər tərəfdən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in prinsip və qərarlarının həyata keçirilməsinə, Qafqaz bölgəsində sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına da çox mühüm təsir göstərmək imkanına malikdirlər. Nəhayət, enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Xəzərin Azərbaycan sektorunun ölkəmizin taleyüklü məsələlərinin həllində həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, Qərbi Avropa dövlətləri ilə bu sahədə səmərəli iqtisadi əməkdaşlığın da Azərbaycan üçün çox böyük siyasi və iqtisadi dəstək rolu oynaması şübhə doğurmamalıdır (2, s.275). Xüsusən Xəzərin statusu ətrafında ayrı-ayrı dövlətlərin əsassız iddiası və münaqişə törətmək cəhdlərinin aradan qaldırılmasında, Xəzərin ədalətli sektor bölgüsünün bütün dünyada dəstəklənməsində həmin dövlətlərin rolu əvəzolunmazdır. Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı və dostluğu həm də çox mühüm iqtisadi amillərlə şərtlənir. Bu baxımdan, əvvəla, Qərbi Avropa ölkələri Azərbaycanın təbii-coğrafi ehtiyatlarının işlənməsində və bununla respublika iqtisadiyyatının sürətlə yüksəlməsində çox geniş potensiala malikdirlər. Onların həm böyük maliyyə imkanları, qabaqcıl texnologiyası, həm də bütün dünyada mühüm iqtisadi və dövlətlərarası siyasi əlaqələri mövcuddur. Bu dövlətlər nəinki təkcə Azərbaycanın neft ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarına çıxarılması sahəsində, həmçinin neft kimyası, neft maşınqayırması, metallurgiya, emal sənayesi və s. kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrin yenidən qurulması, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə integrasiya olunmasını sürətləndirmək sahəsində ölkəmizlə səmərəli tərəfdaşlıq imkanlarına malikdirlər. Bütün bu siyasi və iqtisadi amillər sistemi müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövləti ilə Qərbi Avropa dövlətləri arasında fəal və səmərəli qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə əlaqələrini xarakterizə edən və şərtləndirən cəhətlərdən biri də həmin ölkələrin rəsmi dairələrinin və iş adamlarının özlərinin bu əlaqələrə və qarşılıqlı əməkdaşlığa can atmaları olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu dövlətlərin Azərbaycanla bağlı yeridəkləri siyasət tarixən özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, dünyanın inkişaf etmiş və nüfuzlu dövlətləri kimi Qərbi Avropa ölkələri Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda xüsusi strateji siyasi və iqtisadi maraqlara malikdirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövlətlər bütün dövrlərdə öz maraqlarını qorumağa cəhd göstərən ölkələr sırasında həmişə fəallıqları ilə seçilmişlər. Təsədüfi deyildir ki, özünün regiondakı yeri və rolu, zəngin neft yataqları ilə Avropa siyasətçiləri və iş adamlarını keçən əsrin əvvəlində də, sonunda da eyni dərəcədə özünə cəlb edən Azərbaycan Qərb ölkələrinin Qafqaz siyasətinin fəal və daha məqsədyönlü mahiyyət kəsb etməsində əsas amil olmuşdur. İkincisi, Qərb dövlətləri Azərbaycanın potensial iqtisadi imkanlarını layiqincə dərk edərək, öz maliyyə və texnoloji vəsaitlərini həvəslə tətbiq edir və bunun yaxın gələcəkdə hər iki tərəfə verə biləcəyi faydanı düzgün qiymətləndirirlər. Bu mənada Azərbaycanda istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının Avropanın qabaqcıl sənayesi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi, o cümlədən Azərbaycanın bu ölkələrin sənaye məhsullarını realizə etmək üçün xüsusi bazar və ötürücü məntəqə ola biləcəyi imkanı da Qərb dairələrinin diqqətindən yayınmamışdır (2, s.276). Qərbi Avropa dövlətlərini Azərbaycanla dostluğa və əməkdaşlığa sövq edən bir sıra digər amillər də mövcuddur. Əvvəla, Azərbaycanın əlverişli, əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyəti və onun Avropa-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində yerləşməsi; ikincisi, MDB respublikaları arasında tam müstəqil siyasət yeritməsi, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatı yolu tutması; üçüncüsü, xarici siyasətində Qərbə, xüsusən də Avropaya meyl göstərməsi, regionda Avropanın əsas nüfuz və maraq dairəsinə çevrilməsi və s. bu amillər sırasındadır. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən bütün siyasi, iqtisadi və digər amillər Azərbaycan və Qərbi Avropa ölkələri əlaqələrinin

qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri üzərində qurulmasını şərtləndirmiş və zəruri etmişdir. Bu zərurəti dərk edən, qarşılıqlı əlaqələrin hər bir dövlət üçün verdiyi və verə biləcəyi faydanı yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası və Qərbi Avropa ölkələrinin dövlət və hökumət rəhbərləri diplomatik münasibətlərin qurulmasından sonra qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı sahəsində müvafiq addımlar atmış və ikitərəfli münasibətləri tənzimləyən çoxsaylı sənədlər imzalamışlar. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Böyük Britaniya tərəfindən 1991-ci ilin dekabrında, Fransa, Almaniya və İtaliya tərəfindən isə 1992-ci ilin yanvarında tanınmış və həmin ilin əvvəllərində diplomatik münasibətlər yaradılmışdır. 1992-ci ilin martında Fransa, sentyabrında Almaniya, 1993-cü ilin sentyabr ayında isə Böyük Britaniya Azərbaycanda öz səfirliyini açmışdır. Azərbaycan isə əvvəl Almaniya (1992, sentyabr), daha sonra Böyük Britaniya (1994, yanvar) və Fransada (1994, oktyabr) diplomatik nümayəndəliyini təsis etmişdir. İtaliyanın Azərbaycanda səfirliyi bir neçə il sonra – 1997-ci ildə, Azərbaycanın İtaliyada səfirliyi isə 2003-cü ildə açılmışdır. İkitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrini tənzimləyən hüquqi-normativ sənədlərin imzalanması və həyata keçirilməsi sahəsində ilk illər heç bir addım atılmadı. Yalnız 1993-cü ilin dekabr ayında Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrində intensiv inkişafın başlanğıcını qoydu. Səfər dövründə qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər hərtərəfli müzakirə olundu, “Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında” müqavilə və digər sənədlər imzalandı (5, s.356). Azərbaycanın fəal xarici siyasət yeritməsi və Avropa dövlətləri ilə integrasiya sahəsində ardıcıl addımlar atması Qərbdə Azərbaycana olan marağın artmasına səbəb olurdu. Məhz bunun nəticəsində Böyük Britaniyaya rəsmi səfərə dəvət olunan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında Londonda bir sıra yüksək səviyyəli görüşlər keçirdi. Müzakirələrin yekunu olaraq iki ölkə arasında “Dostluq və əməkdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannamə və başqa ikitərəfli sənədlər imzalandı. Bununla da Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə integrasiyası yolunda növbəti addım atıldı (5, s.456).

Nəticə

Əsaslı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qoyulmuş dövlətçilik ənənələrinin, mədəni, elmi, iqtisadi kadr potensialının mövcudluğu xalqımıza öz varlığını, mədəniyyətini, 15 respublikadan biri olmağa, onun süqutundan sonra isə yenidən dirçəlib Azərbaycan Respublikası kimi tarixin səhnəsinə çıxmağa imkan verdi. Müstəqil Azərbaycan dövləti hər iki müstəqilliyi dövrünü tarixin ən çətin dönməsində elan etmişdir. Buna baxmayaraq müstəqilliyi alın yazısı seçən Azərbaycan xalqı bunun öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Müstəqilliyi qoruyub saxlamaq daha çətindir. Azərbaycan Qərb dövlətləri ilə yaxın siyasi əlaqələr qurmağa və Qərbə integrasiya etməyə çalışmışdır. Nəticədə Azərbaycanın uğurlu və davamlı xarici siyasət kursu onu beynəlxalq hüququn ən önəmli subyektlərindən birinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı Araz. Yeni küresel mücadelede Kafkasya və Qarabağ sorunu. Ankara: EkoAvrasya yayınları, 2013, 43 s.
2. Babaoğlu Hikmət. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi. Bakı: Elm, 2007, 515 s.
3. Elxan Süleymanov, Vurğun Süleymanov. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı: 2012, 181 s.
4. Elşad Abdullayev. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: “Təhsil”, 2004, 216 s.
5. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
6. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı: 2005, 127 s.
7. Şıxəliyev E. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: “Nurlan”, 2006, 187 s.
8. Şıxəliyev E. Rusiya, İran, Türkiyə rekabetləri və Erməni faktoru. Ankara: Naturel yayınları, 2004, 378 s.

SUMMARY

Nazlı Yagubova

AZERBAIJAN'S RELATIONS WITH WESTERN COUNTRIES (1990-1993)

Western European states are among the countries that determine the direction of world politics due to their influence on international relations and have a special weight in solving the most important problems of the international community. Two of the five permanent members of the UN Security Council, France and Great Britain, as well as Germany and Italy, which are among the world's leading countries in terms of their economic potential, are among the leading countries of the European continent. For the Republic of Azerbaijan, which has taken the path of independence, all the countries of the world, including the largest and most influential states of Western Europe.

Key words: *Independent Republic of Azerbaijan, Western states, UN, politics, recognition, Europe*

РЕЗЮМЕ

Назлы Ягубова

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЗАПАДНЫМИ
ГОСУДАРСТВАМИ (1990-1993)

Западноевропейские государства по силе воздействия на международные отношения относятся к числу стран, определяющих направленность мировой политики и имеющих особый вес в решении наиболее острых проблем международной сферы. Из пяти постоянных членов Совета Безопасности ООН, определяющих мировую политику, в число этих ведущих государств Европейского континента входят два – Франция и Великобритания, а также Германия и Италия, которые по своему экономическому потенциалу считаются ведущими государствами мира. Для Азербайджанской Республики, которая пошла по пути независимости, все государства мира, в том числе крупнейшие и влиятельные государства Западной Европы.

Ключевые слова: *независимая Азербайджанская Республика, западные государства, ООН, политика, признание, Европа*

Məqaləni çapa təqdim etdi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

İQTİSADİYYAT

CAVADXAN QASIMOV

NUBAR QƏNBƏROVA

nubar_qenberova2003@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.121

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏRKƏZİ BANKININ
FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə müasir müstəqillik illərində iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi sahəsində maliyyə resurslarının əhəmiyyətindən, o cümlədən, bu sferada bankların rolundan söz açılmışdır. Müstəqilliyin qazanılmasından keçən dövrlər ərzində ölkəmizdə bank təsisatlarının yaradılması, bu sahədə, islahatların davamlı xarakterə malik olması, bu istiqamətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Artıq bu sahədə, müstəqil ölkənin müstəqil iqtisadiyyatının olmasının gerçək təsdiqi olaraq, Mərkəzi Bank etibarlı dayaqları ilə mövcud olmaqdadır. Mərkəzi bank, ölkənin makroiqtisadi inkişaf və perspektivliliyinin ardıcıl olmasından irəli gəlmiş olan tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm tədbirlər həyata keçirməkdədir ki, bu sahədə də, malik olduğu məqsəd və vəzifələr mövcud olmaqdadır. Həmin məqsəd və vəzifələrinin, dolğun funksional sferaları üzrə işlərinin olduqca faydalı və məhsuldar formada reallaşması məqsədilə hüquqi təsisatlar formalaşdırılmış, pul və valyuta (məzənnə) mexanizminin təyin olunması və mümkün olması, pul tədavülünün qərarlaşması, ödəniş mexanizmlərinin nizama salınması və tərəqqisi, qızıl-valyuta resurslarının mühafizə olunması və idarə olunması məhz Mərkəzi Bankın zəruri vəzifələri olaraq müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: Mərkəzi Bank, dövlət tənzimlənməsi, makroiqtisadi inkişaf, hüquqi təsisatlar, pul tədavülü, hesabatlılıq, fiziki və hüquqi şəxslər və s.

Ölkəmizdə Mərkəzi Bankla bağlı olan proseslərin hüquqi təminatın etibarlı təsisatları yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli hüquqi tənzimləmələrlə qəbul olunan dəyişikliklər və əlavələrlə) Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hüquqi əsaslarını, eyni zamanda, məqsəd, vəzifə və səlahiyyətlərini, həmçinin yönəltmə və təşkilati tərkibini nəzərdə tutur, ölkənin Mərkəzi Bankı olaraq, dövlət idarəetmə strukturları ilə və başqa tərəflərlə əlaqələrini nizama salır. Mərkəzi Bank ölkənin səlahiyyətlərinə daxil olmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin ikinci bölməsinə uyğun olaraq, Mərkəzi Bank ölkənin müstəsna mülkiyyətinə aid olmaqdadır. Ana kitabla və hüquqi tənzimləmələr vasitəsilə təsbit olunan vəzifə və mexanizmlərini reallaşdırarkən, Mərkəzi Bank sərbəstdir və bu zaman müəyyən dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə strukturları, fiziki və hüquqi şəxslər onun iş prinsiplərinə hər hansı bir məsələ üzündən bilavasitə, yaxud dolayı vasitələrlə sıxıntılar gətirə bilməz, hüquqi təminatlara tərs təsir edə və qarışa bilməz. Mərkəzi Bank öz iş prinsipləri haqda sadəcə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə hesabat verir.

Şəkil 1

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabatlığı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu və 32-ci bəndlərinə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədrinin – Mərkəzi Bankın sədrinin və onun müavinlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunmasından

Qanunun 58-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması üçün auditorun təyin olunmasından və zəruri hallarda, auditor yoxlamasının növbədənə qarşı qaydada keçirilməsindən

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri tərəfindən ildə iki dəfə Mərkəzi Bankın əsas məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi barədə hesabatın, habelə audit rəyi ilə təsdiq olunan ilin yekunları üzrə maliyyə hesabatının və hesabat əməliyyat büdcəsi barədə hesabatın Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim olunması

Ölkə parlamentində büdcə məsələlərinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın (MB) İdarə Heyətinin təmsilçisi gələcək il üzrə pul mexanizminin zəruri sferaları barəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə hesabat təqdim etdi. Mərkəzi Bank hüquqi baxımdan onun hüquqlarına xas olunan amillər üzrə bütövlükdə banklar, bank olmayan kredit strukturları, hətta başqa şəxslər üzrə məcburi hüquqi mahiyyətli aktları sərbəst şəkildə olmaqla, qəbul edir (2, s.188).

Hüquqi baxımdan və idarəetmə prizmasından da yanaşmış olduqda, Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankı olaraq, fəaliyyət göstərməkdədir. MB Azərbaycan dövlətinin maliyyə strukturu olaraq təmsil oluna bilər. Azərbaycan Respublikasında maliyyə strukturlarının iş prinsipi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” və “Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları, Mərkəzi Bankın bunlara müvafiq olaraq, qəbul olunan normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir (7). İndiki mərhələdə bankla bağlı olan məsələlər və onunla əlaqəli qərarlar qəbul olunarkən, kredit strukturları dövlət idarəetməsi və bələdiyyə strukturlarından asılı olmur və onlar kredit strukturlarının işlərinə müdaxilə edə bilməz.

Kredit strukturları hüquqi baxımdan onların mövcud olma istiqamətlərinə xas olmayan işləri reallaşdırmağa məcbur oluna bilməz. Kredit strukturlarının və ölkənin müvafiq öhdəlik qəbul etmiş olduğu vəziyyətlərdən başqa, bütövlükdə, başqa vəziyyətlərdə kredit strukturları ölkənin, dövlət isə kredit strukturlarının öhdəlikləri üçün məsuliyyətə cəlb olunmur (3, s.109).

Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul olunan dəyişikliklər və əlavələrlə) Azərbaycanda bank idarəetmənin hüquqi əsasının beynəlxalq normalara tam modifikasiya olunması, milli iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin funksiyalarının şaxələndirilməsi, bank əmanətçilərinin və kreditörlərinin müdafiə olunmasının möhkəmləndirilməsi və ümumilikdə, bank mexanizminin dəyişməz və təhlükəsiz işlərinin təmin olunması üzrə bankların yaradılması, daxili idarə olunması, işlərinin nizama salınması və ləğv olunması prinsiplərini, prosedurlarını və standartlarını müəyyən edir.

Müvafiq tənzimləməyə əsasən, bank-fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb olunması, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir (7).

İqtisadi və hüquqi tənzimləmə mexanizmlərindən birini də bank olmayan kredit təşkilatları barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu təşkil edir. Bu Qanun, ölkəmizdə hüquqi və fiziki şəxslərin finansal ehtiyatlara olan tələbatlarının olduqca etibarlı qarşılınması, maliyyə tədbirlərindən

yararlanması məqsədilə faydalı mühitin təşəkkülü üzrə bank olmayan kredit strukturlarının yaradılmış olması, yönəldilmiş olması və işlərinin nizama salınması prosedurlarını nəzərdə tutmuş olur (2, s.79). Bank olmayan kredit strukturu zəruri anlaşıma üzrə kreditlərin təklif olunması və Bank olmayan kredit strukturları barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanununda diqqətdə saxlanılması başqa fəaliyyət formalarını reallaşdırmış olan ixtisaslaşmış kredit strukturudur.

Ölkəmizin hüddurlarında banklar və bank olmayan kredit strukturları bank proseslərini Mərkəzi Bankın təqdim etmiş olduğu zəruri anlaşıma (lisenziya) üzrə reallaşdırmış ola bilər. Depozit prosesləri sadəcə banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru vasitəsilə reallaşdırmış ola bilər. Bank minimum 3 hüquqi və/və ya fiziki şəxs vasitəsilə ASC şəklində olmaqla, təşəkkül tapır. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və başqa qeyri-ticarət strukturları bankın səhmdarı hüquqlarına malik ola bilməzlər. Bank sadəcə isimli səhmlər buraxa bilər. Bankın imtiyazlı səhm sahibləri səs hüququna malik ola bilməzlər. Bankın təsisçiləri olan səhmdarları onun sonrakı səhmdarlarına nisbətən hər hansı əlavə üstünlüklərə malik ola bilməz və ya hər hansı əlavə vəzifələr daşıya bilməzlər (5, s.132).

Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən olunan qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Məmmədov Z., Rzayev R., Həmişəyeva Ş. Bank işi və elektron bankçılıq. "Qanun", 2003
2. Abdullayev Ş.Ə. Azərbaycan Respublikasında bank resurslarının idarə olunması. Sankt-Peterburq: 2002
3. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.Y. Bank işi. Dərslik, Bakı: 2009. Bağirov M. "Banklar və bank əməliyyatları" Bakı: 2003
4. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı: 2007
5. Məmmədov Z. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı: 2001
6. Əsgərova R.V. Pul, kredit və banklar. Bakı: 2007
7. <https://www.cbar.az>

SUMMARY

Javadkhan Gasimov, Nubar Ganberova

ISSUES REGULATING THE ACTIVITY OF THE CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

In the article, the importance of financial resources in the field of regulation of economic processes in the modern years of independence, including the role of banks in this sphere, is discussed. The establishment of banking institutions in our country during the period after gaining independence, the continuous nature of reforms in this area, became the driving force of this direction. Already in this field, as a true confirmation of the existence of an independent economy of an independent country, the Central Bank exists with reliable foundations. The central bank is taking important measures in the implementation of the measures resulting from the consistency of the macroeconomic development and prospects of the country, and in this field, it has goals and tasks. Legal institutions were formed in order to realize those goals and tasks, their work in their full functional spheres in a very useful and productive way, the establishment and making possible of the money and currency (rate) mechanism, the determination of money circulation, the regulation and progress of payment mechanisms, the protection of gold and currency resources. and its management have been defined as the necessary duties of the Central Bank.

Key words: Central Bank, state regulation, macroeconomic development, legal institutions, money circulation, accountability, individuals and legal entities, etc.

РЕЗЮМЕ

Джавадхан Гасимов, Нубар Ганберова

**ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО
БАНКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В статье обсуждается значение финансовых ресурсов в сфере регулирования экономических процессов в годы современной независимости, в том числе роль банков в этой сфере. Движущей силой этого направления стали создание банковских учреждений в нашей стране в период после обретения независимости, непрерывный характер реформ в этой сфере. Уже на этом поприще, как истинное подтверждение существования независимой экономики независимой страны, существует Центральный банк, имеющий надежные основы. Центральный банк принимает важные меры по реализации мер, вытекающих из согласованности макроэкономического развития и перспектив страны, и в этой области у него есть цели и задачи. Правовые институты были созданы для реализации этих целей и задач, их работы в полной функциональной сфере весьма полезным и продуктивным образом, создания и обеспечения возможности денежного и валютного (курсового) механизма, определения денежного обращения, регулирование и развитие платежных механизмов, защита золотовалютных ресурсов и управление ими были определены как необходимые обязанности Центрального банка.

Ключевые слова: Центральный банк, государственное регулирование, макроэкономическое развитие, правовые институты, денежное обращение, подотчетность, физические и юридические лица и др.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ƏLİ CABBAROV

alijabbarov@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.125

QƏRBİ ZƏNGƏZUR MAHALININ GORUS RAYONUNUN TURİZM EHTİYATLARININ CAZİBƏ ELEMENTLƏRİ

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzurun turist marağı baxımından öyrənilməsi bütün Cənubi-Qafqaz regionunda davamlı sülhün bərqərar olunması və gələcək iqtisadi-humanitar inkişaf perspektivləri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, turizm özüünün sülhyaratma missiyası baxımından olduqca güclü bir hadisə olub, insanların və dövlətlərin bu istiqamətdə yaşaması və fəaliyyət göstərməsi baxımından öz təsdiqini tapmışdır. Zəngəzurun təbii gözəlliyini görmək, eləcə də ermənilərin buraya köçürülməsindən min il əvvəllər mövcud olmuş tarixi abidələrin yerlərinə, türkmənşəli yaşayış məntəqələrinə qayıda bilmək, bu baxımdan, hər bir azərbaycanlının arzusudur. Bu məqalədə azərbaycanlıların qayıdışından sonra Qərbi Zəngəzurun Gorus rayonunun turizm ehtiyatlarından istifadə istiqamətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: turizm, sülhməramlı missiya, Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Gorus rayonu

Turizm mədəniyyətlərarası dialoqun və global sülhün yaranmasında mühüm vasitələrdən biridir (1). Belə ki, 1980-ci ildə qəbul olunmuş turizmin Manila Bəyannaməsində beynəlxalq turizmin insan ləyaqətinə hörmət kimi bütün xalqların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi naminə ədalətlik, suveren bərabərlik, bütün dövlətlərin iqtisadi vəziyyətlərindən və sosial sistemindən asılı olmayaraq bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq və əməkdaşlıq əsasında inkişaf edə biləcəyi vurğulanmış, turizmin mövcud olmasını onun özünün möhkəmlənməsinə töhfə verdiyi dünyəvi sülhün möhkəmliyindən tamamilə asılı olması qeyd edilmişdir (2).

Harada yerləşməsindən asılı olmayaraq turizm ehtiyatlarının, xüsusən, tarixi-mədəni ehtiyatların öyrənilməsi və onların turizm məqsədilə istifadə olunması onun bu funksiyasından faydalanmağa kömək edir. Bu mənada, tarixi Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olan türkmənşəli yaşayış məntəqələri, qədim mədəniyyət nümunələri və təbii turizm ehtiyatları da diqqəti cəlb edir (3).

Zəngəzur ərazisində zəngin tanışlıq və təbii-rekreasiya ehtiyatları vardır. Buradakı turizm ehtiyatlarının cazibəsi onların mövcud potensialı və keçmiş Sovet dövründə də turizm məqsədilə istifadə olunması ilə əlaqədardır. Belə ki, 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılmış Gorus rayonu tarixi ədalətsizlik nəticəsində Ermənistana verilmiş olsa da, bura həmişə azərbaycanlılar üçün doğma və cazibədar olub (4). Hələ qədim dövrlərdə indiki Gorus rayonunun ərazisi VIII-X əsrlərdə ərəblərin işğalı altında olmuş, daha sonra bölgə Şəddadi, Səlcuqlu, Monqol, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı dövlətlərinin tabeliyində olmuşdur. Daha sonra Osmanlı dövləti ilə İran arasında 1699-cu ildə bağlanan müqaviləyə əsasən, Gorusun ərazisi İran hakimiyyətinə tabe olmuşdur.

Azərbaycanda xanlıqların yaranması ilə Zəngəzur mahalı da, əsasən, Qarabağ xanlığının tərkibində olub. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza rusların gəlməsi ilə başlayan keşməkeşli günlər Zəngəzurdan da yan keçməmişdir. Əvvəllər Qarabağ əyalətinin tərkibində Həkəri və Bərgüşad çayları hövzəsindən tutmuş Zəngəzur dağ silsiləsində böyük bir mahalı əhatə edən bu ərazilər 1841-ci ildə Zəngəzur və Mehridən ibarət olmaqla iki yerə bölünmüşdür. Daha sonrakı dövrlərdə Zəngəzurun taleyi daha mürəkkəb olsa da, bu ərazinin Qafqaz Albaniyası dövründə olduğu kimi yenə də Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu tarixi sənədlərdə qəti şəkildə öz əksini tapmışdır.

1823-cü ildə Qarabağ vilayəti yaradılaraq Zəngəzur qəzasının tərkibində onun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir (5). 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, rayonun ərazisi Azərbaycanın başqa əraziləri kimi Rusiyanın tabeliyinə keçmişdir. Azərbaycanda XIX əsrin 30-40-cı

illərdə (Rusiyanın işğalından sonra) yeni yaradılan inzibati idarə sisteminə uyğun olaraq Gorus rayonunun ərazisi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olmuşdur. 1918-ci ildə erməni terrorçu Andranik bütün Zəngəzur qəzasını tamamilə ələ keçirmiş və burada dırnaqarası erməni milli şurası yaratmışdır. 1920-ci il iyulun 2-də bu ərazilərdə də Sovet hökuməti qurulmuşdur. Zəngəzurun indi Ermənistanə verilməsi nəticəsində Gorus rayonunun ərazisi də 1920-ci il noyabrın 29-da yaradılan Ermənistan dövlətinin tabeliyinə keçmişdir.

Hazırda Qarabağda 30 ildən artıq bir müddətdə davam etmiş erməni işğalının tam başa çatması və Azərbaycanın öz suverenliyini bərpa etməsi ilə yaranmış yeni vəziyyətdə Qərbi azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarına geri qayıtması məsələsinin də gündəmə gətirilməsi və bu istiqamətdə atılan siyasi addımlar bir gün mütləq bu torpaqlara dinc yollarla qayıda bilmək perspektivlərini artırır. Bu mənada Qərbi Azərbaycan ərazilərinin öyrənilməsinin xüsusi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu ilk növbədə, buranın da ölkəmiz kimi eyni Cənubi-Qafqaz ərazilərini paylaşması, ikincisi eyni mədəniyyəti, bənzər tarixi zənginlikləri bir arada tutması və Qarabağ münaqişəsi başa çatandan sonra bölgədə yeni iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi fürsətlərinin yaranması ilə izah olunur. Əgər tarixə istinad etsək, buradakı türkmənşəli toponimlər yerli xalqın – Azərbaycan türklərinin tarixini, türk tayfalarının adını (quqark, gorus, sak, aynın, qıpçaq, qaraqoyunlu, şirak, peçenek, axta, kəvər və s.) əks etdirir. Bu mənbələrə əsasən, indi Ermənistan adlanan tarixi Qərbi Azərbaycanın torpaqları Azərbaycan türklərinin əraziləridir. Gorus rayonunun adı qədim türk tayfası qoros//gorus etnonimini əks etdirir. Buna görə də xalqımızın Qərbi Azərbaycana olan marağı hər bir azərbaycanlının min illər ərzində formalaşmış Vətən sevgisinin məhsulu kimi dəyərləndirilməli və bütün dünya da bunu belə qəbul etməlidir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, təəssüf ki, buradakı bütün sərvətlər kimi təbii və tarixi-mədəni turizm ehtiyatları hazırda Ermənistan tərəfindən istismar olunur və burada yaşayan ermənilərə külli miqdarda gəlir qazandırır. Çünki, təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından zorla deportasiya olunmuş, soyqırımına məruz qalmışlar. “Türksüz Ermənistan” uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci il avqustun 8-də Nüvədinin də boşaldılması ilə başa çatdıraraq monoetnik Ermənistanə nail olmuşlar. Həmin vaxtdan da ermənilər yer adlarımızı dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, Azərbaycan türklərinin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar.

İndiki Gorus Zəngəzurun ən böyük çaylarından biri olan Bazarçay çayının sol tərəfində yerləşir. Gorus şəhərinin özündə yaşayan azərbaycanlılar 1940-cı illərdə tamamilə Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. Hazırda isə burada yalnız ermənilər yaşayır. Halbuki, 1918-ci ilə qədər Gorus rayonu ərazisində 45 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1988-ci ildə isə bu rayonda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi qalmışdır ki, onların da əhalisi həmin ilin sonunda deportasiya edilmişdilər. Onlardan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra adı tez-tez hallanan Şurnux kəndi də Gorus rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndi idi. Gorus şəhərindən 17 km cənubda, Qafan-Gorus magistral yolunun kənarındakı bu kənddə ən qədim zamanlardan 1989-cu ilə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Hələ 1979-cu ilin əhalinin siyahıya alınmasına görə Gorusun bu ən böyük kəndində 120 təsərrüfat və 600-ə yaxın sakin olub. 1988-ci ilin sonunda burada yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsindən sonra 80 erməni ailəsinin buraya köçürülməsi haqda hətta İrəvanda çıxan “Kommunist” qəzetinin yaydığı xəbər də vardır (6).

Zəngəzurun digər bölgələri kimi Gorus da zəngin tarixi keçmişə malikdir. Gorus toponimi yuxarıda da qeyd olunduğu kimi türk mənşəli Qorus tayfasının adı ilə bağlıdır. Rayonda çox sayda türkmənşəli toponimlərə rast gəlinir. Bütün bunlar şübhəsiz, Gorusun turizm cazibə elementləri kimi diqqəti cəlb edir. Tarixi abidələrdən isə ən mühümünü şübhəsiz, burada bazalt qayalıq üzərində tikilmiş Tatev alban kilsəsidir. Gorusa 30 kilometr məsafədə yerləşən, tarixi isə IX əsrdən məlum olan bu unikal memarlıq abidəsi orta əsrlərdə Zəngəzuru özünə tabe etdirmiş müxtəlif dövlətlər tərəfindən ələ keçirilib. Zəngəzura ermənilərin köçürülməsindən sonra isə burada saxta erməni mədəniyyətinin təbliğinə çalışılmışdır. İndinin özündə də ermənilər Tatev məbədini (şəkil 1.) bütün dünyaya özlərininki kimi tanıتماğa çalışaraq, burada geniş turizm infrastrukturu da yaratmağa çalışmışlar. Halbuki bütün Cənubi Qafqazda rast gəlinən belə alban məbədləri təkcə Qərbi Zəngəzurdə deyil, Azərbaycanın digər yerlərində də vardır. Bərdə, Şəki, Qəbələ və digər rayonlarla yanaşı, Kəlbəcər rayonundakı XIII əsr Xudavəng memarlıq kompleksi, Laçın rayonunun Kosalar kəndindəki IX əsr Ağoqlan məbədi, Xocavənd rayonu Sos kəndindəki IV əsr Amaras

monastırı, rayonun Tuğ kəndindəki X əsr Qırmızı məbəəd alban memarlığının dövrümüzə qədər çatmış belə gözəl memarlıq nümunələridirlər.

Çar Rusiyası dövründə Zəngəzurun mərkəzi olmuş Gorus unikal təbii gözəlliklərə malikdir. 20 min nəfərdən artıq insanın yaşadığı Gorus şəhəri ətraf landşaftına görə çox cazibədardır. Bu şəhər Zəngəzurun və eləcə də Qarabağa gedən yolun kəsişmə nöqtəsində olub mühüm tranzit mövqeyindədir. Gorusa Qafandan və Sisian-Laçın dəhlizindən keçməklə çatmaq olar. Zəngəzurun ən gözəl və ən böyük su hövzəsi sayılan Qara gölün böyük bir hissəsi Gorus rayonunun ərazisindədir. Gorus təkcə Zəngəzurun deyil, bütün Qərbi Azərbaycanın ən yağıntılı bölgələrindəndir. Yayın ortasında burada havanın orta temperaturu 20 dərəcəyə yaxın olur ki, bu da şəhərli turistlər üçün çox cazibədardır. Təbiət baxımından Gorus şəhəri ətrafındakı Daş meşə olduqca turistik cəzibə gücünə malikdir. Vulkanik proseslər nəticəsində formalaşmış qara və qəhvəyi rəngli daş sütunlar fotoqraf həvəskarları üçün sevimli yerdir. Hər il Ermənistan bu resursların istifadəsindən də külli miqdarda valyuta qazanır. Gorusun digər görməli yerlərindən biri olan və XIII əsr tarixçisi Stepanos Orbelinin əsərlərində adı çəkilən və qədim Azərbaycan dilində “varlı” mənasını verən Xınzirək kəndi özünün daş mağaraları ilə çox cazibədardır (şəkil 2). Bu böyük kəndin adını ermənilər özlərinə xas olan tərsliklə dəyişdirərək çətin tələffüz edilən “Xndzoresk” qoymuşlar (7). Bununla bir şey dəyişməsə də, dəyişilən bu yaşayış yerinin əhalisinin ötən əsrin əvvəllərinə görə kəskin azalmasıdır. Belə ki, erməni mənbələrinə əsasən, XX əsrin əvvəllərində burada 8 mindən çox əhali olsa da, 50-ci illərdə bu rəqəm 3 minə, hazırda isə 2 minə qədər azalıb ki, burada da azərbaycanlıların deportasiyasının izləri açıq görünməkdədir. Xınzirək kəndindəki daş mağaralar həm tarixi əhəmiyyəti, həm də təbii gözəllikləri ilə turistlərin diqqətini cəlb etsə də, təəssüf ki, müasir dövrdə ermənilər bu mağaraların üçdə ikisindən təsərrüfat və ferma məqsədilə istifadə edir, mal-qara saxlayırlar ki, bu faktlara da turistlərin qeydlərində və fotolarda rast gəlinir.

Turizmin humanitar gücü xüsusən münaqişələr sonrası xalqlar arasında gərgin münasibətlərin tənzimlənməsi və uzunmüddətli dayanıqlı sülhə keçid üçün ən təsirli vasitələrdən biridir. Münaqişələrdən yorulmuş xalqların, xüsusən, yaradıcı və konstruktiv əməyə maraqlı olan insanların turizm platformasında bir araya gəlməklə birgə layihələrə imza atması bunun bir sübutudur. Buna görə də uzun müddətdə öz ata-baba yurdlarından uzaq düşmüş insanların öz yaxınlarını və ya onların məzarlarını ziyarət etmək baxımından Zəngəzur və eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarına səyahət edəcək azərbaycanlı turistlər sülhməramlı elçilər kimi Cənubi-Qafqazın etnik münaqişə ocağı deyil, etnik turizm və etibarlı əməkdaşlıq məkanına çevrilməsinə səbəb ola bilər. Yüz il əvvəlki kimi burada yaşamış azərbaycanlıların yaxınları daha qalmasa da, əvəzində hər kənddə, hər şəhərdə onlara doğma olan insanların izləri, onların məzarları, yurd yerlərindəki imzaları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Jabbarov A. Zulfugarov Z. (2015) Tourism in XXI Century: The Powerful Peacemaker Against “Great Nation” Threat. J Tourism Hospit 4: 169. doi:10.4172/21670269.1000169
<https://www.longdom.org/open-access-pdfs/tourism-in-xxi-century-the-powerful-peacemaker-against-greatnation-threat-2167-0269-1000169.pdf>
2. MANILA DECLARATION ON WORLD TOURISM.
<https://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF>
3. Qərbi Azərbaycan icması. Qayıdış konsepsiyası. Bakı: 2023
<https://azertag.az/store/files/2023/yanvar/26.01.23/QA%C4%B0-AZ.pdf>
4. Cabbarov Ə. Zəngəzurun turizm potensialı. “Respublika» qəzeti. 22 yanvar, 2023.
<https://respublika-news.az/news/1674374077-zengezurun-turizm-potensialı>
5. Budaqova S. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası və bu günü. Zəngəzurun tarixi və coğrafiyası. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: 2023.
6. https://aem.az/uploads/files/2023_08/1691780479_zengezur.pdf
7. Budaqov B. Историческая география Западного Азербайджана. Изд-во Азербайджан. Баку. 1998. 560 стр. https://history.az/pdf.php?item_id=20091230062721005&ext=pdf
8. Cabbarov Ə. Naxçıvan - Zəngəzur - Şuşa turizm marşrutu (I hissə). Bura Naxçıvandır. Publisistik məqalələr toplusu. 425 səh. “Əcəmi” 2021 <https://kitabxana.net/files/books/file/1643816279.pdf>

Şəkil 1. Gorus. Tatev məbədi

Şəkil 2. Gorus. Xinzirək mağaraları

SUMMARY

Ali Jabbarov

ATTRACTION ELEMENTS OF TOURISM RESOURCES OF GORUS REGION OF WESTERN ZANGEZUR PROVINCE

The study of Zangezur, which is the historical land of Azerbaijan, from the point of view of tourist interest is very important in terms of the establishment of sustainable peace in the entire South-Caucasus region and the prospects of future economic and humanitarian development. Thus, tourism has been a very powerful phenomenon in terms of its peace-making mission, and it has found its confirmation in terms of people and states living and acting in this direction. It is the dream of every Azerbaijani to see the natural sights of Zangezur, as well as to be able to return to the places of historical monuments and settlements of Turkic origin that existed a thousand years before the Armenians were moved here. In this article, after the return of Azerbaijanis, the directions of using the tourism resources of the Gorus region of Western Zangezur have been studied.

Key words: *tourism, peacekeeping mission, Western Azerbaijan, Zangezur, Gorus region*

РЕЗЮМЕ

Али Джаббаров

ЭЛЕМЕНТЫ АТТРАКЦИИ ТУРИСТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ГОРИССКОГО РАЙОНА ЗАПАДНАЯ ЗАНГЕЗУРСКАЯ ПРОВИНЦИЯ

Изучение Зангезура, являющегося исторической землей Азербайджана, с точки зрения туристического интереса очень важно с точки зрения установления устойчивого мира во всем Южно-Кавказском регионе и перспектив будущего экономического и гуманитарного развития. Таким образом, туризм оказался очень мощным явлением с точки зрения своей миротворческой миссии и нашел свое подтверждение со стороны людей и государств, живущих и действующих в этом направлении. Мечта каждого азербайджанца увидеть природные достопримечательности Зангезура, а также иметь возможность вернуться в места исторических памятников и поселений тюркского происхождения, существовавших за тысячу лет до переселения сюда армян. В данной статье после возвращения азербайджанцев изучены направления использования туристических ресурсов Горисского района Западного Зангезура.

Ключевые слова: *туризм, миротворческая миссия, Западный Азербайджан, Зангезур, Горисский район*

Məqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov
Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

NURİYYƏ İBRAHİMOVA

nuriyyeibrahimova@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.129

SAHİBKARLIĞIN İNNOVATİV İNKİŞAFININ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Məqalədə ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin səmərəsi, sahibkarlığın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, regionların inkişafının sürətləndirilməsi və qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi geniş və ətraflı şərh edilmişdir.

Həmçinin ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi öncül məqsədlərin reallaşdırılmasına yönəlmiş Azərbaycanda ixracın və investisiyaların Təşviqi Fondunun yaradılması təmin edilmişdir.

Bu strateji xəttin reallaşdırılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmi yaradılmış və bu mənbə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsinin real mənliliyi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: strateji, ixrac, maliyyə, biznes, davamlı, investisiya

Sahibkarlığın inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması məqsədilə əsaslı şəkildə islahatların aparılması xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilən iqtisadi inkişaf strategiyasının tələblərindən əmələ gəlir və onun mərkəzində dayanır. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin prioritet vəzifələrindəndir və qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində uğurla həyata keçirilməkdədir.

Hazırda bu sahədəki siyasət sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistem şəklinə həyata keçirilməsinin, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu strateji xəttin reallaşdırılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Sahibkarlığa dövlət maliyyə köməkliyi mexanizmi yaradılmış, bu mənbə kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin mühüm real mənbəyi kimi çıxış edir.

Fəaliyyəti ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi öncül məqsədlərin reallaşdırılmasına yönəlmiş Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun yaradılması təmin edilmişdir. Dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin işlək mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqi nəticəsində müdaxilə halları azalmışdır. Sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mütəmadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

2008-ci il 1 yanvar tarixindən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi uğurla həyata keçirilir. “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycanda biznesə başlama proseduraları 15-dən 1-ə və bunun üçün sərf olunan vaxt 30 gündən 3 günə endirilmişdir. Bu sistemin tətbiqindən sonra qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin sayı xeyli artmışdır. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində özəl sektorun Ümumi Daxili Məhsuldakı payı 85 %-ə çatmışdır.

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkili həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər

(Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Biznes Tədris Mərkəzləri və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

2003-cü ildə ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi öncül məqsədlərin reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) təsis edilmişdir. Fond ölkə sahibkarlarının ixrac potensialının artırılmasında, investisiya imkanlarının genişləndirilməsində, potensial tərəfdaşların tapılmasında və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsində sahibkarlara yaxından dəstək verir.

İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) tərəfindən bu istiqamətdə həm ölkənin daxilində, həm də xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlər, o cümlədən biznes forumlar, sərgilər, seminar və konfranslar keçirilir. Bu tədbirlərin keçirilməsi istər ölkənin biznes mühitinin və iqtisadi potensialının təbliği, istərsə də yerli sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə xarici ölkələrdə təşkil edilən tədbirlər, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmnin artımında öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir.

Dövlət başçısının “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2018-ci il 31 iyul tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxsi yaradılıb. Güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun kreditlərinin illik faiz dərəcəsi 6%-dən 5%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda, yeni qaydalarda orta həcmli kreditlərin hədləri dəyişdirilərək 50 000 manatdan 1 000 000 manatadək müəyyən edilmişdir.

Sahibkarlıq sahəsində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə indiyədək bir çox qanunlar qəbul olunmuşdur. Sahibkarlığın inkişafına töhfə verən belə qanunlardan biri də 2013-cü ilin 2 iyul tarixində qəbul olunmuş “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Qanunda sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların məqsəd və prinsipləri, təşkili və aparılması qaydaları, yoxlayıcı orqanların və vəzifəli şəxslərin hüquq və vəzifələri, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb. Qanunun əsas məqsədi sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid qaydalarının müəyyən edilməsi və yoxlamaların aparılması zamanı sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınmasıdır. Ölkə ərazisində aparılan bütün növ yoxlama tədbirləri yalnız bu qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada, əvvəlcədən vahid məlumat reyestrində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılmalıdır.

Dünyanın aparıcı ölkələrində sahibkarlığın inkişafının müxtəlif iqtisadi modelləri tətbiq edilir. Belə modellərdən biri də xüsusi iqtisadi zonalaradır. Xüsusi iqtisadi zonalar yaradılmasında məqsəd ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə daha əlverişli şəraitin yaradılması, yüksək texnoloji sahələrin inkişafının, rəqabətqabiliyyətli, səmərəli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilinin dəstəklənməsidir.

Azərbaycanda da sahibkarlığın inkişafının yeni modellərinin - xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye park və məhəllələrinin, aqroparkların yaradılması sahəsində müvafiq işlər aparılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi yaradılıb. Agentlik ölkədə kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləyən, sahibkarlıq subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

Hal-hazırda ölkədə sahibkarlığın genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda rolunun artırılması, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri sistemli və ardıcıl olaraq davam etdirilir. Özəl sektorun dəstəklənməsi, sahibkarların hüquq və mənafelərinin qorunması sahəsində yeni iqtisadi şəraitə uyğun islahatlar həyata keçirilir, bu sahənin inkişafı üçün beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla müasir çağırışlara cavab verən mexanizmlər tətbiq edilir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayı son 17 il ərzində 5 dəfə artıb, ümumi daxili məhsulda özəl sektorun xüsusi çəkisi 85 faizi, məşğulluqda payı isə 76 faizi ötür.

Bazar iqtisadiyyatı təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı sosial problemlərin həlli üçün əsas aparıcı mexanizm olaraq qalır. Bazar iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici qüvvə olan sahibkar çalışır ki, iqtisadi resurs və vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə edərək beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətli məhsul və xidmətin həcmi artırсын, bazarda rəqabətə dözümlü təkliflə çıxış etsin və istehsalın səmərəliliyini yüksəltməklə daha çox mənfəət əldə etsin. Sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi, gəlirlərin yığılması və investisiyaya cəlb olunması, iqtisadi azadlıq sahibkarlıq mühitinin əhəmiyyətli şərti kimi qiymətləndirilir. Bu da iqtisadi azadlığın və ya fəaliyyət müstəqilliyinin sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir. Çünki, sahibkarlar üçün iqtisadi azadlıq təkcə onun bu və ya digər növü ilə məşğul olmaq imkanları ilə kifayətlənmir, burada həmçinin bazara daxil olmaq və resurslardan istifadədə bərabər imkanlara malik olması vacib amil hesab edilir.

Bazar iqtisadi sisteminə inteqrasiya edən ölkələr sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə və sahibkarlığın iqtisadi inkişafda rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu ölkələr iqtisadi sistemlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini uyğun sahibkarlıq mühiti yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirirlər. Çünki sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal amillərinin fəaliyyətinə, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin satışına, istehsal bazasının saxlanması və inkişafına yönələn fəaliyyətdir.

Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artım sürəti, sahibkarlığın ÜDM-də xüsusi çəkisi, o cümlədən ayrı-ayrı sahibkarlıq növünün aparıcı məhsullar üzrə bazarın formalaşmasında rolu, məşğulluq quruluşunda, sahibkarlıqda işləyənlərin sayı və digər göstəricilər təhlil olunur.

2022-ci ildə ölkədə 133,8 milyard manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 4,6 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur.

ÜDM istehsalının 51,1 faizi sənaye, 8,2 faizi ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 6,0 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 4,8 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 4,8 faizi tikinti, 1,6 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə, 1,4 faizi informasiya və rabitə sahələrinin, 14,7 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,4 faizini təşkil etmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texnoloji tərəqqinin təşəkkül tapması innovasiya sahibkarlığı ilə birbaşa əlaqədardır. Ölkəmizin milli maraqları mövcud sosial, siyasi və iqtisadi reallıqlardan irəli gələn innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasını və bu istiqamətdə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Respublikamızın innovasiya siyasətinin başlıca məqsədi istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsindən və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının həcmi artırılmasından ibarətdir.

İnnovasiya prosesi hər şeydən öncə aşağıdakıların həyata keçirilməsindən asılıdır:

- məhsulların mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun daha da modernləşdirilməsi;
- istehsal vasitələrinin istehsal fəaliyyəti prosesinə cəlb olunması;
- texnologiya və məhsulun istehsalı formalarından və üsullarından istifadə olunması;

İstehsalın təşkil edilməsi və idarə olunmasının vacib mütərəqqi formaları. İnnovasiyanın nəticələri, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- məhsulun çeşidi yenilənir, rəqabət qabiliyyəti artır, əhalinin tələbatının ödənilməsinə kömək edir;

- istehsalın səmərəliliyi artır, məhdud resurslardan qənaətli şəkildə istifadə edilir, istehsal xərclərini aşağı salmaqla mənfəət yüksəlir;

- yeniliklər sosial keyfiyyətlə səciyyələnir.

Ancaq innovasiya sahibkarlığını həyata keçirmək o qədər də asan məsələ deyil. Bunun üçün ilk əvvəl çoxlu miqdarda maliyyə ehtiyatları tələb olunur. Bu çətinliyi aradan götürmək yollarından biri də lizinq müqaviləsinin bağlanmasıdır. Bu müqaviləyə əsasən, lizinq şirkəti ilə sifariş olunan maşın və ya avadanlıq və s. malları istehlakçıdan alır və sifarişçiyə xidmət müqabilində icarəyə verir. Müqaviləyə uyğun olaraq icarə haqqı amortizasiyaların hesablanması və lizinq şirkətinin gəlirlərindən ibarət olur. Xarici iqtisadçılar, əsasən, innovasiya sahibkarlığı ilə daha iri müəssisələrin məşğul olmasını qənaətbəxş hesab edirlər.

Buna səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, innovasiyanın dərinəndə öyrənilməsinin və mənimsənilməsinin yüksək xərc hesabına etməsidir. Bu xərc, əsasən, qiymətli ixtiralarla yanaşı yeni sınaq

nümunələrinin yaradılması işinin çoxsaylı kollektivlərin səyini və çox güclü texniki baza tələb edilməsindən irəli gəlir. Odur ki, ancaq yüksək maliyyə aktivinə malik olan iri şirkətlər innovasiya layihələrini sona çatdırı bilirlər. İri firmaların başqa üstünlüyündən biri də tədqiqatların hazırlanmasıdır. Elmi-tədqiqat işlərinin görülməsi zamanı digər yanaşmalardan istifadə olunması da onların digər müsbət cəhətini müəyyən edir. Sənaye cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixtiraçılıq fəaliyyətinə əsasən, elmi-texniki tərəqqinin başlıca amili kimi baxıldığından həmin ölkələrdə ixtiranın hüquqi cəhətdən müdafiə olunması üçün patent mexanizmi tətbiq edilir.

Həmin sistemə əsasən, patent ixtiranın sahibinə xüsusi mülkiyyət hüququ kimi verilir və həmin ixtiraya intellektual məhsul kimi baxılır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ölkəmizdə innovasiya sahibkarlığından müəyyən dərəcədə zəif istifadə edilir. Ancaq, müəssisələrin modernləşdirilməsi, müasir standartlara cavab verən texnologiyaların tətbiqi, həmin bazarda amansızcasına rəqabətə davam gətirə bilən əmək məhsullarının istehsalı innovasiya sahibkarlarından çox asılıdır. Onun üçün də dövlət proqramında 2015-ci ilə kimi elm tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı qabaqcıl texnologiyaların, həmçinin innovasiyaların tətbiq edilməsi sahəsində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Innovasiya prosesinin başlıca mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeydə alınma ideyaların sistemləşdirilməsi, yeni keyfiyyətli məhsul ideyalarının hazırlanması;
- eyni məhsulun səmərəliliyinin təhlili və marketinq proqramının hazırlanması;
- yeni məhsulların hazırlanması yolları;
- bazarda testləşdirmə aparılması üsulları;
- istehsalatda yeni və keyfiyyətli məhsulun tətbiqi barəsində qərar qəbul edilməsi.

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat*			
Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul			
	2019	2020	2021
Bütün sənaye	21698.1	11759.7	60977.2
Mədənçıxarma sənayesi	2495.7	2415.5	2843.4
Emal sənayesi	19202.4	9344.2	58133.8
Ondan:			
Qida məhsullarının istehsalı	328.0	-	3859.2
İçki istehsalı	-	-	-
Toxuculuq sənayesi	-	2121.3	-
Geyim istehsalı	-	-	-
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	-	-	-
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların istehsalı	-	-	-
Neft məhsullarının istehsalı	-	-	-
Kimya sənayesi	-	-	-
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	-	-	-
Tikinti materiallarının istehsalı	-	-	-
Metallurgiya sənayesi	12560.0	2436.7	53035.2
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	-	-	-
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	6073.2	4742.0	1239.4
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	-	-	-
Maşın və avadanlıqların istehsalı	241.2	44.2	-
Mebellərin istehsalı	-	-	-
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	-	-

Təkmilləşdirilmiş məhsul	2019	2020	2021
Bütün sənaye	3905.9	16828.4	8305.8
Mədənçıxarma sənayesi	-	-	-
Emal sənayesi	3905.9	16828.4	8305.8
Ondan:			
Qida məhsullarının istehsalı	21.0	-	-
İçki istehsalı	-	-	-
Toxuculuq sənayesi	-	-	-
Geyim istehsalı	-	-	-
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	-	-	-
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	-	-	-
Neft məhsullarının istehsalı	-	-	-
Kimya sənayesi	-	-	-
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	-	-	-
Tikinti materiallarının istehsalı	-	-	-
Metallurgiya sənayesi	3852.0	16800.0	8289.7
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	-	-	-
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	-	-	-
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	-	-	-
Maşın və avadanlıqların istehsalı	-	-	-
Mebellərin istehsalı	-	-	-
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	32.9	28.4	16.1

ƏDƏBİYYAT

1. <https://azerbaijan.az> sahibkarlığın inkişafı 2021-2022
2. <https://stat.gov.az> sahibkarlığın innovativ inkişafı 2021-2022
3. <https://audit-jurnal> sahibkarlıq və innovasiya strategiyalarının iqtisadi inkişafa təsiri 2021-2022
4. V.Niftullayev. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: 2002
5. Təbriz Əliyev. Müştərək müəssisə və sahibkarlıq. 2001

SUMMARY

Nuriyyə İbrahimova

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INTREPRENEURSHIP

In the article, the development of entrepreneurship in our country, the effectiveness of state support for entrepreneurship, ensuring the continuous and stable development of entrepreneurship, creating a favorable business environment, accelerating the development of regions, and successfully implementing the adopted targeted state programs are described in detail. Furthermore, the establishment of the Executive and Investment Promotion Fund in Azerbaijan aimed at the realization of the leading goals, such as increasing the country's export capacity and attracting foreign investments, was ensured. Successive measures are being implemented in the direction of the realization of this strategic line. A state support mechanism for entrepreneurship has been created and it acts as a real mechanism for meeting the financial needs of small and medium enterprises.

Key words: strategic, export, finance, business, sustainable, investment

РЕЗЮМЕ

Нурия Ибрагимова

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ИННОВАЦИОННОГО
РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье подробно рассматривается развитие предпринимательства в нашей стране, эффективность государственной поддержки предпринимательства, обеспечение непрерывного и стабильного развития предпринимательства, создание благоприятной деловой среды, ускорение развития регионов, успешная реализация принятых целевых государственных программ. Также было обеспечено создание в Азербайджане Исполнительного и инвестиционного фонда поощрения, направленного на реализацию ведущих целей, таких как увеличение экспортного потенциала страны и привлечение иностранных инвестиций. В направлении реализации этой стратегической линии осуществляются последовательные меры. Механизм государственной поддержки предпринимательства создан и действует как реальный механизм удовлетворения финансовых потребностей малых и средних предприятий.

Ключевые слова: стратегический, экспортный, финансовый, бизнес, устойчивый, инвестиции

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

ELTUN İBRAHİMOV

ibrahimoveltun@ndu.edu.az

YADULLA ZEYNALOV

yzeyn4lov@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.135

ŞƏRQ-QƏRB DƏHLİZİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNUN ÖNƏMİ

Tarix boyu İpək Yolu dünya ticarətinin əsas yollarından biri kimi ölkələr arasında iqtisadi və sosial-mədəni əlaqələrin qurulması və inkişafı üçün mühüm şərait yaratmışdır. Qafqazın cənub hissəsi də müasir İpək Yolu sayılan “Kəmərlər və Yol” üzərində olması və Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında strateji regionda yerləşməsi baxımından xeyli əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq axınların intensivliyi ilə əlaqədar yük və sərnişinlərin rahat daşınmasının təmin edilməsində Şərq-Qərb dəhlizinin əhəmiyyəti günü-gündən artır.

Böyük İpək Yolu hesab olunan bu ticarət dəhlizi Şərqlin önəmli bir hissəsini Avropaya birləşdirir. Yol yeni reallıqlar şəraitində artıq öz aktuallığını və keçmiş nüfuzunu yavaş-yavaş özünə qaytarmaqla iki böyük qitə arasında qısa, əlverişli, optimal ticarət üçün mühüm logistika hesab olunur. Məqalədə Şərq-Qərb dəhlizi və bu dəhlizdə Cənubi Qafqaz regionunun əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, İpək Yolu, tranzit ölkə, Şərq-Qərb dəhlizi, nəqliyyat

İpək Yolu tarix boyunca dünya ticarətinin ən böyük və əsas marşrutlarından biri olmuşdur. Bu yol ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, həm də sosial-mədəni əlaqələrin qurulmasına və inkişafına şərait yaratmışdır. XV əsrdə ticarətin coğrafi kəşflərlə dənizlər vasitəsilə genişlənməsi İpək Yolunun önəmini azaltmış, sənaye inqilabı ilə birlikdə o da, öz əhəmiyyətini itirmişdir.

“Kəmərlər və Yol” layihəsi müasir İpək Yolu layihəsidir. Məqsəd yol üzərində yerləşən ölkələri dəmir yolları vasitəsilə birləşdirmək və onların iqtisadiyyatlarını canlandırmaqdır. Çin bu layihənin əsas memarlarından biridir və iddialara görə çoxqütblü dünya, regional əməkdaşlıq, qloballaşma tendensiyasında açıq dünya iqtisadiyyatını hədəfləməkdədir.

Qafqazın cənub hissəsi Çin-Orta iqtisadi dəhlizdə yerləşir. Bura Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında strateji bölgədə olması və mühüm təhlükəsizlik imkanları baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Layihədə Qafqaz ölkələrindən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan iştirak edir. Bu ölkələr Çini özlərinin vacib ticarət tərəfdaşı və sərmayə mənbəyi kimi görürlər. Lakin bununla bərabər Çinin genişlənməsinə qarşı da fikirlər birmənalı qarşılanmamışdır.

Neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycan regionun ən böyük investisiya potensialı kimi görülməkdədir. Etibarlı tərəfdaş imici, beynəlxalq layihələrin fəal iştirakçısı olması onu mühüm yerlərə gətirmişdir. Azərbaycan əlverişli mövqeyi ilə ətrafındakı dəhliz layihələrinə mühüm töhfələr verir və Avropa ilə Asiya arasında əməkdaşlıq körpüsü rolunu oynayır. Azərbaycanın Qərb və Şərq region ölkələri ilə inteqrasiyasının formalaşmasında Xəzər dənizi nəqliyyat vasitəsi kimi olduqca önəmli əhəmiyyət daşıyır (2, s.31).

Gürcüstan da Cənubi Qafqazda ticarət imkanları və enerji layihələrində tranzit ölkə kimi mühüm rol oynayır. Avropa və Mərkəzi Asiya arasında məsafəni azaldır və regiondakı uyğun strateji mövqeyi ilə Çinin diqqətini cəlb edir. Gürcüstanın digər mühüm xüsusiyyəti regionun qərbə daha yaxın ölkə olması və bununla da Avropaya inteqrasiyanı sürətləndirməsidir. Gürcüstanın əlverişli mövqeyi Çinə Rusiyanı regionda Avropa ilə ticarətdən kənarda saxlamaq imkanı yaradır. Bütün bu

xüsusiyyətlər onun Çinlə əlaqələrini davamlı olaraq artırmışdır.

Azərbaycan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Ermənistan regionda məhdud ticarət, nəqliyyat əlaqələrinə malikdir və dənizə çıxışı olmayan ölkədir. Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlərin bağlı olması Ermənistanın regionda iqtisadi əlaqələrini məhdudlaşdırmışdır. Diplomatik cəhətdən təcrid olunmuş Ermənistanın əlverişsiz imkanları onu Çinlə yaxınlaşmağa sövq etmişdir. Ermənistan Çini regiona gətirməklə Rusiyadan asılılığını azaltmaq istəyir. Son illərdə iki ölkə bir çox sahələrdə əlaqələri inkişaf etdirməyə başlayıblar.

Böyük İpək Yolu planetin fərqli guşələrində olan sivilizasiyaların iqtisadi maraqlarını bir araya gətirməklə keçmiş dövrdə “protoqloballaşma” proseslərini təşviq etmişdir (3, s.34). Məlum olduğu kimi ölkəmiz bir sıra mühüm beynəlxalq və regional layihələrin iştirakçısıdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft kəmərlərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin, TANAP və TAP layihələrinin iştirakçısı olmaqla bərabər, həm də Böyük İpək Yolu üzərində yerləşir. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi Azərbaycan ərazisindən keçməklə regionun ən mühüm nəqliyyat və logistika mərkəzlərindən biridir. Bu dəhliz Asiya və Avropanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutudur. Dəhlizin ən önəmli xüsusiyyəti odur ki, Çin-Qazaxıstan sərhədindən Avropaya yüklərin daşınmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu xətt vasitəsilə daşımalara çəkilən vaxta və xərclərə əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edilə bilər. Nəqliyyat marşrutunun ölkəmiz üçün də mühüm üstünlükləri qeyd edilməlidir. Belə ki, bu ilk növbədə, Azərbaycanın tranzit imkanlarını artıracaqdır. Əsasən də, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə daşınacaq yüklərin həcmının və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında önəmli hesab edilir. Digər yandan, regional əməkdaşlıq imkanlarının yaradılması bizə imkan verəcək ki, hazırkı vəziyyətdə iqtisadi təhlükəsizliyin artırılmasını təmin edə bilək.

Çinin “Kəmərlər və yol” təşəbbüsü tranzit potensialının reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan hər zaman bu strategiyayı dəstəkləyən ölkələrdən olmuşdur. Burada əsas məqsəd Trans-Xəzər Nəqliyyat Dəhlizinin bu layihəyə inteqrasiya olunmasını həyata keçirmək və iştirakçı ölkələrin ümumi iqtisadi maraqlarının qorunması ilə fayda əldə etməkdir. Təşəbbüs, həm də qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı, qeyri-neft məhsullarının geniş bazarlara ixracı üçün vacib addım hesab edilir.

Trans-Xəzər nəqliyyat xətti Azərbaycan və Türkmənistanı yaxınlaşdırmaqla Türkmənistan qazını Avropaya çıxaracaq mühüm kəmərdir. Türkmənistana imkan yaranır ki, qaz ehtiyatlarını Azərbaycan üzərindən Avropa bazarına çıxarsın. Qeyd edək ki, Türkmənistan bu vaxta qədər enerji resurslarını Rusiya və Çinə ixrac edirdi. Trans-Xəzər boru xətti vasitəsilə Türkmənistan bu tərəfdaşlarından daha az asılı olacaqdır.

Şərq-Qərb beynəlxalq koridorunda daşınan yüklərin yarıya qədəri dəmir yolu nəqliyyatının payına düşür. Dəhliz vasitəsilə yüklər Avropaya iki istiqamətdən çatdırılır:

- Gürcüstanın Poti və Batumi limanları vasitəsilə;
- Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yol xətti ilə.

Bakı-Tbilisi-Qars xətti Avropa və Asiyayı birləşdirən ən qısa yoldur. Yolun uzunluğu təqribən 850 kilometrdir. Onun 500 kilometrə qədəri Azərbaycandan keçir. Bu isə dəmir yolu nəqliyyatının ölkəmizdə təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm imkanlar ortaya çıxarır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu işə düşdükdən sonra yükdaşımlar sahəsində əhəmiyyətli canlanmalar nəzərə çarpmaqdadır. Yol vasitəsilə təkcə Şərqdən gələn yüklərin deyil, həm də Azərbaycan və Rusiyadan gələn yüklərin də Türkiyə və Avropaya daşınmasında artım qeydə alınmışdır. Hesab edilir ki, daşımların həcmi ildən-ildə daha da artacaqdır. Beləliklə, baxmayaraq ki, ölkəmizdən açıq dənizlərə birbaşa çıxış yoxdur, lakin qısa vaxt ərzində beynəlxalq Avrasiya logistika mərkəzlərindən birinə çevrilmişik. Daxil olduğumuz layihənin həyata keçirilməsi zamanı ətraf mühitin qorunması, ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması bizim üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biridir. Qeyd edək ki, Şərq-Qərb koridoru ilə yüklərin çatdırılması prosesində 4-cü Sənaye inqilabının imkanları da nəzərə alınmışdır. Prosesdə rəqəmsal texnologiya üsullarının tətbiqi, daşıma xətlərinin qısaldılması, vaxta və xərclərə qənaət etmə ümumilikdə dünya praktikası üçün önəmli töhfələr hesab edilməkdədir.

Azərbaycan Şərq-Qərb dəhlizində başlıca logistik stansiyalardan hesab edilməkdədir (1). Hətta

belə fikirlər də var ki, mühüm siyasi məqamlara görə bu dəhliz Şimal-Cənub dəhlizindən də daha aktuallıq daşıyır. Belə ki, Qərb dövlətləri Rusiyadan keçən kommunikasiya əlaqələrində artıq maraqlı deyillər. Buna görə də başqa alternativlər daha aktual forma kəsb edir. Bu alternativlərdən ən vacib halqa rolunu isə Azərbaycan oynayır. Azərbaycan digər ölkələrlə koordinasiya üçün həm ikitərəfli, həm də üçtərəfli platformalardan istifadə edir. Bu kontekstdə Gürcüstan və Türkiyə ilə əlaqələr Orta Dəhlizin Cənubi Qafqaz hissəsinin gücləndirilməsində mühüm amildir. Azərbaycanın iki ölkə ilə həm ikitərəfli, həm də üçtərəfli səviyyədə koordinasiyası nəticəsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun optimallaşdırılması və yük axınının artırılması müzakirə olunur. Bundan başqa, üç ölkə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsinə dair razılığa gəlib. Bu razılaşma malların daha tez və səmərəli daşınmasına və sürətləndirilmiş sərhəd keçidlərinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, Böyük İpək Yolu hesab olunan “Şərq-Qərb” ticarət dəhlizi artıq öz aktuallığını və keçmiş nüfuzunu yavaş-yavaş özünə qaytarmaqdadır. Şərqin önəmli bir hissəsini Avropaya birləşdirən yol iki böyük qitə arasında qısa, əlverişli, optimal ticarət üçün mühüm logistikaadır. Hazırda Rusiya-Ukrayna arasında gedən müharibə ilə əlaqədar Şimal-Cənub dəhlizinə maraq aşağıdır. Buna görə də bu dəhlizin daha fəal şəkildə canlandırılması gündəmdə olan əsas məsələdir. Bu məsələdə Cənubi Qafqaz ölkələri, xüsusən də Azərbaycanın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük İpək Yolunun bərpası. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
2. Məmmədov Z., Məmmədova G. Azərbaycan Respublikasının region ölkələrinə integrasiyasında nəqliyyat amili // Təfəkkür №3 (9), 2015, s.28-36
3. Şamil Əzizov. Böyük İpək Yolunun inkişaf mərhələləri və Azərbaycana təsirləri // İpək Yolu, №.4, 2022, s.25-35
4. TRASEKA - Tarixi İpək Yolunun bərpası. <http://www.traceca-org.org/az/countries/azrbaycan/traseka-tarixi-ipk-yolunun-bərpasi/>

SUMMARY

Eltun Ibrahimov, Yadulla Zeynalov

THE IMPORTANCE OF THE SOUTH CAUCASUS REGION IN THE EAST-WEST CORRIDOR

Throughout history, the Silk Road, as one of the main routes of world trade, has created proper conditions for the establishment and development of economic and socio-cultural relations among countries. The southern part of the Caucasus is important in terms of its location on the “Belt and Road”, which is considered the modern Silk Road, and in the strategic region between the Caspian Sea and the Black Sea. In connection with the intensity of international flows, the importance of the East-West corridor is increasing in ensuring the smooth transportation of cargo and passengers.

Like the Great Silk Road, this trade corridor connects an important part of the East to Europe. The road is considered an important logistics for short, convenient, optimal trade between two large continents, slowly regaining its relevance and former prestige in the conditions of new realities. The article deals with the East-West corridor and the importance of the South Caucasus region in this corridor.

Key words: South Caucasus, Silk Road, transit country, East-West Corridor, transport

РЕЗЮМЕ

Эльтун Ибрагимов, Ядулла Зейналов

**ЗНАЧЕНИЕ РЕГИОНА ЮЖНОГО КАВКАЗА
В КОРИДОРЕ ВОСТОК-ЗАПАД**

На протяжении всей истории Шелковый путь как один из основных маршрутов мировой торговли создавал надлежащие условия для становления и развития экономических и социально-культурных связей между странами. Южная часть Кавказа важна с точки зрения своего расположения на «Поясе и пути», который считается современным Шелковым путем, и в стратегическом регионе между Каспийским и Черным морями. В связи с интенсивностью международных потоков возрастает значение коридора Восток-Запад в обеспечении бесперебойной перевозки грузов и пассажиров.

Подобно Великому Шелковому пути, этот торговый коридор соединяет важную часть Востока с Европой. Дорога считается важной логистикой для короткой, удобной, оптимальной торговли между двумя крупными континентами, постепенно возвращая свою актуальность и былой престиж в условиях новых реалий. В статье рассматривается коридор Восток-Запад и значение региона Южного Кавказа в этом коридоре.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Шелковый путь, транзитная страна, коридор Восток-Запад, транспорт

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

VÜSAL NOVRUZOV

vusalnovruz@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.139

ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA İQTİSADI POTENSİALDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Bu məqalədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təbii ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və bərpa tədbirlərinin detallı şəkildə təhlil edilməsi ilə bölgədə təbii ehtiyatların optimal idarə edilməsi üçün təkliflər və yollar əhatə ediləcəkdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində yerləşən təbiət əraziləri üçün təbii ehtiyatlar atlası və iqtisadi rayonlar xəritəsi tərtib olunmuşdur. Bu ərazi, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin fəaliyyətinin, bioloji müxtəlifliyin və təbiət abidələrinin bərpası istiqamətində geniş tədbirlərin həyata keçirildiyi bir ərazidir. Bu məqalədə, bölgədə görülmən tədbirləri, yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri, mineral su mənbələrini, mis-molibden, qızıl, şist və mərmər yataqlarını və onlardan səmərəli istifadə yollarını təhlil edəcəyik.

Açar sözlər: iqtisadi potensial, Şərqi Zəngəzur, təbii resurslar, insan kapitalı, qayıdış (Qarabağa qayıdış)

Təbii ehtiyatların müstəqil və səmərəli istifadəsi, habelə onların bərpası və qorunması müasir inkişafın əhəmiyyətli bir məsələsidir. Bu məqsədlə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri, işğaldan azad edildikdən sonra, təbii ehtiyatların səmərəliliyini təmin etmək və ərazidə yerləşən bioloji müxtəlifliyi bərpa etmək üçün genişmiqyaslı tədbirlər planlaşdırılır. Bu mövzuda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təbii ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və bərpa tədbirlərinin əhəmiyyəti ilə bağlı əsas məsələlərə diqqət yetiriləcəkdir.

Azərbaycanın bu bölgələrində yerləşən təbii əraziləri, onların ekosistemləri və bioloji çeşidliliyi, uzun müddətli işğalda ağır zərər görmüşdür. Bu zərərlərin bərpası və təbii ehtiyatların sürətli və effektiv şəkildə idarə olunması üçün yeni qurulmuş hidrometeoroloji müşahidə və ekoloji monitoring şəbəkəsi təşkil edilir və buna əlavə olaraq, regionun dinamik inkişafına cavab vermək məqsədi ilə geoloji axtarış və kəşfiyyat işləri aparılır.

Ərazidəki tikinti sektorunun inkişafına adekvat olaraq həyata keçirilən bu tədbirlər, zəngin mədənlər, mis filizi yataqları, mineral sular və digər təbii sərvətlərin də sürətli və effektiv şəkildə istifadə edilməsini təmin edir. Bu çərçivədə, mədənlərin qədim tarixdən gələn əhəmiyyəti və onların müstəqil bir dövlət tərəfindən idarə edilməsinin təsiri vurğulanmalıdır.

Hazırda, işğaldan azad olunan ərazilərdəki təbii ehtiyatlar: mineral sular və qızıl yataqların qanunsuz istismarı ilə bağlı beynəlxalq məhkəməyə müraciət edilməsi prosesi gedir. Azərbaycan dövləti, xarici şirkətlərin bu ərazilərdə qanunsuz fəaliyyət göstərərək dövlətə vurduğu ziyanın ödənilməsi üçün hüquqi addımlar atır.

Bölgədə fəaliyyət göstərən hidrometeoroloji müşahidə və ekoloji monitoring şəbəkəsi tamamilə bərpa edilir. Dinamik inkişafı dəstəkləmək məqsədilə geoloji axtarış və kəşfiyyat işləri həyata keçirilir və bu, tikinti sektorunun tələbatını qarşılamada önəmli rol oynayır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə topogeodeziya və kartoqrafiya işləri aparılmış və müxtəlif miqyaslı topoqaritalər və “Elektron su xəritəsi” hazırlanmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təbii ehtiyatlar atlası və iqtisadi rayonlar xəritəsi tərtib olunub, ərazidəki əhəmiyyətli obyektləri və potensial iqtisadi inkişaf sahələrini göstərilir.

Yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər: Zəngəzur bölgəsi zəngin mis-molibden, qızıl, şist və

mərmər yataqları ilə zəngindir. Bu mədənlər qədim Urartu dövründən məlum olmuşdur və Orta əsr mənbələrində də bu ərazilərdə misin sənaye üsulu ilə əridilməsinə başlanıldığı barədə məlumatlar var. Əsasən, XVIII əsrin əvvəllərində, çeşidli kəndlər ətrafında mis filizi yataqları fəaliyyət göstərirdi. Mis filizi mədənlərində çıxarılan materialların özəllikləri və istifadə sahələri ətraflı şəkildə təhlil edilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadiyyatının davamlı və sürətli inkişafı üçün, ehtiyatların optimal istismarı və idarə olunması əhəmiyyətlidir. İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur bölgəsində mövcud iqtisadi potensial, eləcə də onun tərkib hissəsi olan təbii resursların istifadəsi, “Qayıdış proqramı” çərçivəsində yenidən öz təbii resurslarına qovuşan insan potensialı və onun səmərəli istifadəsi ən mühüm amillər kimi təhlil edilməlidir.

Bölgədə çoxlu mineral su mənbələri mövcuddur və bu suların bir çoxu müalicə əhəmiyyətli və xüsusi keyfiyyətlərə sahibdir. Xüsusilə Kürdalı qışlağı, Daşkənd kəndi və digər çaylar ətrafındakı ərazilərdə yerləşən mineral sular müxtəlif sahələrdə tibbi və müalicəvi təbiiqlər üçün istifadə edilir. Şərqi Zəngəzur bölgəsində təbii ehtiyatların mərhələlərlə istismarı və ekologiya ziyanının aradan qaldırılması üçün xüsusi dövlət proqramları həyata keçirilir. Bu proqramlar, ərazi bərpası, sürətli inkişaf və təbiət abidələrinin qorunması üçün nəzərdə tutulur.

Ətraflı təhlil və tədqiqatlar bölgənin daha ətraflı tədqiqatı və optimal idarəetmə tədbirləri üçün vacibdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsi, müstəqil inkişaf və təbiət qorunması üçün qaynar mövzudur və həmin ərazilərin inkişafı üçün strateji bir yanaşmanın nailiyyətləri və perspektivləri əks etməkdədir.

İşğaldan azad olunan bölgədəki yataqların idarə olunması və istismarı mühüm bir məsələdir. Özü də, qızıl yataqları Ermənistan tərəfindən qanunsuz şəkildə istismar edilmiş və bu təbii sərvətin qeyri-qanuni istismarı dövründə xarici şirkətlər tərəfindən ciddi ziyan vurulmuşdur. Əhalinin, ölkənin maraqları çərçivəsində dövlət tərəfindən müvafiq addımlar atılır.

Azərbaycan, işğaldan azad olunmuş yataqların idarə olunması və buna görə dövlətin gəlir qazanmaq və optimal istismarı üçün effektiv strategiyalar həyata keçirir. Ən son texnologiyaların tətbiqi və əhəmiyyəti, modern istiqamətlər təhlil edilir.

Bu yataqların effektiv şəkildə idarə olunması, Azərbaycanın iqtisadiyyatını diversifikasiyası və dövlət büdcəsinə gəlir gətirməsi üçün əhəmiyyətlidir. Qızıl, mis, şist və mərmər kimi təbii ehtiyatlar, inşaat, sənaye və sair sahələrdə istifadə edilərək yerli və xarici tələbatları qarşılaya bilər. Bölgədəki əlvan metalların, gilin və şistin müxtəlif sahələrdə tətbiqi, yerli sənayenin inkişafına dəyər qatacaq və iqtisadiyyatın güclənməsinə kömək edəcəkdir.

Ekologiya və infrastrukturun dəstəklənməsi: Bölgədəki təbii ehtiyatların idarə olunması, yalnız iqtisadiyyatın inkişafına deyil, həm də ətraf mühitin qorunmasına şərait yaradacaqdır. Ekoloji təhlükəsizlik və sahənin infrastrukturunu üçün layihələr hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu, bölgədə yaşayan əhali mövcudluğu təbiət abidələrin qorunmasına və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinə kömək edəcəkdir.

Zəngəzur bölgəsində yeraltı və yerüstü mineral sərvətlər mövcuddur. Mis, molibden, qızıl, şist və mərmər yataqları, əsasən, bu əraziyə xas olan dəyərlərdir. Öz tarixi ilə məşhur Zəngəzur mədənləri, özü də XVIII əsrdən filiz yataqları ilə tanınır. Bu ərazilərdə, əsasən, mis filizi yataqları ilə bağlı aparılan kəşfiyyat işləri, iqtisadi sahənin inkişafını dəstəkləyir.

Zəngəzur bölgəsindəki mineral və yeraltı ehtiyatların idarə olunması, Azərbaycanın iqtisadiyyatının gücləndirilməsi üçün vacib rol oynayır. Bu yataqların modern texnologiyalara əsaslanan effektiv şəkildə istismarı, bu sahədə keyfiyyət və məhsuldarlığın artırılmasını təmin edir. Ayrıca, yerli və xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq edərək bu sahədə layihələr həyata keçirilir və bölgədəki iş sahələri genişləndirilir.

Qayıdışın dəstəklənməsi: Təbii ehtiyatların səmərəli şəkildə istismarı sosial inkişafı da dəstəkləyir. Əmək bazarında iş yeri yaratmaq, əhalinin təhsil və sağlamlığına diqqət yetirmək, ictimai infrastrukturunu inkişaf etdirmək sosial-iqtisadi inkişafın əsas ünsürləridir.

Ermənistan hökumətinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik əsaslarla törətdiyi genişmiqyaslı və sistemli zorakılığı nəticəsində təhlükəsizlik məsələsi ən ciddi məsələ kimi görünür. Təhlükəsizlik

sahəsində ölkəmiz beynəlxalq missiya yerləşdirilməsini, Qərbi Azərbaycan ərazilərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini tələb edir. Bu missiyanın səlahiyyəti və imkanları təhlükəsizlik vəziyyətindən asılı olacaq və təhdidlərin qiymətləndirilməsində Azərbaycan Respublikası hökumətinin nəzarəti əsas rol oynayacaqdır.

Mülkiyyət məsələlərində isə Ermənistan hökumətinin azərbaycanlılara məxsus əmlak və ərazidə törətdiyi ciddi pozuntuların qarşısının alınması və mülkiyyətin bərpasının təmin edilməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bu sahədə yaranmış itkilərin kompensasiyasını və mülkiyyətin bərpasını əhatə edən tədbirlərin həyata keçirilməsi gözlənilir.

Repatriasiya etmiş azərbaycanlıların humanitar yardım, sosial və iqtisadi inkişaf üçün reintegrasiya və reabilitasiya proqramlarına ehtiyacı olduğunu qeyd edərək, bu sahədə beynəlxalq təşkilatlar və donorların əməkdaşlığı vacibdir. Qayıdış proqramı çərçivəsində, reintegrasiya və reabilitasiya tədbirlərinin uğurlu həyata keçirilməsi üçün psixoloji-sosial bağların bərpası zəruridir.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə yenilənmə: İşğaldan azad olunan ərazilərdə 8 şəhər, 23 kənd və qəsəbə üzrə yüksək dəqiqlikli topogeodeziya və kartoqrafiya işləri yerinə yetirilmişdir. Bu, bölgədə infrastrukturun və əhəlinin yerlərinin daha ətraflı və dəqiqlik ilə tanınmasına kömək edir.

Müxtəlif miqyaslı topoqəritələr və "Elektron su xəritəsi" hazırlanmış, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur təbii ehtiyatlar atlası və iqtisadi rayonlar xəritəsi tərtib olunmuşdur. Bu, ərazi planlaşdırması və sürətli inkişaf üçün vacibdir. İşğaldan azad olunan bölgədə tamamilə məhv edilmiş hidrometeoroloji müşahidə və ekoloji monitoring şəbəkəsi yenidən qurulur. Bu, ətraf mühitin dəqiq qiymətləndirilməsi və monitoringi üçün əhəmiyyətlidir. Bölgənin dinamik inkişafı ilə əlaqədar, tikinti sektorunun tələbatını ödəmək məqsədilə geoloji axtarış və kəşfiyyat işləri aparılır.

Zəngəzur bölgəsindəki təbii ehtiyatlar, onların işlənməsi müstəqil iqtisadi siyasətdə əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu ehtiyatların səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və optimal idarə olunması üçün aşağıdakı bəzi məqamlara diqqət yetirilməlidir:

Təbii ehtiyatların istismarı: Ehtiyatların müstəqil və xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq edilərək rəqabətli bir şəkildə istismarı, bölgədə daha çox gəlir yaratmağa kömək edir. Yataqların işlənməsi və digər iqtisadi fəaliyyətlərlə əlaqəli layihələr yerli əhəlinin marağına və ölkənin iqtisadiyyatına uyğun olmalıdır. Əhəmiyyətli tədbirlər yerli ekosistemləri qorumağa, təbii və tarixi abidələri qorumağa nail olmalıdır. Bioloji müxtəliflik, təbii abidələr və mühafizə altında olan ərazilərin qorunması təbii ehtiyatların uzunmüddətli istifadəsi üçün vacibdir.

Texnologiyanın tətbiqi: Yerli iqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin etmək üçün informasiya texnologiyalarının effektiv şəkildə tətbiqi vacibdir. Texnologiya tətbiqi, sahibkarlığın, təhsilin və inkişafın digər sahələrində ciddi inkişafın önünü açır. Ətraflı geoloji tədqiqatlar və texnologiya tətbiqi ilə ehtiyatların ən effektiv şəkildə istismarı mümkündür. Texnologiya, müstəqil inkişafı dəstəkləyir və ehtiyatların optimal istifadəsini təmin edir. Texnologiyanın tətbiqi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində yerləşən təbii ehtiyatların ən effektiv şəkildə istismarı üçün əsaslı bir aləmdir. Bu texnoloji tədqiqatlar, ətraflı geoloji tədqiqatlar əsasında əldə edilən məlumatlardan istifadə edir və təbii sərvətlərin optimal istifadəsini təmin etməklə əhəmiyyətli rol oynayır.

Ekoloji Monitoring və Qorunma Tədbirləri: Hidrometeoroloji müşahidə, ekoloji monitoring və təbii ehtiyatların qorunması üçün tədbirlər səmərəli istifadəni təmin edir. Bu, ətraf mühitin qorunmasını və təbii ehtiyatların uzunmüddətli qorunmasını əhatə edir. İnfrastruktur və ekologiya layihələri üçün beynəlxalq investisiyalar, ətraf mühitə sayğının artırılması və bölgədə iqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Qlobal Əməkdaşlıq: Ehtiyatların beynəlxalq bazarlara çıxarılması və müstəqil iqtisadiyyatın inkişafı üçün qlobal əməkdaşlıq önəmlidir. Dövlət, xüsusilə beynəlxalq şirkətlərlə səmərəli əməkdaşlıq edərək bölgənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirməlidir. Bölgədəki təbii ehtiyatların səmərəli şəkildə istismarı üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və iş birliyi inkişaf etdirilməlidir. Beynəlxalq layihələr, investisiyalar və texnologiya transferi bölgədə daha effektiv iqtisadi fəaliyyətlərin qurulmasına kömək edə bilər.

Tədqiqat: Yerli əhəli və iqtisadiyyatın inkişafı üçün təhsil və tədqiqat proqramları önəmlidir. Yerli mütəxəssislərin hazırlanması və texnologiyaların yerli şərtlərə uyğun şəkildə adaptasiyası, təbii

ehtiyatların sürətli və səmərəli şəkildə istismarı üçün əhəmiyyətlidir. Bu, regionun sürətli və effektiv bir şəkildə inkişaf etməsinə kömək edir və ehtiyatların optimal idarə edilməsini daha mümkün edir, ərazidə yerləşən təbii ehtiyatların müstəqil inkişafını dəstəkləyir.

Turizm potensialı: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsindəki təbii ehtiyatların, bioloji müxtəlifliyin və təbii abidələrin bərpası, bölgənin turizm potensialını artırmaq və yerli iqtisadiyyata dəstək vermək üçün əsaslı bir imkan yaradır. Bu potensialın effektiv şəkildə idarə edilməsi, turistlərin bölgəyə cəlb edilməsi və yerli ekonominin gücləndirilməsi üçün bir sıra faydalı imkanları ortaya qoyur. Təbii ehtiyatların, bioloji müxtəlifliyin və təbii abidələrin bərpası ilə əlaqədar olan turizm potensialı bölgəyə daha çox turist cəlb etmək və yerli iqtisadiyyata dəstək vermək üçün istifadə edilə bilər. Yerli əhaliyə texniki bacarıqların öyrədilməsi və yerli iqtisadi subyektlərin dəstəklənməsi, bölgədə yerli istehsalatı artırmağa kömək edir. Bu, iqtisadiyyatın müstəqil və davamlı inkişafını təmin edir.

Son olaraq, mədəni irsin bərpası və qorunması sahəsində Qayıdış proqramı ilə, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə əməkdaşlıq edərək Ermənistan ərazisində zərər görmüş və silinmiş mədəni irs nümunələrinin bərpası və qorunmasına nail olmağa səy göstəriləcək.

Bu prinsiplərin nüfuzlu bir şəkildə icrası, Zəngəzur bölgəsindəki təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini və regional inkişafını təmin edə bilər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının davamlı və sürətli inkişafı üçün, ehtiyatların optimal istismarı və idarə olunması əhəmiyyətlidir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki təbii ehtiyatların idarə olunması və istismarı bölgənin iqtisadi və ekoloji sahələrində inkişafını təmin etmək üçün vacib bir məsələdir. Dövlətin müstəqil gəlir qazanmaq və yerli tələbatları qarşılamaq üçün bu təbii sərvətləri və mineral resursları optimal şəkildə istifadə etməsi, xüsusilə də ekoloji təhlükəsizliyi və infrastrukturun inkişafında addımlar atması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova A., "Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi potensialı və onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı gözlənilən rolu", *Geostrategiya*, 2022, № 01 (67), s.113-117. 22.
2. Nadirova A.İ., "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə səmərəli investisiya qoyuluşları". "Qlobal iqtisadi çağırışlar: Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri" mövzusunda beynəlxalq elmipraktiki konfransın materialları, 2021, Bakı: s.163-166.
3. Hüseynzadə S., "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsasları", *Geostrategiya*, 2022, № 01 (67), s.154-158. 12.
4. İbrahimov İ.H., "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin perspektiv inkişaf istiqamətləri", *Bazar iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri*, 2021, №1 (31), s.49-59
5. Bağırov T. (2021). "İqtisadi potensialın istifadəsinin səmərəliliyi". *İqtisadiyyat və inkişaf*, 25(2), 45-58.
6. Böyük İpək Yolunun bərpası. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>

SUMMARY

Vusal Novruzov

OF THE ECONOMIC POTENTIAL IN THE EASTERN ZANGAZUR EFFICIENCY OF USE

In this article, the efficient use of natural resources of Karabakh and Eastern Zangezur and detailed analysis of restoration measures will be covered, suggestions and ways for optimal management of natural resources in the region. An atlas of natural resources and a map of economic regions have been drawn up for natural areas located in Karabakh and Eastern Zangezur regions. This area is an area where extensive measures are implemented in the direction of the activities of specially protected natural areas, restoration of biological diversity and natural monuments. In this article, we will analyze the measures taken in the region, underground and surface natural resources, mineral water sources, copper-molybdenum, gold, shale and marble deposits and ways to use them effectively.

Key words: economic potential, Eastern Zangezur, natural resources, human capital, return (return to Karabakh)

РЕЗЮМЕ

Вусал Новрузов

**ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ВОСТОЧНОГО ЗАНГАЗУРА
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**

В этой статье будут рассмотрены эффективное использование природных ресурсов Карабаха и Восточного Зангезура, подробный анализ мер по восстановлению, предложения и пути оптимального управления природными ресурсами региона. Для природных территорий, расположенных в Карабахском и Восточно-Зангезурском районах, составлены атлас природных ресурсов и карта экономических районов. Данная территория является территорией, где реализуются масштабные меры по направлению деятельности особо охраняемых природных территорий, восстановления биологического разнообразия и памятников природы. В этой статье мы проанализируем принимаемые в регионе меры, подземные и поверхностные природные ресурсы, источники минеральных вод, месторождения меди-молибдена, золота, сланцев и мрамора и пути их эффективного использования.

Ключевые слова: *экономический потенциал, Восточный Зангезур, природные ресурсы, человеческий капитал, возвращение (возвращение в Карабах)*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

AYSU MAMMADLI

Azerbaijan University of Economics

DOI. 2024.1.126.144

THE EFFECT OF FDI ON THE ECONOMY;IN THE CASE OF KAZAKHSTAN

In this article, firstly, I will answer the question “what is FDI” through theories and then, I will provide the explanation “The relationship between FDI and key economic indicators such as GDP, employment, trade, and innovation”. Additionally, the paper will investigate the factors that influence the inflow of FDI into a country, including government policies and regulations, market conditions, and socio-economic factors, with special case of Kazakhstan.

Research object: *To fully understand FDI and its impact on Kazakhstan’s economy*

Research goal: *To provide a comprehensive analysis of the impact of FDI on the economic development of Kazakhstan, and to identify the challenges associated with FDI in the country.*

To achieve the objectives of this paper the literature review of the financial crisis and its impact previous researches in this area are performed.

Key words: *FDI, GDP, employment, economic reforms*

1. Theoretical background of FDI and Kazakhstan’s economy

1.1. Theoretical background of FDI

Initially, the theories of capital market and portfolio investments were used to describe the initiation of FDI. Originally, direct investment was an international capital movement only (Kindleberger, 1969). In fact, prior to 1950, FDI was regarded as a subset of portfolio investment. Accordingly, it was asserted that the most important reason for capital flows lay in the differences in interest rates. This approach stated that when there were no uncertainties or risks, capital tended to flow to the regions where it gained the highest return. However, this context failed to incorporate the fundamental difference between portfolio and direct investment.

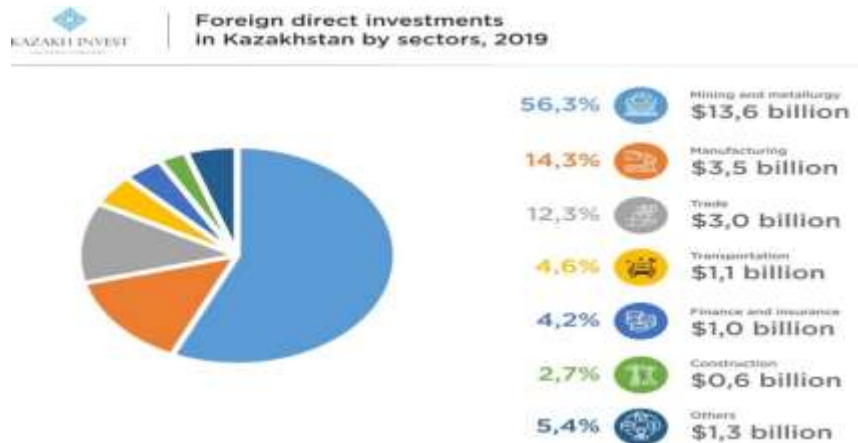
The formulation of a proper explanation of FDI was attempted in the 1960s. Further, with the increasing role of MNCs, academicians attempted to integrate their activities with the theories of FDI (Rayome and Baker, 1995). Since then, these theories have highlighted different factors governing the international movement of capital. Some theories have considered market imperfections as the reason for FDI flows while others have considered oligopolistic and monopolistic advantages. There are also FDI theories that relate FDI to international trade.

1.2. FDI trend in Kazakhstan

"Kazakhstan's efforts to create a favorable business environment, including tax incentives and special economic zones, have made it an attractive destination for foreign investment." - Mark Mobius, Founding Partner of Mobius Capital Partners.

Since declaring independence, Kazakhstan has passed a series of reforms to liberalize its economy and attract foreign investment. Kazakhstan remains the number one investment destination in the Central Asian region, accounting for approximately 70 percent of the total FDI inflows into the region now. Kazakhstan has become a Central Asian magnet for investors of a sort as it sits between the Caspian Sea and China, making it a valuable overland conduit for European, Turkish and Caucasian cargo to China and other Central Asian markets. The oil and gas sector has been the largest recipient of FDI in Kazakhstan, with major investments from international oil companies such as Chevron, ExxonMobil, and Royal Dutch Shell. However, there has been a recent shift towards diversification of the economy, with investments in sectors such as manufacturing, transportation, and agriculture.

Figure 1

Source: Kazakh Invest, National Bank of Kazakhstan 1.2.1. Top countries in the flow of FDI to Kazakhstan

"Kazakhstan has been successful in attracting FDI from a wide range of countries, including Russia, China, the United States, and Europe. This diversity of investment sources has helped to mitigate risks associated with dependence on any one country or region." - Christine Lagarde, Managing Director of the International Monetary Fund

According to the National Bank of Kazakhstan, the Netherlands is one of the major sources of foreign direct investment (FDI) into Kazakhstan. As of the end of 2020, the Netherlands ranked as the 4th largest investor in Kazakhstan, with a total stock of FDI of around \$19.5 billion. This represents around 8% of the total FDI stock in the country. Dutch companies have invested in a variety of sectors in Kazakhstan, including oil and gas, mining, and agriculture. The Netherlands is also an important trading partner for Kazakhstan, particularly in the agricultural and food sectors. Some of the major Dutch companies with investments in Kazakhstan include Royal Dutch Shell, which is involved in several oil and gas projects in the country, and N.V. Nederlandse Gasunie, which has a stake in the Central Asia Gas Pipeline (CAGP) that transports gas from Kazakhstan to China via Uzbekistan and Kazakhstan. Other Dutch companies active in Kazakhstan include AkzoNobel, Unilever, and Philips.

As of the end of 2020, the total cumulative FDI from the United States to Kazakhstan was approximately \$18.9 billion, which accounted for about 6.5% of the total FDI stock in the country. The United States has been actively investing in Kazakhstan since the early 1990s when Kazakhstan gained independence after the collapse of the Soviet Union. American companies such as Chevron and ExxonMobil have made significant investments in the country's oil and gas sector, which is one of the main drivers of Kazakhstan's economy. Apart from the energy sector, American companies are also active in other sectors such as telecommunications, infrastructure, and agriculture. The United States is committed to further strengthening economic ties with Kazakhstan, and in 2020, the two countries signed a new trade and investment framework agreement to promote bilateral economic cooperation.

Switzerland has been a consistent investor in Kazakhstan, contributing to the inflow of foreign direct investment (FDI) into the country. According to the National Bank of Kazakhstan, as of January 1, 2021, Switzerland's total FDI stock in Kazakhstan amounted to around \$4.2 billion, which accounted for about 1.5% of the total FDI in the country. Swiss investments in Kazakhstan are mainly focused on the oil and gas industry, as well as the financial sector. Swiss companies such as Nestle, ABB, and Credit Suisse have a presence in Kazakhstan, and there are several joint ventures between Swiss and Kazakh companies. Switzerland and Kazakhstan also have a bilateral investment treaty (BIT) in place, which provides protection and incentives for Swiss investors in Kazakhstan. The BIT

covers a wide range of issues related to investment, including expropriation, repatriation of profits, and dispute resolution.

Figure 2 displays the proportion of Top countries in the inflow of FDI to Kazakhstan in 2022

Source: Kazakh Invest, National Bank of Kazakhstan

1.2.2. Economic reforms to attract FDI

"Kazakhstan's SEZs offer a range of benefits to foreign investors, including tax incentives, streamlined regulatory processes, and access to high-quality infrastructure. This has helped to make the country an attractive destination for investment." - Kristalina Georgieva, Managing Director of the International Monetary Fund.

Special economic zones (SEZs) have played an important role in attracting foreign direct investment (FDI) to Kazakhstan. Kazakhstan has established several SEZs with the aim of creating favorable conditions for business and attracting investment. SEZs offer a range of benefits to investors, including tax incentives, streamlined procedures for business registration, and access to infrastructure and logistics services. Some of the key benefits of SEZs in Kazakhstan include:

Tax incentives: SEZs in Kazakhstan offer tax breaks for investors, including exemption from corporate income tax, property tax, and land tax for up to ten years. This can significantly reduce the cost of doing business in the country and make it more attractive for foreign investors.

Simplified procedures: It has simplified procedures for business registration, including streamlined customs clearance and simplified procedures for obtaining permits and licenses. This can reduce the time and cost of doing business in the country.

Access to infrastructure: They are located in strategic locations with access to transportation networks and other infrastructure. This can help to reduce logistics costs and improve the efficiency of business operations.

The Astana International Financial Centre (AIFC) has had a positive impact on the trend of foreign direct investment (FDI) in Kazakhstan. The AIFC was established in 2018 as a financial hub for Central Asia and the Caucasus region, with the aim of attracting investment and promoting economic development. The AIFC has established a world-class regulatory framework that is aligned with international standards and best practices. This has improved the regulatory environment in Kazakhstan and made it more attractive to foreign investors who are looking for a stable and predictable investment climate. It has also established a stock exchange and other capital markets infrastructure, which has provided a new source of financing for businesses in Kazakhstan. This has made it easier for companies to raise capital and expand their operations, which has contributed to the growth of the economy. In addition, the AIFC has established a number of institutions to support the development of the financial sector in Kazakhstan. These include the AIFC Court, which provides a common law legal system based on English law, and the AIFC International Arbitration Center, which provides arbitration services for commercial disputes.

"The creation of Kazakh Invest agency is a significant step forward in Kazakhstan's efforts to attract foreign investment. By providing a one-stop shop for foreign investors, the agency is making it easier for businesses to navigate the investment process in Kazakhstan and is helping to promote the country as a destination for foreign investment." - Christine Lagarde, Managing Director of the International Monetary Fund (IMF)

Kazakh Invest agency is a government agency established in 2018 with the aim of promoting Foreign Direct Investment (FDI) in Kazakhstan. The agency is responsible for providing a one-stop-shop service for foreign investors, offering information on investment opportunities, assistance with project development, and support with legal and regulatory issues. Since its establishment, Kazakh Invest has played a key role in attracting foreign investment to Kazakhstan.

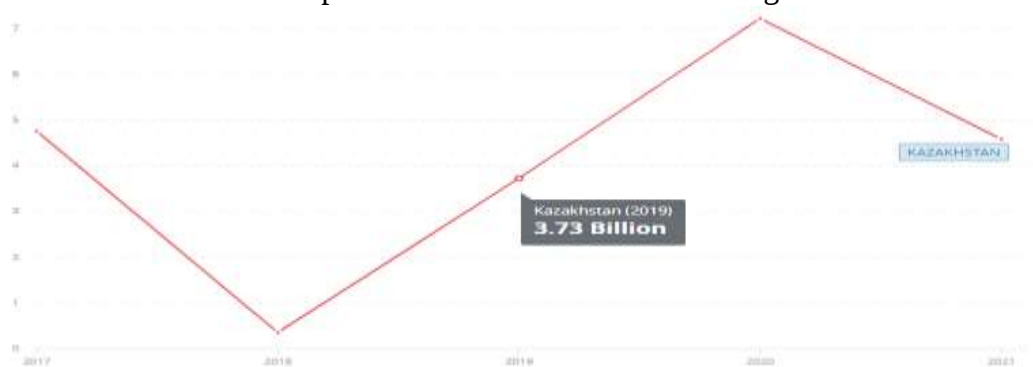
The agency has been instrumental in promoting investment in key sectors such as agriculture, manufacturing, and energy, as well as in special economic zones, which offer tax incentives and other benefits to foreign investors. Kazakh Invest has been successful in attracting investment from a range of countries, including China, Japan, the United States, and European countries. It has also participated in a number of international investment events to showcase the country's investment potential. According to the economists, the agency has also been proactive in promoting Kazakhstan's investment opportunities, and has participated in a number of international investment events to showcase the country's potential. This has helped to raise awareness of Kazakhstan as an investment destination and has attracted investors who might not have considered the country otherwise.

Figure 3 shows the increase in FDI inflow to Kazakhstan after establishment of AIFC and Kazakh Invest agency, 2018.

Source: World Bank

1.3. Literature review

Different kind of researches and studies were conducted on the topic of FDI and its economic impact. This literature review will present some of them with focusing on the case for Kazakhstan.

Coase highlighted that internalization is a key factor that drives foreign investment in a journal article called "The Nature of the Firm" in 1937. He suggested that when firms face high transaction costs in the market, they may choose to internalize their operations through FDI in order to reduce these costs and gain greater control over their value chain. By internalizing, firms can avoid the high costs associated with negotiating and enforcing contracts with external parties, and can benefit from the economies of scale and scope that come from controlling all aspects of production.

Kindleberger's seminal book, "The International Corporation: A Symposium," co-edited with D. G. Hague, was published in 1970 and provided insights into the motives, patterns, and implications of FDI. However, his work focused primarily on the role of multinational corporations (MNCs) in capital movements, and neglected other actors and factors that can influence FDI.

Peter Buckley and Mark Casson's book, "The Future of the Multinational Enterprise," published in 1976, presents their seminal work on the internalization theory of foreign direct investment (FDI). Buckley and Casson argued that MNEs engage in FDI in order to internalize the benefits of their unique assets and capabilities, such as technology, know-how, and brand reputation. By investing in foreign subsidiaries, MNEs can better control and coordinate their international operations, and avoid the risks associated with market transactions, such as opportunism and hold-up. This process of

internalization is seen as a key driver of FDI, particularly in the context of cross-border transactions involving intangible assets.

John Dunning's book, "Multinational Enterprises and the Global Economy," published in 1993, presents his eclectic theory of international production, also known as the OLI framework. The OLI framework argues that firms engage in foreign direct investment (FDI) when they Dunning argued that FDI is driven by three main factors: ownership advantages, location advantages, and internalization advantages. Ownership advantages refer to the unique assets and capabilities of the investing firm, such as technology, brand reputation, or managerial expertise. Location advantages refer to the host country's characteristics that make it an attractive destination for investment, such as natural resources, market size, or political stability. Internalization advantages refer to the benefits of coordinating and controlling international operations through investment in foreign subsidiaries, rather than relying on market transactions.

REFERENCES

1. Christensen, J. L. (2002). Foreign direct investment in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*.
2. Kindleberger, C. P. (1969). *American business abroad: Six lectures on direct investment*. New Haven, CT: Yale University Press.
3. Rayome, D., & Baker, C. (1995). Foreign direct investment in emerging economies: A comparison of four BRIC countries. *Journal of International Business Studies*
4. Hymer, S. H. (1976). *The international operations of national firms: A study of direct foreign investment*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Dunning, J. H. (1973). *The determinants of international production*. Oxford Economic Papers
6. Dunning, J. H. (1980). Toward an eclectic theory of international production: Some empirical tests. *Journal of International Business Studies*
7. Dunning, J. H. (1988). *Explaining international production*. London: Unwin Hyman.
8. Hennart, J.-F. (1972). *A theory of multinational enterprise*. University of Michigan Press.
9. "Special Economic Zones in Kazakhstan: Opportunities and Challenges" - a paper from the Central Asian Development Research Institute (CADRI)
10. "Astana International Financial Centre" -an article from the Oxford Business Group provides an overview of the AIFC
11. "Kazakhstan: Attracting Foreign Investment" - a report from the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) provides an analysis of Kazakhstan's efforts to attract foreign investment, including the role of the KIA.

XÜLASƏ

Aysu Məmmədli

XBİ-NİN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ: QAZAXISTAN TİMSALINDA

Bu yazıda əvvəlcə “XBİ nədir” sualına nəzəriyyələr vasitəsilə cavab verəcəyik, sonra isə “XBİ ilə ÜDM, məşğulluq, ticarət və innovasiya kimi əsas iqtisadi göstəricilər arasında əlaqədən bəhs edəcəyik. Bundan əlavə, məqalədə bir ölkəyə XBİ axınına təsir edən amillər, o cümlədən hökumət siyasəti və qaydaları, bazar şəraiti və Qazaxıstanın xüsusi nümunəsi ilə sosial-iqtisadi amillər araşdırılacaq.

Tədqiqat obyektı: XBİ və onun Qazaxıstan iqtisadiyyatına təsirini tam başa düşmək.

Tədqiqatın məqsədi: XBİ-nin Qazaxıstanın iqtisadi inkişafına təsirinin hərtərəfli təhlilini təmin etmək və ölkədə XBİ ilə bağlı problemləri müəyyən etmək.

Bu işin məqsədlərinə çatmaq üçün əvvəlki tədqiqatlara istinad edərək maliyyə böhranı və onun təsiri ilə bağlı ədəbiyyatlar təhlil edilir.

Açar sözlər: XBİ, ÜDM, məşğulluq, iqtisadi islahatlar

РЕЗЮМЕ

Айсу Мамедли

ВЛИЯНИЕ ПИИ НА ЭКОНОМИКУ: ПРИМЕР КАЗАХСТАНА

В этой статье мы сначала ответим на вопрос «Что такое ПИИ» с помощью теорий, а затем поговорим о взаимосвязи между «ПИИ» и ключевыми экономическими показателями, такими как ВВП, занятость, торговля и инновации. Кроме того, в статье будут рассмотрены факторы, влияющие на потоки ПИИ в страну, включая государственную политику и регулирование, рыночные условия и социально-экономические факторы на конкретном примере Казахстана.

Цель исследования: Полностью понять ПИИ и их влияние на экономику Казахстана.

Цель исследования: провести комплексный анализ влияния ПИИ на экономическое развитие Казахстана и выявить проблемы, связанные с ПИИ в стране.

Для достижения целей данной работы литература о финансовом кризисе и его влиянии анализируется со ссылкой на предыдущие исследования.

Ключевые слова: ПИИ, ВВП, занятость, экономические реформы

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

TİBB

MƏTLƏB İBRAHİMOV

m.ibrahimov1965@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.150

NDU XƏSTƏXANADA ALLERGİK DƏRİ PRİCK TESTLƏRİNİN KLİNİK-
EPİDEMİOLOJİ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Astma, allergik rinit, atopik dermatit, qida və dərman allergiyaları ən çox rast gəlinən allergik xəstəliklərdir. Astma tutmalarla müşahidə olunan, öskürək, nəfəs darlığı, vizing, döş qəfəsində sıxılma kimi şikayətlərə səbəb olan tənəffüs yollarının xroniki inflammatuar bir xəstəliyidir. Bu inflamasyon nəticəsində tənəffüs yollarında geridönüşümlü bir obstruksiyon əmələ gəlir və şikayətlər ortaya çıxır. Allergik rinitdə (AR) allergenlərlə qarşılaşdıqdan sonra nazal mukozada yaranan dəyişikliklər (ödem, hipersekresyon) nəticəsində burun axıntısı, burun tıxanıqlığı, burunda qaşınıtı, asqırmalar, gözlərdə hiperemiya və qaşınıtı kimi simptomlar yaranır.

Açar sözlər: Prick testlər, dəri allergik sınaqları, spesifik immunoqlobulin E (İgE, sİgE)

Allergik xəstəliklər bir bütün olaraq ələ alındığında uşaq yaşlarında ən sıx rast gəlinən xronik xəstəliklər qrupudur. Allergiya çox zaman immunoglobulin-E (İgE) və ya hüceyrə mexanizmləri ilə başlayan, hər hansı bir tətikləyici allergenə qarşı yaranan hiperhəssaslıq reaksiyasıdır. Son illərdə astma, allergik rinokonyuktivit, atopik dermatit, qida və dərman allergiyaları kimi allergik xəstəliklərin sıxlığındakı artma ilə paralel olaraq allergik testlərə olan ehtiyacı da artırmışdır.

Dəri prick testləri I tip (erkən tip) allergiyadan şübhələndiyində inhalyasyon, qida, dərman və peşə allergenlərin təsdiqlənməsi məqsədilə aparılır. Avropa Allergiya və Klinik İmmunologiya Akademiyası (European Academy of Allergy Asthma and Immunology) tərəfindən İgE-mexanizmlili allergik xəstəlikləri ilkin olaraq diaqnostik test kimi qəbul olunur.

Şübhəli allergenlər dəriyə (epidermisə) tətbiq olunan zaman, mast hüceyrələrin səthi reseptorlarına bağlı spesifik İg E ilə çarpaz bağlanır. Mast (tosqun) hüceyrə deqranulyasiyası ilə bərabər histamin və digər mediatorların ifrazı artır. Bunun nəticəsində dəridə endurasiya və hiperemiya olur və böyüklüyü ölçülərək qeyd oluna bilər.

Dəri prick testləri spesifik İgE antikorlarının in vitro ölçülməsi ilə müqayisədə 15-20 dəqiqə içərisində nəticənin bilinməsi, ucuz başa gəlməsi və allergik reaksiyaların xəstə tərəfindən də görülməsi bilinməsi səbəbilə daha avantajlıdır. Həmçinin spesifik İgE ölçümünün mümkün olmadığı daha nadir görülən bəzi dərman, meyvə və tərəvəzlərlə bağlı allergiyalarda prick yöntəmiylə testlər oluna bilməkdədir. Dəri prick testləri olduqca güvənli olmaqla bərabər çox nadir halda anafilaksiya səbəb ola bilər, bu səbəblə testlər anafilaksiya əleyhinə medikamentlərin təmin olunduğu sağlq ocaqlarında və həkim nəzarəti ilə aparılmalıdır.

Allergenlər ön qolun daxili hissəsinə müvafiq olaraq aparılır. Seçilmiş sınaq sahəsi təmizlənir, spirtlə dezinfeksiya edilir və qurumağa buraxılır. Rəqəmlər və kodlardan istifadə edərək allergen ekstrakt damcılarını yerləşdirmək üçün dəri sahələrini işarələdikdən sonra allergen ekstraktları dəriyə tətbiq edilir. Xəstənin ön qolunun dərisinə bir damcı allergen ekstraktı salınır, aralarında 2 sm məsafə qoyulur və steril uclu xüsusi tibbi lansetlərlə dərinin yuxarı hissəsində 45°-60° bucaq altında cızıq yaradılır, az miqdarda allergen ekstraktının epidermisin bir az aşağısına nüfuz etməsinə imkan verilir. 15-20 dəqiqə gözlənilir və müəyyən miqdarda qızartı-şişkinlik yaranarsa, test müsbət sayılır. Müsbət allergiya testi həmin allergenə qarşı həssaslığı göstərir. Dəri Prick testləri allergik xəstəliyin səbəbinin

aşkar edilməsində etibarlı nəticə verir.

17 oktyabr 2022-ci ildən etibarən Naxçıvan Dövlət Universitetinin xəstəxanasında allergik prick testlər aparılmağa başlanmışdır. NDU klinik xəstəxanasında allergik dəri sınağı və 26 xəstə üzərində epidemioloji olaraq müşahidə aparılmışdır. Allergik prick testlər aparılan xəstələrdən 15-i uşaq, 8-i yeniyetmə, 3-ü isə orta yaşlı şəxslərdir.

26 nəfərin 18-i qadın və qızlar, 8 nəfəri isə kişilər və oğlan uşaqları təşkil edir. 18 nəfərin (qadınlar və qızların) 9-u uşaq, 6-sı yeniyetmə yaşlı, 3 nəfəri isə orta yaşlı qadınlardır. 8 nəfərin (kişilər və oğlan uşaqları) 6-sı azyaşlı oğlan uşaqları, 2 nəfər isə yeniyetmə yaşlı insanlardır. Allergik prick test aparılmış insanların 16-sı kənd əhalisi, 10 nəfəri isə Naxçıvan şəhərinin əhalisindəndir. Allergik test aparılmış və kənd əhalisindən olan insanların 75%-i (16 nəfərin 12-si) 3-16 yaş arası uşaqlar, 3 nəfəri 20-30 yaş arası, 1 nəfəri isə ahıl yaşdadır. Şəhər əhalisindən olan insanların isə 50 %-i 30-40 yaş arası, 30 %-i 3-16 yaş arası, 20%-i isə 50 yaş və üstüdür. Allergik dəri testləri – prick testlər zamanı 6 ədəd allergendən istifadə olunmuşdur. Test aparılmış insanların 8-də bu allergenlərdən 1-nə qarşı, 7-də 2 allergenə qarşı, 7-də 3 allergenə qarşı, 3-də 4 allergenə qarşı, 1 nəfərdə isə bütün allergenlərə qarşı reaksiya baş vermişdir.

26 nəfərdə 6 növ allergenə qarşı 61 ədəd reaksiya baş vermişdir. Bunlardan rast gəlinmə tezliyi ən çox olan SPT-42 (ev tozu, mikrogənələr (Dermatophagoides Farinal)) allergeninə qarşıdır - 26.22% . Ən az rast gəlinəni isə SPT R - 60 (Mix allergenlər, ağac qarışığı) allergeninə qarşıdır – 8.2%. Digər allergenlərdən SPT – 36 və SPT R – 39 (uyğun olaraq tozlar və yabanı otlar, polenlər) allergenlərinə qarşı 18% , SPT – 404.

(Böcəklər, tarakanlar) allergeninə qarşı 16.6%, SPT 49 (heyvan tükləri, köpək tükü) allergeninə qarşı isə 13.1% hallarda reaksiya baş vermişdir. Xəstəxanamızda aparılan allergik dəri prick testləri zamanı anafiyaktik reaksiyalar müşahidə olunmayıb. Xəstələr allergik prick testlər və tətbiq olunma qaydaları ilə əvvəlcədən məlumatlandırılır. Testlərin nəticələri və allergenlərə diqqət olunma qaydaları, həmçinin tövsiyə olunan farmakoterapiya yazılı şəkildə onlara təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. L.İ.Allahverdiyeva, A.Q.Ağayeva, S.N.Axundov, Ş.Y.İsrafilova, L.E.Qasımova, Ü.M.Hümbətova “Klinik allergiologiya və immunologiya”
2. NELSON “Pediatri”
3. Şükrü Cin “Çocuk sağlığı və hastalıkları”
4. O.Neyzi “Pediatri”
5. B.E.Şekerel “Çocukluq çağında alerji astım immunoloji”

SUMMARY

Matlab Ibrahimov

CLINICAL-EPIDEMIOLOGICAL EVALUATION OF ALLERGIC SKIN PICK TESTS IN NDU HOSPITAL

From October 17th, 2022 allergic skin prick tests have been conducted at the Nakhcivan State University Hospital. So far, allergic skin tests have been conducted on 26 patients and successful results have been obtained in all of the conducted tests. 15 of the patients who underwent prick tests are children, 8 are adults and 3 are elderly. Prick test is one of the skin allergological tests used in the diagnosis of allergic diseases. Skin allergy tests include prick testing, intradermal and application tests. Prick test is a fast, convenient, cheap and reliable method for diagnosing allergic diseases related to IgE meditation. Spesific immunoglobulins of class E (IgE, slgE) are produced by the immune system in hypersensitive people under the influence of various allergens.

Key words: Prick test, skin allergological tests, Spesific immunoglobulins of class E (IgE, slgE)

РЕЗЮМЕ

Матлаб Ибрагимов

**КЛИНИКО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА
АЛЛЕРГИЧЕСКИХ КОЖНЫХ ТЕСТОВ В БОЛЬНИЦЕ НДУ**

С 17 октября 2022 года в больнице Нахчыванского Государственного Университета были проведены кожные аллергические пробы. На сегодняшний день кожные аллергические пробы были проведены у 26 пациентов, и во всех проведенных местах были получены успешные результаты. Среди пациентов, которым были выполнены прик - тесты, 15 детей, 8 взрослых и 3 пожилого возраста. Прик тест – один из кожных аллергологических тестам относят прик – тест, внутрикожных и аппликационный. Прик – тест является быстрым, удобным, недорогим и надёжным методом алергодиагностики IgE – опосредованных аллергических заболеваний. Специфические иммуноглобулины класса E (IgE, slgE) продуцируются иммунной системой у гиперчувствительных людей под воздействием различных аллергенов.

Ключевые слова: Прик тест, кожные аллергические пробы, специфические иммуноглобулины класса E (IgE, slgE)

*Мəqaləni çapa təqdim etdi:*biologiya elmləri doktoru, akademik Tariyel Hüseynəli oğlu Talıbov

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

TEXNİKİ ELMLƏR

ƏLİ SƏBZƏLİYEV*ali_zmh@mail.ru***ƏNNAĞI ƏSGƏROV***askerov_a1970@mail.ru**Naxçıvan Dövlət Universiteti***DOI. 2024.1.126.153**

MÜASİR DÜNYADA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Məqalədə mövcud kibertəhlükəsizlik təhdidləri və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri təhlil edilir, müasir informasiya sistemlərinin və kritik infrastrukturun zəiflikləri müəyyən edilir. Müəllif kibertəhlükəsizlik probleminin həlli üçün birgə yanaşmaların tapılmasının zəruriliyini vurğulayır: sistemin, şəbəkələrin və program təminatının rəqəmsal kiberhücumlardan qorunması.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, haker hücumu, informasiya sistemi

Hazırda bir çox həyati proses və əməliyyatlar rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi ilə bağlıdır. İnformasiya sistemləri, şəbəkələri və qurğuları hər yerdə istifadə olunur və həyatımızda mühüm rol oynayır - onlar maliyyəni idarə edir, məlumat ötürür, sağlamlıq və şəxsi həyat haqqında məlumatları emal edir və s. Bununla belə, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və onların daha geniş istifadəsi özü ilə yüksək səviyyəli kibertəhlükələri də gətirir.

Milli dövlətin əsas vəzifələrindən biri milli təhlükəsizliyin qorunması olmalıdır ki, bu da onun vətəndaşlarını, iqtisadiyyatını və müxtəlif qurumlarını qorumaq deməkdir.

Hazırda milli təhlükəsizliyin qorunması funksionallığı daha da genişlənilib. İndi isə terrorizm və cinayətdən təhlükəsizlik, iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi, enerji, ətraf mühit, kritik infrastruktur və ümumilikdə kibertəhlükəsizlik daxildir.

Kibertəhlükəsizlik müasir dünyanın ən vacib mövzularından biridir. Bununla belə kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi anlayışlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Kibertəhlükəsizlik İT (informasiya texnologiyaları), kompüter və telekommunikasiya şəbəkələri, habelə məlumatların saxlanması, emalı və ötürülməsi ilə əlaqəli olan obyektlərə qarşı təhdidləri müəyyən etmək və dəf etmək məqsədi daşıyır.

Kiberhücum, həssas bir sistemi sındırmaqla, adətən anonim mənbədən qaynaqlanan müxtəlif zərərli hərəkətlər vasitəsilə kompüter informasiya sistemlərinə, infrastrukturlarına, kompüter şəbəkələrinə və ya fərdi kompüter cihazlarına qarşı yönəlmiş fiziki şəxslər və ya bütöv təşkilatlar tərəfindən hər hansı bir zərərli hərəkətdir.

Bütün bunları informasiya sferasında cinayətkarların yeni hücumlarından xəbər verən gündəlik xəbərlər də təsdiq edir.

Müəyyən bir dövlətin milli, iqtisadi, siyasi və mədəni meyillərini və ehtiyaclarını əks etdirən kritik infrastrukturların bir çox tərifləri mövcuddur (3). Bütün bu təriflərin ümumi xüsusiyyətlərinə infrastrukturların insan fəaliyyətinin müxtəlif növləri, xüsusən də iqtisadi fəaliyyətlər üçün, həm də vətəndaşların təhlükəsizliyini və sağlamlığını qorumaq üçün zəruri olan fəaliyyətlər üçün ümumi təyinatlı vasitə olması fikri daxildir.

Hal-hazırda bütün kritik infrastruktur sistemlər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) şəbəkələri və xidmətlərinə əsaslanır və müasir kibertəhlükəsizlik standartlarına cavab verməyə çalışır. Bununla belə, onlar kiberhücumlara eyni dərəcədə həssas deyillər. Məsələn,

telekommunikasiya sistemləri, enerji, bank və maliyyə sektoru təcavüzkar üçün ən əhəmiyyətli və maraqlıdır (4).

İnfrastruktura kiberhücümün tərifinin özü birmənalı deyil, ona görə də hücumların təsnifatı təqdim edilməlidir.

Hücümün birinci növü sadə, adi kiberhücumdur. Halbuki, ikinci növ fiziki komponentlə istifadə olunur və fiziki və ya funksional ola bilən son zərərə əsaslanır. Nəzərə alınmalıdır ki, təcavüzkar bir neçə hücum metodu və zərər kombinasiyasından istifadə edə bilər. Fiziki və ya funksional hücum nəticəsində yaranan zərər arasındakı fərqə daha yaxından nəzər salaq.

Sırf funksional hücum zamanı məhv edilən yeganə obyekt məlumatdır. Bu, əməliyyatların pozulması və xidmətlərin kəsilməsi ilə nəticələnə bilər, lakin birbaşa fiziki zərər yoxdur. Fiziki hücumda hücumla məruz qalan obyekt “kiberməkanda hücumla məruz qalan vətəndaşlar, əmlak və ya infrastrukturadır”.

Bununla belə, müasir qabaqcıl texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq dronlardan istifadə olunur ki, bu da öz növbəsində kiberməkan vasitəsilə idarə olunur, lakin bilavasitə fiziki zərər verə bilər.

Funksional hücumla misal olaraq “Siemens” proqramını hədəf alan “Stuxnet” virusu ola bilər, burada hücumla məruz qalan obyektlər təkcə sistemdəki məlumat deyil, turbinlərin özləri idi. Bu zaman hücum vasitələri, dronlarla olan vəziyyətdən fərqli olaraq, proqram təminatı olduğu üçün sadəcə məlumat xarakteri daşıyırdı, lakin əsas məqsəd turbinləri sıradan çıxarmaq idi.

Buraya, məsələn, vətəndaşların şəxsi məlumatlarının mənfəət məqsədlər üçün sızması və sonrakı istifadəsi ilə bağlı əsas informasiya sistemlərinin proseslərini pozan “DdoS” (distributed denial-of-service – paylanmış xidmətdən imtina. Web sayt və ya proqramları istifadəçilər üçün əlçatmaz etməklə zərər vermək cəhdidir) hücumu da daxildir.

Kompüter təhlükəsizliyi və ya kibertəhlükəsizlik proqramı informasiya təhlükəsizliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş istənilən kompüter proqramıdır. Təhlükəsizlik proqramı məlumatların, kompüterlərin və şəbəkələrin müxtəlif formalarda təhlükəsizliyini təmin edən müxtəlif növ proqram təminatını əhatə edən geniş termdir (1).

Təhlükəsizlik proqramı məhsulu hədəfə çatmağa yönəlmiş hücumların qarşısını almağı, hədəfə çatdıqda hücumların vura biləcəyi zərəri məhdudlaşdırmağı hədəfləyə bilər. Zərərli kodun təbiəti inkişaf etdikcə, təhlükəsizlik proqramı da inkişaf edir.

Beləliklə, bir sıra şirkətlər paylanmış reyestrin, kvant sensorlarının və beşinci nəsil simsiz rabitənin tətbiqi ilə bağlı konkret sahələrdə yüksək texnologiyaların inkişafına dair bir sıra tədbirlər görə bilərlər. Bu sahələrin inkişafı “aparət təminatı”ndan “intellektual proqram təminatı”na keçidi nəzərdə tutur.

İnformasiya texnologiyalarının müxtəlif sənaye və iqtisadi sahələrdə geniş tətbiqini nəzərə alaraq, kibertəhlükəsizlik sahəsində sistem və yanaşmaların inkişafı prioritet sahələrdən biridir və daim yeni növ kibertəhlükələrin yaranması nəzərə alınmaqla daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan yaradılan həllərin mühüm cəhəti mövcud kibertəhlükə növləri haqqında məlumatların, habelə onların aradan qaldırılması və daxili infrastrukturun kibermühafizəsinin mövcud səviyyəsinin saxlanması haqqında məlumatların yenilənməsidir (2).

ƏDƏBİYYAT

1. П.А.Шариков. Проблемы информационной безопасности в полицентричном мире. - М.: Весь Мир, 2015, 320 с.
2. Ф.А.Капустин. Информационная безопасность и защита информации в современном обществе // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. 2016. Т. 2. № 12. с.56-58
3. М.И.Сухов, О.А.Гнедина. Методы защиты информации в социальных сетях // Молодой исследователь Дона. 2017. № 2 (5). с.32-35
4. <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/113.html>

SUMMARY

Ali Sabzaliyev, Annagi Asgarov

CURRENT CYBERSECURITY ISSUES IN THE MODERN WORLD

The article analyzes the existing threats to cybersecurity and the problems of ensuring national security, reveals the features of the vulnerable nature of modern information systems and critical infrastructure. The authors emphasize the need to look for joint approaches to solving the problem of cybersecurity: protection of systems, networks and software applications from digital cyber attacks.

Key words: cybersecurity, hacker attack, information system

РЕЗЮМЕ

Али Сабзалиев, Аннаги Аскеров

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статье анализируются существующие угрозы кибербезопасности и проблемы обеспечения национальной безопасности, раскрываются особенности уязвимого характера современных информационных систем и критически важной инфраструктуры. Авторы подчеркивают необходимость искать совместные подходы к решению проблемы кибербезопасности: защита систем, сетей и программных приложений от цифровых кибератак.

Ключевые слова: кибербезопасность, хакерская атака, информационная система

Мəqaləni çapa təqdim etdi: riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov

Мəqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

SƏBİNƏ MAHMUDOVA

sebinemahmudova73@gmail.com

FUAD BABAYEV

babayevfuad21@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI. 2024.1.126.156

KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİN İNKİŞAFI VƏ TARİXİ

Kibertəhlükəsizliyin yaranması, ilkin anlayışlarının formalaşması və onların qısa tarixini əks etdirən məlumatları əhatə edir. İlk şəbəkənin yaranması, o cümlədən kibertəhlükəsizlik anlayışının ortaya çıxması, ilk təhdidlərin cəmiyyətə təsiri bunun üçün görülən ilkin tədbirləri əhatə edir.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, virus, ARPANET, kibercinayətkarlıq

Kibertəhlükəsizlik informasiya texnologiyaları sahəsində aparıcı sahələrdən biridir. Kibertəhlükəsizliyin başlanğıcının kompüterlərin internetə ilk çıxışına əsaslandığını düşünürsünüzsə, yanılırsınız, çünki hər hansı bir şəbəkə üzərindən deyil, yalnız kompüterin içindəki məlumatların qorunması da kibertəhlükəsizlik çərçivəsindədir. Dağıdıcı hücumlar o zamanlar indiki kimi tanınmasa da, kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin tarixi informasiya texnologiyasındakı tərəqqi ilə ayaqlaşdı. Kibertəhlükəsizliyin əhəmiyyətini onun tarixini bilmədən tam dərk etmək mümkün deyil. Bu yazıda kibercinayətkarlığın və kibertəhlükəsizliyin tarixi fonunu araşdıracağıq. Bunun üçün kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin tarixinə nəzər salacağıq.

Kompüterlər internetə qoşulmağa və mesaj mübadiləsi aparmağa başlayandan kibercinayətkarlıq kəskin şəkildə dəyişdi. Kompüter istifadəçiləri başa düşülən şəkildə uzun müddətdir ki, bu təhlükələrdən narahatdırlar, hətta riskin miqdarı o vaxtdan xeyli yüksək olsa belə. Texnologiya inkişaf etdikcə kiber risklər dəyişə bilər. Kibercinayətkarlar həmişə sistemlərə daxil olmaq və məlumatları oğurlamaq üçün yeni yollar inkişaf etdirirlər. Bir çox insanlar kibercinayətkarlığın bir neçə onilliklər əvvəl başladığına inana bilər. Ancaq zəifliklər kompüter sistemlərində daha uzun müddətdir hökm sürür. Buna görə də kibercinayətkarların mövcudluğu bir müddətdir ki, mövcuddur. 1940-cı illərdən başlayaraq kibercinayətkarlığın tarixini araşdırıq. 1940-cı illər kibercinayətkarlıqdan əvvəlki dövr: 1943-cü ildə ilk rəqəmsal kompüter qurulduqdan sonra təxminən 20 il ərzində kiberhücumları həyata keçirmək çətin idi. Kiçik qrupların böyük şəbəkəsiz elektron maşınlarla çıxışı var idi və yalnız bir neçəsi onları necə idarə etməyi bilirdi və bu təhlükəni daha da artırırdı. Maraqlıdır ki, kompüterin qabaqcıllarından Con fon Neyman ilk dəfə 1949-cu ildə kompüter proqramlarının öz-özünə təkrar istehsalının mümkünlüyünü qaldırmışdır. Bu, kompüter viruslarının əsasını təşkil edən nəzəriyyənin ilk dəfə ictimaiyyətə açıqlanması idi. Telefon fırıldaqçıları 1950-ci illərin sonlarında populyarlaşdı. Bu ifadə “fırıldaqçılar”ın və ya telefonların necə işlədiyinə xüsusi maraq göstərənlərin istifadə etdiyi müxtəlif üsullara istinad edir ki, telekommunikasiya mütəxəssislərinə pulsuz zənglər etmək və şəhərlərarası ödənişlərdən yayınmaq üçün şəbəkədə uzaqdan işləməyə imkan verən protokolları pozmaq lazım gəlirdi. Bu təcrübə 1980-ci illərdə tədricən yoxa çıxsada, telefon provayderləri fırıldaqçıları dayandırmaqda aciz idilər (1, s.9).

“Hack” ifadəsinin inkişafının çox hissəsi bu onillikdə baş verdi. Buna kompüterlərin istifadəsi deyil, bəzi insanların MIT Tech Model Railroad Club-a aid yüksək texnologiyalı qatar dəstlərinə girməsi səbəb oldu. Onlar öz funksiyalarında dəyişiklik istəyirdilər. Bu onillikdə ideya kompüterlərə köçürüldü. Bununla belə, bu köhnə sistemlərə sındırma yolu ilə daxil olmaq “böyük iş” kimi görünmürdü. Bu erkən xakerlik hadisələrinin məqsədi sadəcə sistemlərə giriş əldə etmək idi. Lakin

siyasi və iqtisadi qazanc əldə etmək imkanı yox idi. Zaman keçdikcə yeni, daha sürətli və daha təsirli hakerlik üsulları ortaya çıxdı. 1967-ci il informasiya təhlükəsizliyi tarixində ən mühüm hadisələrdən biri oldu. O zaman IBM (International Business Machines Corporation) bəzi tələbələri ofislərində yeni qurulmuş kompüterini yoxlamağa dəvət etdi. Şagirdlərlə kompüter sistemi haqqında maarifləndirmə aparılmışdır. Nəticədə, xakerlərin qarşısını almaq üçün kompüterlərə müdafiə təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi ideyası baş qaldırmağa başladı. Bu sənayedə etik hakerliyin ilk nümunəsi ola bilər. Bu gün etik hakerlik sertifikatlı onlayn Etik Haker kursu və digər öyrənmə variantları vasitəsilə öyrənilə bilən tanınmış sahəyə çevrilib (2).

1970-ci illər kibertəhlükəsizliyin əsl başlanğıcını gördü. Bu, kibertəhlükəsizliyin təkamülündə mühüm onillik idi. Qabaqcıl Tədqiqat Layihələri Agentlik Şəbəkəsi (ARPANET) bununla bağlı ilk cəhdini etmişdir. İnternet yaranmazdan əvvəl əlaqələr şəbəkəsi qurulmuşdur: mən sarmaşıqam, bacarırsansa tut! O, şəbəkəyə qoşulmuş fərdi kompüterlərdən istifadə edərək ARPANET tərtibatçısı Bob Tomas tərəfindən hazırlanmış proqramdan istifadə etməklə çap edilib. İlk dəfə olaraq bu proqram özünü bir maşından digərinə keçirdi. Təcrübə zərərsiz olsa da, onun kibertəhlükəsizlik tarixində qeydə alınan ilk kompüter qurdu olduğunu güman etmək olar. Qeyri-qanuni proqramdan qurtulmaq yeni yaranan kibertəhlükəsizliyin təklif etdiyi ilk vəzifədir. İlk şəbəkəli poçt mesajlaşma sistemini hazırlayan ARPANET tədqiqatçısı Ray Tomlinson, Creeper qurdunu tapmaq və aradan qaldırmaq üçün əlində olan hər vasitədən istifadə edən Reaper adlı proqram yaratdı. Bununla da kibertəhlükəsizlik ilk dəfə 1987-ci ildə ortaya çıxdı. Bundan əvvəl müxtəlif insanlar ilk antivirus proqramını yaratdıqlarını iddia edirdilər, lakin 1987-ci ildə “Antivirus” və “Flushot Plus”-in buraxılması ilə bu, kommersiya antivirus proqramlarının başlanğıcını qoydu.

ƏDƏBİYYAT

1. Thomas A. Johnson, Kritik infrastrukturuları kiberhücumdən və kiber müharibədən qoruyan kibertəhlükəsizlik, 2015, s.9.
2. <https://www.knowledgehut.com/blog/security/history-of-cyber-security>.

SUMMARY

Sabina Mahmudova, Fuad Babayev

DEVELOPMENT AND HISTORY OF CYBER SECURITY

It contains information about the emergence of cyber security, the formation of its first concepts and its brief history. The creation of the first network, the emergence of the concept of cyber security and the impact of the first threats on society include the first measures taken for this.

Key words: cyber security, virus, ARPANET, cybercrime

РЕЗЮМЕ

Сабина Махмудова, Фуад Бабаев

РАЗВИТИЕ И ИСТОРИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Он содержит информацию о возникновении кибербезопасности, формировании ее первых концепций и ее краткой истории. Создание первой сети, появление концепции кибербезопасности и влияние первых угроз на общество включают в себя первые меры, предпринятые для этого.

Ключевые слова: кибербезопасность, вирус, ARPANET, киберпреступность

Məqaləni çapa təqdim etdi: riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov

Məqalə daxil olmuşdur: 1 fevral 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 8 fevral 2024-cü il

DÜZƏLIŞLƏR ÜCÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Vidadi Kazımov
Mətbəə müdiri:	Sahilə Abbasova
Qrafik dizayner:	Zəhra Rəhimova
Redaktor:	Minəvvər Ələkbərova
Redaktor:	Sitarə Əlizadə
Aparıcı korrektor:	Zərri Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Nərgiz Həsənova

Yığılmağa verilib: 12.02.2024
Çapa imzalanıb: 16.02.2024
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 10.06 c/v
Sifariş №229, sayı 100 nüsxə

NDU-nun nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
"Qeyrət" nəşriyyatı

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: elmi.hisse@mail.ru